

1907.

РІЧНИК Х.
КНИЖКА VI.

ТОМ XXXVIII.
ЗА ЧЕРВЕНЬ.

ЗМІСТ.

Зміст XXXVIII тому	I—IV
ІВАН ФРАНКО: Великий шум (далі).....	385
П. РОТАРЬ: Я син часу, того часу	402
МИКОЛА САДОВСЬКИЙ: Мої театральні згадки.....	403
П. КАРМАНСЬКИЙ: Прийму на себе хрест недолі	413
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Студії з економічної історії України: Старе господарство Захід- ньої України й його пере- житки в XVI. в. Загальний образ старого господарства	414
ВАСИЛЬ МОВА (ЛИМАНСЬ- КИЙ): Старе гніздо й молоді птахи, драматичні образи (далі).....	428
В. КО—ИЙ: Національно-тери- торіальні межі України і тери- торії інших областей Росії	456
М. ШАПОВАЛИВ: Гимн вечірній	466
ІВ. ФРАНКО: Середні віки і їх поет (далі)	468
А. Я—В: Як витрачують ся в Росії народні гроші? (докін- ченне)	478
НАДІЯ КИБАЛЬЧИЧ: Співи на Івана Купала	487
БЕРНШТЕРНЕ БЕРНЗОН: Марі, роман (далі).....	488
АДА НЕГРІ: Мій син	505
ІВАН ФРАНКО: Новини нашої літератури	506
Переспіви Павла Граба. З Мікель Анджельо.....	512
МІРІЯМ ГАРРІ: Здобуте Єру- салима, роман (далі).....	513
ОЛ. МАРИТЧАК: Ніч	526
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: Вибори в Австрії	527
Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ: З ро- сійського життя	537
Бібліографія	547
Надіслані книжки	556
Оголошення.	

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка

під зарядом К. Велларського.

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

О п о в і с т к а .

„Українсько-руська Видавнича Співка“
видала доси отсі книжки :

В першій серії :

	Ціна в коронній вал.	
1. С. Ковалів. Дев'ять і інші оповідання (1-20)	1-60	Кор.
2. Іван Франко. Поеми	(1-20)	1-60
3. О. Кобилянська. Покора і інші опов. (1-00)	1-40	"
4. Гю де Мопсан. Дика палі і інші оп. (0-90)	1-30	"
5. І. Франко. Полубка і ин. борисл. оп. (1-00)	1-40	"
6. П. Кобринська. Дух часу і інші оп. (1-20)	1-60	"
7. Кнут Гамсун. Голод. роман	(1-80)	2-20
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії (1-20)	1-60	"
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опові- даня	(1-20)	1-60
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський (1-40)	1-80	"
11. Генрик Понтонпідан. Із хат. Оповід. (1-00)	1-40	"
12. Богдан Ленкий. З життя. Оповідання. (0-80)	1-20	"
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель (1-20)	1-60	"
14. М. Коцюбинський. В пугах шайтана. Оповідання	(1-20)	1-60
15. У. Шекспір. Праборкапа гоструха (1-00)	1-40	"
16. Панає Мирний. Дякі люди	(1-00)	1-40
17. В. Короленко. Судний день	(0-80)	1-20
18. У. Шекспір. Макбет	(1-20)	1-60
19. К. Гудков. Уріаль Аюста	(1-00)	1-40
20. У. Шекспір. Коріолан	(1-40)	1-80
21. М. Яків. В царстві сатани	(1-20)	1-60
22. Панає Мирний. Морозенко	(0-50)	0-90
23. Леся Мартович. Нечитайлик	(1-20)	1-60
24. М. Коцюбинський. По людському	(1-60)	2-00
25. В. Оркан. Скапаний світ, драма	(0-60)	1-00
26. Василь Стефаник. Дорога, повісті	(1-20)	1-60
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	(1-20)	1-60
28. Л. Толстой. Відроджене, (3 томи)	(3-20)	3-60
29. К. Гавлічек-Боровский. Вибір поезій (1-20)	1-60	"
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	(1-40)	1-80
31. І. Франко. Коваль Бассім	(1-20)	1-60
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	(1-40)	1-80
33. Е. Тимченко. Калевала, фінська епопея (2-60)	3-00	"
34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповід. (1-00)	1-40	"
35. У. Шекспір. Багато галасу в нечелві (1-20)	1-60	"
36. Іван Франко. Сім назок, повісті	(1-00)	1-40
37. С. Воробкевич. Над Прутом, поезії (1-20)	1-60	"
38. У. Шекспір. Ромео і Джульєтта	(1-40)	1-80
39. К. Сроковський. Оповідання	(1-00)	1-40
40. А. Бринський. Пальмові гілки	(1-60)	2-00
41. О. Бринський. Молодий вік М. Одичи (1-60)	2-00	"
42. М. Яків. Горля і інші оповід. (0-90)	1-30	"
43. Тимченко. Буденне життя. Оповід. (1-60)	2-00	"
44. У. Шекспір. Король Лір	(1-40)	1-80
45. Катренко. За Кадильну, повість (2-60)	3-00	"
46. І. Гринько. Подорож на Гард	(0-80)	1-20
47. І. Франко. Захар Беркут	(1-20)	1-60
48. У. Шекспір. Міра за міру	(1-00)	1-40
49. М. Коцюбинський. Подвижок і ин. оп. (1-60)	2-00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, пое. (1-00)	1-40	"
51. С. Ковалів. Риболови	(1-60)	2-00
52. Марко Вовчок. Народні оповідання, т. I. (1-60)	2-00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповідання (2-60)	3-00	"
54. Е. Ярошинська. Перекиньчани	(2-20)	2-60
55. В. Винниченко. Повісті й оповід. (2-60)	3-00	"
56. Л. Мартович. Хатрий Панько	(1-10)	1-50
57. В. Вересаєв. Записки лікаря	(2-60)	3-00
58. М. Вовчок. Народні оповідання Г. П. (1-60)	2-00	"
59. М. Горький. Матьма і інші опов. (2-10)	2-50	"
60. М. Дерланц. Композитор і інші опов. (1-60)	2-00	"
61. Ю. Вабр. Дітвора	(2-00)	2-40
62. А. Чехов. Дітвора і інші опов.	(2-00)	2-40
63. П. Кобринська. Ядан і Кат, вен та інші оповідання	(1-40)	1-80

ІВАН ФРАНКО.

ВЕЛИКИЙ ШУМ.

II.*)

О дев'ятій годині того самого вечера в Йоськовій коршмі в ванькирі поміж ліжками, на яких лежали гори перин і подушок у червоних насипах, при столику осьвітленім смаркатою лоївкою сиділо кілька грушатицьких селян середніх літ, пючи вівсяне пиво і балакаючи. Між ними був Яць Коваль, що за той час був і на молебні в церкві з приводу втишення вітру, і в своїм домі на присілку і ще у кількох сусідів. Він шукав і Думяка, але йому сказала стара Думячиха, що Кость ще по службі божій та по обіді пішов до близького міста, де мав сторгувати пару бичків, потрібних для непочинанаї ще весняної роботи в полі. Яць зайшов до коршми. З недавньої шумної громади не було вже нікого, Жиди замітали та мокрими стирками витирали заболочену підлогу, а в ванькирі сиділи три-тотири господарі при пиві. До них присів ся й Яць. Між ними був Стефан Чапля, один із немногих письменних селян грушатицьких, що з доброї волі в церкві сповняв ролю піддячого, хоч був собі самостійним і досить заможним господарем. Був і Гаврило Олефір, також троха письменний, що колись служачи в війську навчив ся був там читати й писати по польськи й по німецьки і дослужив ся ранги капраля, але вернувши літ тому 25 із війська давно вже забув ті дрібки німецької мови, які виніс із війська, не читав ніколи нічого і з власного приводу вже в селі навчив ся церковного читання, так що міг також прочитати в церкві апостола і допомагати дякови в церковнім співі. Дяк у них був старий і дихавичний, у громадянське житє не мішав ся і до коршми не ходив ніколи. З ними сиділи ще три молодші господарі, в тім числі й той неfortunний Андрій Халавка, якого так собі з доброго дива подурняли на сьогоднішній громаді. Він був собі чоловік досить заможний, але прибитий панщиною, невчений і зроду таки троха тупоумний. Коли Яць Коваль війшов до ванькира, Халавка власне живо щось розповідав своїм сусідам,

*) Початок див. кн. V.

розкидав руками та здвигав плечима, мабуть жалував ся на кривду, яка спіткала його тут нині „без даня рації“.

— А куди Бог провадить, Яцю? — окликнув його Чапля, рад що може перебити Халавкові теревені.

— Та от ходив по селі. Декому розносив готову роботу. Та вже з плугами замовили ся у мене двацятєро люда на завтра — дай Боже упоратись. Та от вертаючи й зайшов сюди.

— Сідайте коло нас, — мовив Чапля.

— Та сяду, бо по нинішнім стоянню та біганню таки ноги болять.

Він присунув собі крісло і сів біля стола поруч з Чаплею. Він любив товаришувати з Чаплею та Олефіром, що був на десять літ старший від нього. Все ж таки се були люди письменні і хоч у ряди-годи вмiли сказати дещо цікаве, Чапля головно з писанія, зачитуючи ся вільними хвилями в церковних книгах, а Олефір із своїх військових часів, у яких він бачив і Відень і Венецію і Колошвар і Арад і Прагу та не одно з гарнізонового житя заховав у памяти та вмів цікаво оповісти. Тай ті два любили ромовляти з Яцем, що хоть сам не письменний, а все таки не лише термінував три роки в Дрогобичі у славного Коваля і довголітнього цехмістра Мороза, але й потім у часі тісних років часто іздив на Поділе по пшеницю та до Садагури по кукурузу, яку дома розпродував, та возив сіль із Дрогобича у ті подільські й покутські сторони, де люде, як він мовляв, дуже лакомі на тоту сьвяту сіль, бо її у себе не мають. Вони та й ще Кость Думяк, наймолодший між ними, се був завязок тої сільської інтелігенції, що бажала вже тепер повернути хід сільських діл на инший, не панцизняний лад і серед загального шуму та розгартіяшу забігала думкою в будуще, силкувала ся відгадати потреби села і способи дальші діяльности.

— Я все своє кажу, — говорив Чапля немов тягнуци нитку думок перервану вмiшанєм Халавки, — треба нам думати про завтра. То ніби не про завтрішне завтра, бо то знаємо, що завтра буде.

— Пан уже післав гонця до міста по ляндратів, — додав Халавка.

— Ну, певно, крайній час починати оранку, а без нашої помочи що зробіть?

— Не дожде! — вперто буркнули два інші селяни, що оперті на ліктях і понуривши голови над столом сиділи і завзято пакали люльки.

— Не кажіть так, бо дожде, — мовив Чапля. — Прийдуть ляндрдрагони і канчуками поженуть нас до роботи. Так як торік було.

— І докиж то так буде? — запитав Халавка. — Панщину ніби дарували, і знов на панщину гонять. Тільки вже тепер не панські гайдукиці, а цісарські ляндрдрагони.

-- Я вам кажу, — озвав ся Яць Коваль, — пани все ще надіють ся вернути панщину. По всьому видно. Адже візьміть нашого пана: як би він був певний, що панщина не верне, то чи ж не мусів би був зараз по її скасованю понаймати собі слуг, закупити плугів та борін і взяти ся власними силами вести своє господарство? Ні, він 1848 р. впер ся: мусить громада обробляти мені, я не маю як і відки, — і ми мусіли піти й обробляти його. А торік знов те саме: сам своїми силами не робить нічого, а на нас насилає ляндрдрагонів. Видите, жиє в тій думці, що панщина ще не скасована і незабаром вернетъ ся назад.

— Господи, Господи, і ще якийсь Русин! — зітхнув Халавка.

— Руська кість, а ляцьким мясом обросла, — завважив Чапля.

— Правду мовите! — сказав Яць. — Що він за Русин? що в руського попа сповідаєть ся і причащаєть ся, до руської церкви ходить і руські сьвята справляє — овва. Не бійте ся, в церкві він між нами не стане і в нашім крилосі не сяде, але йде на своє коляторське місце за іконостасом. На свої сьвята нєс не запросить, як ми одні одних запрошуємо. Оженив ся з Полькою і дома все по польськи, тай звичайно, як пан, усе з панами руку тягне. Що нам з такого Русина! Лиш очи нам блахманить тим своїм русинством.

— Торік аж плакав, як нас ландрдрагони прали канчуками. „Мої діти! Що вам стало ся! Адже я ваш брат, Русин, а ви мені таке робите!“ А не бій ся, ландрдрагонам не сказав: „Дайте їм спокій!“

— І завтра знов буде плакати, я певний, — сказав спльовуючи один із слухачів.

— У нього м'яке серце, але тверде слово, — докинув Чапля.

— А Господи ж мій, та доки-ж того буде? — зітхнув Хавлака.

— Доки нам не доїсть до живих печінок, — сказав енергічно спльовуючи другий слухач і потягнув люльку з такою силою, що аж зашкварчала.

Двері ванькира відчинилися і схилилися, щоб не вдарити ся головою в одвірок, до ванькира ввійшов здоровенний хлопище. Він був високого росту, о голову висший від найрослійших людей у цілій громаді, плечистий і дужий і серед усіх громадян виглядав як виплодок якось раси велетнів серед карлів. Йому було 35 літ. Здоровенні чорні вуса звисали йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна чуприна як щіть, обстрижена навпаки сільському звичаю, що велів усім чоловікам носити довге волосся. Правда, Кость Думяк доси ще був парубком. У двадцятім році життя взятий до війська він вислужив „капітуляцію“ дванацять літ, а ставши фельдфеблем служив ще три роки, поки отсе торік не вернув до дому по батьковій смерті.

Аж тісно якось зробилося у ванькири, коли він ввійшов і випростував свою велетенську фігуру. Не мовлячи ані слова, не витаючи ся ні з ким він присунув собі з під стіни ослінчик до стола, товариші потіснилися троха і він сів між ними.

— А знаєте новину? — запитав він, коли Жид поставив перед ним гальбу пива.

— Та що таке? Не знаємо.

Він одним духом випив половину гальби, обтер вуси і обернувши ся до жида, що стояв за його плечима і також рад був почути новину, сказав:

— Жиде, марш! новина не для тебе.

Жид усміхнувся, сказав: „Ни, ни, я хиба що або що?“ і рад не рад ввійшов із ванькира, одначе не зачиняючи дверей за собою. Думяк плюнув, устав, запер двері на клямку і буркнув:

— От іще не люблю того влізливого жидівського кодла!

— Ну, що там за новина? — запитав Чапля.

— Така новина, що ліпшеб нам її й не чути. Як ви гадаєте, дарував нам цісар панщину, чи ні?

— Як то ні! Дарував. Самі ми чули від комісаря. І патент нам читали.

— Правда, виразно сказано: даруємо підданам панщину, роботизни і данини.

— Так, так, усі ми чули.

— В мене десь і патент друкований є, — мовив Чапля.

— І в мене, — докинув Халавка. — Я оправив його в рамці за скло і повісив на стіні між образами.

— Можеш викинути його звідтам і не сквернити святі образи. Він не має ніякої вартости.

— Як то не має вартости? — крикнув Яць. — Цісарське слово і не має вартости?

— Хиба хто перечить тому? — запитав Яць.

— Ого! Скасували цісарське слово! — сказав з притиском Кость Думяк. — Сьогодні в місті чую: витрублюють, вибубнюють на ринку. Приходжу ближше, народу купа, а возний у середині вичитує циркуляр із губернії: панам за панщину призначена заплата. Мають усі зголошувати ся до уряду, дістануть облігації, а сплатити ті облігації мусить сам край.

— То значить ми! — скрикнув Яць бючи себе долонею по коліні.

— От тобі на! Робили, терпіли, тепер ще й плати, — зітхнув Халавка.

— А богатож тої сплати? — запитав Чапля.

— Вже я того не дослухав ся, чи шістьдесят, чи сто шістьдесят мільонів. Грубі мільони!

— Господи, аби нас усіх продав, то би такої суми не зложив! — скрикнув Яць.

— То з нас помалу стягнуть, не бій ся. То нам розложать на роки, до того дочислять ще в двоє або в троє стільки процентів, аби ще й діти і внуки наші мали що двигати панщизняний тягар. Так тепер способу добирають! — з гіркістю в голосі мовив Думяк.

— Але може то ще брехня? — закинув Яць. — Та чи чув же хто таке, аби касувати цісарське слово? Хто на те має право?

— Але губерніяльний циркуляр! — завважив Чапля. — Значить, із цісарської губернії!

— Говоріть! губернія цісарська, а губернатор панський. Може справді губернатор на свою руку зробив се для панів.

— О, від того можна всего надіяти ся. Грабля Голуховський! Сам польський пан, то скрізь за панами руку потягне.

— Польський пан і німецький прислужник! — мовив Яць
— Польський недородок, а німецький недоносок, — додав Чапля.

— Ні, панове, — сказав Думяк. — Губернатор на свою руку не міг сего зробити. Се з Відня такий наказ, із цісарської канцелярії. Може там і наш губернатор причинив ся до того, що цісарські слова скасовано, але то не могло стати ся без згоди самого цісаря.

— Старий цісар Фердинанд добрий був. Він би був на се не позволив. Він би обстояв ся при своїм першій слові. А сей молодий піддаєть ся панам, — мовив Чапля.

— Посилаймо депутацію до цісаря! Папи піддурили його. Вияснім йому, що нам нівідки платити таку суму! — почувли ся голоси мужиків.

— Так він нас і послухає! — завважив Чапля. — Може там пани наговорили йому, що ми тут у великих достатках живемо.

— Пусте! — з притиском завважив Думяк. — Що раз постановлено в цісарській канцелярії, того вже не вернеш. Затягнуто пером, не витягнеш волом. Але то ще нічого. Заплатили-б ми, як би було з за чого. А тож знаєте, що пани хочуть повідбирати нам усі наші прадідівські ліси й пасовиска. От тут подумайте, як нам далі жити. Ліс запруть, купуй дерево на фунти, як цукор! Пасовиско запруть — куди дінеш ся з худобою?

— Краще нам смерть, ніж така неволя, — скрикнули всі враз. — То ще гірше як панщина.

— Знаєте, чим то пахне? — з таємничим виразом на лиці і притишеним голосом запитав Думяк. І зараз сам і відповів: За панщини атамани ходили по під вікна і кликали вас на панську роботу, а потім ви самі підете до атамана, ще й курочку або покладків понесете і клінно будете просити, аби вас прийняв на роботу.

— Не діждуть того! — скрикнула вся компанія.

— Діждуть! — твердо сказав Думяк. — І не довго їм ждати. Відберуть нам ліси й пасовиска, то ми без худоби за два-три роки жебраки. Без паші худоби не вдержиш, без худоби гною не зробиш, без гною поля не справиш — і роби що знаєш.

— Не дай того Боже! мовив Яць Коваль. — Се-ж би була наша загибель. Чень же нас іще Пан Біг не хоче нагло зо сьвіта звести.

— На Пана Бога всі надіємо ся, — мовив Думяк, — але Пан Біг сам сказав нам: „Бога взивай, рук прикладай“ Як так будемо сидіти тай на Бога надіяти ся, то нас воши присядуть.

— І щож нам робити? Яку собі пораду дати? — стогнали один за другим мужики.

— Я думаю, що цісар таки зглянеть ся на нас, — перший розпочав Чапля. — Адже не може бути, щоб цісарови байдуже було, як його нарід гине та на жебри сходить.

— А тяміш, Стефане, як було в тісні роки, — гризко завважив Думяк. — Скрізь нарід гине і пухне з голоду, матері своїх дітей дорізують та ідять, а цісар як довідав ся про се, то змилосердив ся і велів роздати тим голодним людям по гурманови соли на кожду хату.

Гірко засміяли ся всі.

— Алеж цісарови податків не стане, як ми збідніємо, — реплікував Чапля.

— Не слухай того! — мовив Думяк. — Що цісарське, то все з нас зідруть, аби ми й як голі були. Тай не гадай собі, що ми так нагло збідніємо. Будемо помалу на нужду сходити: нині се урвали — обійду ся, завтра того не стало — обійду ся. І так день за днем, рік за роком будемо вrostати в свою нужду, як камінь у землю. Сьвіт нам затіснить ся, будемо темні і несьвідуші, все нам буде байдуже, і дійдемо до того, до чого нас панщина не довела — до стану голодної та повільної худоби, яку кождий водить і гонить, куди йому хочеть ся. Ось що страшно подумати! На вид будемо ніби люди, ніби подібні до людей, але душа в нас не буде людська, а худобяча. Ось що найстрашнійше! Адже хто має очи, той уже тепер може бачити, що все воно йде до тої мети. Не могли нас пани приярмити панщиною, вони приярмять нас новим здирством. А їм одного треба — мати з нас тяглу худобу, що не думає сама про себе, лише покірно гнєшию в ярмо.

Мужики знов застогнали. Панщина стояла перед ними як стовп п'їтьми, гнітила їх душі і кидала величезну тїнь на

всю їх будучину. Ні, ніколи їм не вирвати ся з тої памороки! З усіх боків якісь могутні кліщі обхоплюють їх і грозять ся стиснути їх на ново. ще поки вони й засмакували гаразд дарованої свободи. Дарованої! Ага, дарованої за добрі гроші, за шісьдесят міліонів. Тай ще як би то по сплаті тої шаленої суми все вже в порядку було і їм справді заясніла повна воля, щоб були „самі в собі, лише під зверхністю цісаря“, як вони уявляли собі ту волю в своїх панщиняних мріях! Еге-ге, чекай такої волі! Тут, бач, пани заносять руку на ліси й пасовиска, грозять ся лишити їх на тих скупих часточках землі, що признано їм при знесенню панщини. Ну, щоб на тій землі їм а може й їх дітям можна було вижити, алеж народу примножуєть ся, а землі не прибуває, а ще як зіпруть ліси й пасовиска, то що порадять їх потомки? Куди подадуть ся?

В такім заклятім крузі вертіли ся їх думки. Вони зітхали, крутили головами, та не знаходили виходу.

— І в додатку народ розпив ся, — завважив Яць Коваль. — Пани за часів панщини привчили нас до горівки. Щоб збільшити свої доходи, силою накидали нам горівку, по стілько й стілько горців що року на кожний нумер. Хоч випий, хоч на гній вилий, а горівку відроби! А тепер настала ніби то воля, а мужик лишив ся невольником коршми. Підіть по селах — дивити ся страшно! В кожній коршмі день у день повно людей, усюди шум, крик, свари і бійки. Самі з собою гризуть ся, самі себе бють, свою кров з горівкою мішають. Адже як так далі піде, то за кілька літ не пани, а арендарі позабирають усю худобу і всі ґрунти у хлопів.

— А не забувайте, що пяниці батьки й матері будуть родити дурні, тупоголові та хоровиті діти. І замість іти наперед, усе поколіне буде йти в зад, буде гупіти та туманіти, — знов з гіркістю в голосі додав Думяк.

— І нема на то ради! — мовив Чапля. — Вже чого, чого, а горівки наш чоловік не покине.

— Треба би пробувати, — мовив Яць оживляючи ся. — Аджеж то загибель наша. І тут уже не чужа хитрість убиває нас, а власне розпаскуджене.

— По інших краях, у Чехії та Моравії засновують при кожній церкві брацтва тверезости, — мовив Думяк. — Присягою в'язуть ся не пити горячих трунків.

— І у нас то пробували, — відповів Яць, — та якось то не йшло.

— Хотів ти, аби йшло за панщини, коли пянство народу було просто панським інтересом! Ані піп залежний від пана не сьмів промовити за тверезістю, ані ніхто инший не вмів або не хотів навести мужика на дорогу, а він сам — ей, дранте, худобина! Куди його гнали, туди йшов на сліпо, а задуривши голову горівкою тим щирійше хилив ся в ярмі. Чи думаєте, що як би в Відні студенти, міщане та інші осьвічені люде не були повстали против гноблення та оглуплюваня народа, то ми б ще й доси і ще й сто літ не гнули ся в ярмі! О, певно! В нас тверда шкіра і сумліне спить, нас довго би бити й копати, поки в нас добудиш ся живої душі.

— Але нас тим часом і не буде що будити, бо нас злидні на пні з'їдять, — мовив Яць.

— Треба думати самим про себе, будити одні одних, дзвонити на тривогу, — мовив Думяк. — А хоч би тверезість, — сеж можемо ми й самі голосити людам.

— То властиво попівська річ, — відізвав ся Халавка. — Може то нам не випадає брати ся до проповіді. Скажуть: коли не піп, не микай ся в ризи.

— Чекаймо на попів, то й наші внуки не дочекають ся! — відповів Думяк. — Попи народ лїнливий. Їм аби своє відчитати, наїсти ся та лежати горі черевом. А в крайнім разі скаже: мені консисторія не велить.

— А може би піти до біскупа, най би він наказав?

— Щож, кого сверблять пяти, може йти й до біскупа, але я знаю, що з того нічого не буде. А я вам раджу: зачинаймо від себе! Заложімо собі брацтво тверезости і вербуймо до нього людий. Кождої неділі по вечерні будемо коло церкви читати реестр; такі й такі приступили, такі й такі переступили дане слово.

Всі при столі зареготали ся.

— Без того не буде, — мовив Думяк, — та вже ми будемо дбати, аби тих переступів було чим раз менше. Ну що, згода? Зав'язуємо таке брацтво?

— Добре, — озвали ся всі.

— Лиш аби за се з уряду не було якого клопоту — з побоюванем мовив Чапля.

— Що може бути за клопіт? Кому яке діло до того, чи я пю чи не пю? Тепер не панщина, щоб і на те можна було силувати.

Подали собі руки і обіцяли ся привертати й інших. — А в неділю по вечерні оголосимо се коло церкви. Хто хоче не гинути в горівчанім багні, най пристає до нас. Спешемо реєстр. І по інших селах пустимо чутку, чейже народ отямить ся. І жидів витиснемо з сіл, бо яке їх тут діло? Вони землі не обробляють, навіть кілька грядок коло коршми скопати самі лінують ся та хлопських бабів кличуть. Лише горівку продають та затягають людей у свою лихву. То пявки, то вороги народні! Зробити так, аби їм місця в селі не було, нехай забирають ся зо шумом. — Оттак фантазували наші товариші і чим більше балакали, тим якомсь яснійше робило ся перед ними, тим лекшим видавало ся їм виконане їх плянів.

Та ось ще раз відчинили ся двері від ванькира і до нього вступив дідич Грушатич, пан Субота. У мужиків задріжали литки з давньої панщиняної привички, деякі ворухнули ся, щоб устати з місць на привитане пана і „як годить ся“, поцілувати його в руку, але острій погляд Костя Думяка немов цвяхом прикував їх до місць. Ніхто з них не рушив ся. Розмова на хвилю урвала ся.

Пан Антін Субота, дідич села Грушатич, був статний мужчина середнього росту, заживний собі, з шпакватим волосем і білими як сметана вусами, що гарно визначували ся на його повнім, по молодечому рум'янім і гладкім лиці. Хоч Русин з роду (розуміть ся, попівського, не панського), він представляв із себе те, що називають „гарний тип польського шляхтича“; тай належність до руського обряду не перепиняла йому ані на хвилю бути польським паном, любити шляхетську традицію, придержувати ся шляхетських „старопольських“ форм житя і вважати селян бидлом, що не то не повинно мати якісь права рівні зі шляхтою, але вже з самої природи нездібне ні до якого самостійного житя, і коли б його не держати під буком, то зірвало би всякі рами людського порядку і вигризши та зруйнувавши все те, що висше від нього освітою та цивілізацією, вигризло б і само себе як свора голодних собак замкнених у огорожі. Оттим то в часі панщини він поводив ся з мужиками остро, ніби то справедливо, в таким розуміню

справедливості, як поводить ся розумний господар зі своєю худобою: не обтяжує надмірно одного супроти другого, не збиткуєть ся над ними без потреби, але дбає про те, аби всі були рівномірно обтяжені, без похиби поносили свої обовязки і — не брикали. Оттого хлопського „бриканя“ — розумованя про направу хлопського стану, про можливість полекші або знесеня панщини цісарем — пан Субота страшенно не любив. Як то, панщини цісар не завів, то й касувати її не може. Вона приватна власність панів, разом з їх ґрунтами записана в табулярних книгах, і сюди цісар не має права мішати ся. А коли справді комісарі в асистенції лядсдрагонів у цвітні 1848 р. почали їздити по селах і відчитувати губерніяльний циркуляр з донесенем, що спеціально галицьким селянам цісар дарував панщину, пан Субота вухам своїм не вірив, сердив ся і в присутности комісаря наговорив на цісаря таких слів, що комісар уважав себе в обовязку зараз же арештувати його і відставити до циркулу. Що правда, там його не довго подержали і покарали лише грошовою карою, та про те пан Субота від того часу зненавидів усяку „німецьку“ власть у Галичині, наслану буцім то лише для здираня краю та для бунтованя селян против панів.

В осени тогож 1848 р. йому трафила ся друга немила пригода, що на всю решту житя вспіла настроїти його іронічно. Як відомо, Москалі йшли тоді на поклик австрійського цісаря на Угорщину помагати Австрії зломати угорський бунт під проводом Кошута. Руське селянство й міщанство скрізь витало Москалів як рідних братів, як таких, що хочуть допомогти австрійським народам зломати шляхетсько-панське ярмо, з разу на Угорщині, де те ярмо занадто вже розпаношило ся, а потім і в Галичині. До Грушатич заквартировано пару компаній московського війська, що мусіло тут простояти кілька день, поки не надійдуть фурґони та военні багажі, без яких пішому та кінному війську годі було пускати ся переходити гори. Оттут пану Суботі стрілила в голову шалена думка. В ньому прокинув ся польський патріот. Начитавши ся Міцкевича „Пана Тадія“, де судія Сопліца підпоює Москалів, яких майже безпритомних вирізує польська шляхта, забажав і собі забавити ся в польського патріота і „wyrznać Moskali“ (вони з рештою належали до волинського полку і були чистісінькі

Українці, деякі навіть латинського обряду). І от він змовивши ся з декількома своїми двораками, такимиж патріотами, як і сам, одного вечера суто угостив усіх Москалів оковитою, а сам у ночі, коли вже всі спали, вибрав ся зі своїми кумпанами на різню. Справді по дорозі в село їм удало ся з засідки напасти на двох салдатів, що патрулювали по селі, і поранити їх ножами в плечі. Патролі одначе спасли ся втекою, а пана Суботу і його товаришів зараз при першій хаті арештували мужики, що упереджені про їх намір, не хотючи турбувати пняних салдатів, самі в потемках вартували біля них. Повязавши арештованих мужики ніби то не знаючи, хто вони, всипали їм що всипали, поки залярмований нападком на патроль російський капітан зі своїми чинами не прибїг на місце та не увільнив пана і його слуг із рук розлючених селян. Ті одначе настояли на тім, що їх звязаних відведено до циркулу і віддано властям. Як скінчила са та справа в уряді, не було відомо на певно; пан з іронічним усміхом говорив, що то був дитинячий жарт, глупий хлопський сполох і що він ледви випросив хлопів, щоб їх не арештовано за безпідставне побите його слуг, а мужики говорили з неменшим насміхом:

— А чоґож ви пане зі своїми вірними слугами аж по трьох місяцях вернули до дому?

Відносини між паном і його бувшими підданими по знесеню панщини були коли й не виразно ворожі, то все таки холодні, подіктовані обопільним недовірем і підозріннями. Пан усе підозривав, що мужики ненавидять його, чигають на його жите, готові кожної хвилі впасти до двора, пограбувати все його добро і повбивати його з родиною. Натомісь мужики підозривали пана, що він усе ще шукає разом з іншими панами способів, як би завернути скасовану панщину або якимось іншим підступом загарбати мужиків у свою власть, що він інтригує і працює над тим, аби на кождім кроці шкодити та докучати їм. Отсей обопільний недружний настрій був неначе курява, що виступає зі сьвіжо розваленної руїни і на хвилю закриває сонце. Селяне не хотіли ходити на роботу до пана инакше, як під вояцкими канчуками; ніхто в селі не важив ся йти до двора наймати ся на службу чи на поденний заробок, так що для всего сего пан мусів спроваджувати людей з дальших сіл, між якими аж надто часто попадали ся субекти зде-

моралізовані вже давнішим двірським житєм, а кілька разів навіть члени зорганізованих злодійських шайок, які обізнавши ся в дворі накликували своїх кумпанів і за ті за два роки вже пару разів обчищували пана з усього, що можна було забрати чи то на плечах чи між ногами. Панські расові верхівці, якими величав ся грушатицький двір, перші впали жертвою завидючих очий і давно вже гуляли десь по російських степах; такоюж дорогою пішло й панське „фамілійне“ срібло, тоб-то закуплене від фамілії, що перед тим володіла Грушатичами. За всі ті збитки пан сердив ся на тих, кого найблизше бачив перед собою, на грушатицьких селян, і позаочно лаяв їх і злодіями й розбишаками.

Та що се таке, що отсе він перший прийшов до них? Чи випадково лише вступив до коршми, чи справді щось тягло його сюди? Він мабуть надіяв ся застати тут більшу громаду, але тепер рад був у душі, що застав лише кількох людей.

Знявши шапку і кидаючи її на жидівське ліжко він сказав:

— Дай Боже добрий вечір!

— Дай Боже здоров'я! — відповіли селяне.

Пан наблизив ся до них і на його лиці заграв іронічний усміх.

— Го, го, самі матадори, головачі, громадські мужі! Позвольте сісти між собою?

— Сідайте. Тут у Йоськовім ванькирі місце кожному вільне.

— А так до вас до хати, то мені не вільно прийти?

— Милости просимо, як ваша воля. Ми не кусаємо.

— Ага, не кусаєте! — осьміхнувши ся підхопив пан, — а так без кусаня зісти-б мене ради.

— Може хто й рад, ми того нічим по собі не показали, — відмовив Яць Коваль.

— Не показали! Господи тобі слава! — скрикнув пан. — А хибаж то не ви бунтуєте громаду против мене? Не ви дишете ненавистю на мене, відгрожуєте ся мені і моїй родині? Хибаж то не ви отсе вже другий рік держите мене в селі як заповіреного? Ніхто до мене не зайде, не поговорить...

— Маєте своїх підлизнів, ніхто їм не боронить ходити до вас і обріхувати нас, — втрутив своє слово Думяк.

— Костю! І ти так говориш? — з докором обернувся до нього пан. — Ти, що десять літ прожив у моїм домі.

— За свинопаса, — знов понуро втрутив Думяк.

— Все одно, — мовив пан, — але все таки можеш сказати, що я старався бути для всіх селян батьком і добродієм.

— О так, таким батьком, що за чуба торгає та по плечах буком пише, і таким добродієм, що аж сльози в очах ставали.

— Засліпила вас злість.

— Чого нас мала засліпити? Яких ви нас виховали, таких маєте. Не подивуйте!

Пан помовчав хвилину похитуваючи головою. Його іронічний настрій якось против його волі розвіявся і він почав з людьми говорити „від серця.“

— А все таки можете сказати, що я для вас не був злим паном. Інші гірші бували. Чи одного то з вас я поратував у тяжкій припадку, чи одному я на переднівку і хлібом і грішми й худобою вигодив? Гріх добро забувати.

— Ми були ваша челядь, ваша тягла худоба, і ще до того був цісарський припис — ратувати мужиків, аби вдержати їх у такій стані, щоб могли відбувати свої повинности.

— І то признайте, що з під моєї влади вийшли ви одні заможними, інші троха біднішими, а ніхто не вийшов голіруч.

— Окрім тих, що з голоду розбрилися в світ та окрім тих комірників, яких намножилося в селі за час вашого пановання в троє.

— Плодюча голота! — буркнув пан. — Але з моєї причини ані одна родина не змарнувалася. Бачите і не заперечите того. А тепер мені такі збитки робите. На роботу ані руш, торік мені половина врожаю через вас пропала. Ще й злодіїв мені на двір спроваджуєте, стежки їм показуєте.

— Сего нам пан доси не доказали, — застерігся Чапля. — Просимо нас не помовляти о таке, в чім ми зовсім невинні!

— А чорт його знає, хто тут винен! Але я маю жаль до вас, до всіх вас, до цілої громади. Яж Русин, я ваш брат, мій дід був попом у селі і не вашою кричдою, а з наполеонівської війни доробився стільки, що купив отсе село. Я нераз докоряв сам собі, що мушу жити в тих проклятих панцизня-

них відносінах і потішав себе надією, що як панщина буде скасована, то житиму з вами як з добрими сусідами.

— Не плетіть, пане, теревені, — відповів йому Думяк. — Чужим людям можете се говорити, може вам і повірять, але нам тим баки не забете. А хочете бути нашим сусідом, то на се одинока рада: перестаньте бути паном.

— Хибаж знесене панщини не порівняло нас? Що я вам тепер за пан?

— Ні, тому не повіримо. Війна між селянством і панством не скінчила ся, але тільки починаєть ся. Коли ви справді хочете бути нашим сусідом і рівним з нами, то наша думка і наша просьба до вас така: продайте нам свої добра, а тоді й жийте собі серед нас. Тоді вас привитаємо як батька, а без сего ви все будете у нас пан, із яким мусимо воювати.

Пан Субота аж поблід при сих Думякових словах. Аж зуби закусив, щоб не вибухнути яким згірчним словом. Чи бач, куди вони стріляють! Продай їм свої добра! Уступи ся з двора! Покинь ту позицію, що вважаєть ся огнищем цивілізації серед моря хлопського простацтва і некультурности! Він довгу хвилю ворухив губами, мов жвав щось гірке, а далі запитав іронічно:

— Продати вам? А по якій ціні, коли ласка ваша?

— Як оцінять таксатори, на яку згодимо ся обопільно, таку й дамо.

— Го, го, то ви, видно, багаті люде, коли село купуєте! Деж ви грошей набрали?

— Набрали чи не набрали, се вам байдуже. Нині вже сьвіт дошками не забитий, гроші не позакопувані, хто хоче, а має на що, може їх дістати. А нам земля потрібна. Отсеї, що маємо, може ще вистати для наших дітей, а наші внуки будуть уже бідаками, як поділять її. А ще як ви зіпрете нам ліси, зіпрете пасовиска, то ми вже й тепер будемо близькі руїни. Бачите, се нам важно. Доки буде пан у селі, доти буде панщина, хоч не даремна, а платна. І чим далі, тим ся панщина буде тяжша і нашим унукам буде гірше як нам.

— Мудро говориш! — іронізував пан, — але на таке, та хоч би я тепер і продав вам своє добро, то вашим пращукам знов буде тісно на тій землі.

— Буде або й не буде. Розвинуть ся промисли, заробіт-

ки, повстануть фабрики, виростуть міста... Я добре придивився тому в Чехії. Тоді й селянам лекше буде. Аби нам лише тепер загосподарювати ся та не зійти відразу на біду! Аби два-три покоління виховати по людськи, піддвинути з темноти, з пянства... Адже бачите й самі, що як піде так далі, як ішло доси, то ми за десять літ будемо жебраками.

— Ледачі будуть, а порядні встоять ся, — мовив пан.

— Не слухайте того, пане! — мовив Думяк. — І найпоряднішого розпука бере, коли дивить ся на те, що діється довкола нас і міркує, що буде далі.

— То ваша річ, — понуро мовив пан. — Ви тепер вільні. Не хотіли бути під нашою рукою, то дбайте самі за себе.

— От за се слово дякуємо! — з усміхом мовив Думяк. — Се було розумне, щире, панське слово. Вам байдуже, чи ми загосподарюємо ся, чи підемо з торбами. Ви своє зробили: дерли нас і катували на панщині, держали в темноті, ще й навчили горівку пити, а тепер з клаптиками землі випустивши зі своїх рук кажете: ви вільні, дбайте самі за себе. Ей, пане, пане! Така ласка до доброго кінця не доведе! І маючи такі думки чого ви й обертаєтесь до нас зі своїми сусідськими запевненнями? Таких сусідів, що чигають на те, аби знов зробити ся нашими панами, не потребуємо. Краще вже як вороги, то вороги, без зайвого балаканя.

— Алеж я не ворог ваш! — скрикнув пан допечений до живого. — Я хотів би жити з вами в згоді й гармонії.

— Як огонь з водою! — буркнув Думяк.

— Ні, як батько з дітьми, — докінчив пан.

— Коли ви такий батько, — мовив Думяк вдивляючи ся йому в очи, — то дайте доказ. Хоч то може й не місце тут — але при чесних людях не сором: віддайте за мене свою дочку! Ми любимо ся, вона дівчина розумна, роботяща і гарна, шкода, щоб пропадала між панами.

Пан аж кинув ся мов укушений гадюкою, і зірвав ся з місця.

— Хаме! — крикнув до Думяка. — З ним говори як з добрим, а він ось до чого собі розбирає! Як ти посьмів подумати про се?

— Овва, — відповів Думяк, — так то ви далеко від хамів. А з рештою я не признаю ані хамства ані панства. А дівчина мені подобала ся і маю в Бозі надію, що буде моя.

— Чуєте, люде, — крикнув пан звертаючи ся до присутних, — як то він мудро говорив проти панів, правда? А тепер сягає по руку моєї дочки і сам хоче бути паном. Чесно то?

— Зовсім не хочу бути паном, — відповів. Думяк. — Я вам про маєток нічого не говорив і не хочу його. Маю свого настільки, що виживо з праці рук і жінку з дітьми погодую. Вашого маєтку мені не треба.

— І не лаком ся! Отто до чого договорив ся! Ну, буду знати на далі, як з вами говорити. Добром з вами не вийдеш на своє, то я ще покажу вам, що я тут пан!

І не прощаючи ся ні з ким він ухопив свій капелюх і вийшов із ванькира.

— Ну, насипалиж ви йому! — сказав Яць Думякови. — Ще такого зроду певно не чув.

— Най чує тепер! — сказав Думяк. — Цікавий я, що то він скаже після сього, як я до його дочки сватів пішлю!

— Та не вже ви наравду?

— А то щож? Не вільно мені? Дівка мені сподобала ся тай я їй до душі. Маєтку його не хочу, а її він не зіпре.

Тимчасом коршма заповнила ся знов людьми, сим разом дівчатами й парубками, що збирали ся туди що неділі на танці. Заграли музики, почули ся ритмічні стуки чобіт о підлогу, співи та вівканя розбавленої молодіжи. Товариші повиходили з ванькиря і змішали ся з юрбою. Думяк і собі пішов у танець. Дівчата горнули ся до нього, хоч знали, що він любить ся з панною із двора. Перетанцювавши пару разів він підчас павзи взяв у музики скрипку і повів смиком по струнах.

— Заграйте, Костю, заграйте! Хочемо послухати, як ви граєте.

Він почав коломийкою, далі перейшов на тужливу думку, на якісь веселі, підскоцькі мельодії, і знов зтягнув сумної. Тони й мельодії були всім знайомі, та проте виконанє було якесь незвичайне, що зворушувало душу. Та ось він покинув натоптані стежки і пустив поводи фантазії. Скрипка немов заговорила живим язиком. Тони почали капати в душу росю, почали свистіти як вітер у берегах, сміяти ся як сонце на веснянім небі, а нарешті заплакали, застогнали і заридали, як невольник у кайданах. Усі присутні дух у собі притаїли. Се не була ота проста скрипка, що промовляла до них хоч без

слів, а так виразно і досадно, що виливала їх горе і щастє й надії. Се була жива істота, якась таємна душа, що з того деревляного струменту сьміяла ся, журила ся та ридала уділяючи їм своє чутє. Всі не тямлячи себе йшли за тим чародійним голосом і нарешті розплакали ся як діти. І в самого Думяка сльози закрутили ся в очах. Він положив скрипку на столі і глянув по присутних.

— Ей, ви, дранте мое коханєє! — промовив устаючи. — З вами хиба пити і плакати, а розумного слова від вас і не жди!

І за сим він вийшов, поки всі присутні мов засоромлені втирали сльози.

(Далі буде).

П. РОТАРЬ.

Я син часу, того часу,
 Що не знає правди й волі,
 Капітал над всім панує
 Труд людський держить в неволі.
 От тому-то я й співаю
 Про трудящих, про їх горе,
 В серце віру їм вливаю
 Що їх сила — переборе.
 Я син краю, того краю,
 Де народ німим зробили,
 Мову рідну, що дух будить,
 Вражі люде пригнітили.
 От тому-то я й сьпіваю
 Про край рідний, що він бідний,
 Що однято в мого краю
 Слово, думку, розвій вільний.
 Хай мій спів летить між люде
 В села рідні, бездольні,
 До змагань нехай він будить
 За святі права народні.

МИКОЛА САДОВСЬКИЙ.

Мої театральні згадки.

В 1906 році минуло чверть віку існування нового українського театру в Росії і мені хочеться поділитися з громадянством моїми згадками про його початки.

Двадцять п'ять років минуло з того часу, як заснувалась перша українська трупа, яка поставила собі метою служити рідній штуці і будити оскільки сили і змоги в громадянстві приспані і заколисані московською політикою „обрусенія“ національні почуття. Про те, як ся трупа заснувалась і як потім розкоренилась і розрослась в кілька десятків труп, які тепер уже всі — за виключкою хіба одної-двох — не мають нічого спільного з національною метою, а опираючись на національних почуттях роблять комерчеський інтерес, — я й хочу сказати кілька слів.

Ще з тих давніх часів, коли незабутній І. П. Котляревський написав свою вічно молоду, чарівну своєю простотою „Наталку Полтавку“, українські вистави давались аматорами штуки. То там, то там збирався гурток аматорів рідного слова і давав кілька вистав: „Наталку Полтавку“, „Сватання на Гончарівці“, „Москаля Чарівника“, „Кума Мірошника“, „Покійника Опанаса“ і т. и. Мета сіх вистав звичайно завжди була добродійна і приваблювала чимало слухачів.

Грали також українські пєси і російські трупи, коли треба було підняти касу, завабити до театру більше української публіки. Так, кажу, стояла справа з українським театром до 76-го року.

В сім році, як всім відомо, указом царським заборонено було все, що носило назву українську: книжку, театр і навіть пісню, ту чарівну пісню, якою український народ має право величати ся перед усім сьвітом, пісню, в якій сей надзвичайно талановитий народ вилив свою душу, свою незрівняно-поетичну фантазію. Важким гнітом сей указ ліг на груди всього українського громадянства і лежав так нерухомо аж до 1881 року. В сім році колесо фортуни повернулось трохи в другий бік, — і 1881 рік можна лічити початком нової ери для українського театру.

В осени 1881 року я покинув військову службу і приїхав в г. Єлисавет до брата погостювать. Тут я одібрав листа від М. Л. Кропивницького, в якому він запрохував мене приїхать до його на полювання. Розумієть ся, що я не вагаючись згодив ся, тим паче, що М. Л. я не бачив уже років з чотири з того часу, як пішов у військо. М. Л. служив тоді в російській трупі Ашкаренка, яка грала в г. Кременчузі. Діла трупи були такі погані, що вона ледве дихала. Публика ходила до театру остільки мляво, що навіть не вистачило чим платить артистам і Ашкаренко уже чимало припік з власної кишені і крутив ся як муха в окропі.

Раз якось сидимо ми з М. Л. в його номері і балакаємо про всяку всячину, а він став мене заохочувать кинуть службу військову та йти служити на сцену; на се я відповів йому, що з радістю пішов би на сцену, коли б можна було грать українські пєси, але служити сцені, до якої я зовсім не підготовлений, щось у мене нема охоти. Давайте, кажу, попробуєм щастя, пошлем до міністра проханне про дозвіл українських вистав.

— А що ти думаєш? Піймав, не піймав, а погнать ся можна, — каже М. Л. — Тільки треба буде придумать якусь наглу причину.

Так балакаючи ми в думках залітали вже далеко і високо, трохи чи не під самі хмари. На сю нашу розмову увіходить Ашкаренко, дуже засмучений і стурбований, і розказує М. Л. Кропивницькому, що сьогодні один актьор, який був на ролях амантів, утік; учора взяв аванс, а сьогодні утік і тепер уже він не знає, що робить, як вести діло далі.

— Знаєш що, — каже йому М. Л., — ось мій приятель, офіцер, якого я отсе весь час підбиваю йти на сцену, а він згожуєть ся, тільки під умовою, коли б можна було грать українські пєси. Сідай ти зараз за стіл і пиши слезну прозьбу до міністра внутрішніх справ, щоб дозволив, і коли діло вигорить, ти убеш двох зайців: будеш мать актьєра і полатаєш ся так, що ще вискочиш з баришом. Я б і сам написав, та у мене нема такої підстави як у тебе, бо я тільки актьор, ти ж як антрепреньор та ще й полтавський дворянин маєш підставу.

Ашкаренка сі слова немов жигалом припекли! Він хапаеть ся за їх, як репях за кожуха. Тут же просить М. Л., щоб

той написав телеграму. Порадившись, ми рішили від Ашкаренка послати телеграму всесильному в той час міністру внутрішніх справ графу Льоріс Мелікову. Дословно її я тепер не пригадаю, але зміст її був досить жалібний. В її було пролито чимало кривавих сліз антрепреньора. Ашкаренко, який „будучи полтавським дворянином і російським патріотом“, зібрав трупу в г. Кременчуці. Але не дивлячись на всю його невсипущу працю, турботу і благі бажання, діла трупи були такі погані, що він дійшов до розору і не може ніяк кінчить сезон, з честю, яка належить йому як російському дворянинові,—сиріч розплатитись зо всіма як слід. Тому він просить його сіятельство дозволити йому виставити кілька українських спектаклів, які можуть зробити йому добру касу, маючи на увазі український контингент суспільства, який з охотою піде на сі вистави“.

Як бачить читач, сліз в телеграмі пролито досить. В той же таки день ся телеграма була одіслана до Петербурга і ми стали нетерпляче ждати відповіді, але пройшов уже тиждень з того часу, як телеграму послано, а відповіді нема. Я вже повинен був згодитись на слізне прохання одної з артисток грати у її бенефіс „Жоржа Гарана“ в перекладній французькій мьєлодрамі на 5 дій під назвою: „Серафима Ла-Фаиль“, де навіть мав, сам тому дивуючись, надзвичайний успіх, може через те, що від мене як від любителя публіка не багато вимагала. В сій песі я грав як любитель і на афіші значилось „з участю любителя Н. К. Садовського“. А про дозвіл українських пес ні слуху ні духу. Гострий період ждання пройшов і ми з М. Л. з болем у серці порішили, що думки наші були марні, що вже не за нашої памяти воскресне наше рідне слово. Пройшов ще тиждень і я уже зібрав ся їхати до дому, не дбаючи на всі умовляння зостати ся в трупі і навіть добрі гроші, які мені за се давали (150 карб. в місяць).

Коли се одного дня в обідню добу вбігає д. Ашкаренко задихавшись, з лицем, яке сяло радістю, кидаєть ся до М. Л. Кропивницького на шию, цілує його і обявляє: „дозволено“. Ми з першу не розібрали, в чому діло, що дозволено, бо як казав, на дозвіл українських пес надію давно вже втратили, через те з нашого боку було цілком натуральним питанне:

— Що дозволено?

— Дозволено ставить українські вистави, — обявив радісно Ашкаренко, піднявши палець у гору.

Тут невимовна радість опанувала уже й нами і ми з М. Л. обнявшись міцно злились в довгий поцілунок.

— Став шампанського! — звернув ся М. Л. до Ашкаренка.

І фляшка шампанського з'явилась через хвилину на столі. За чаркою вина Ашкаренко розказав подробиці. Його сьогодні покликали до поліцмейстра і обявили йому бумагу від міністра внутрішніх справ, в якій на його прохання було дозволено ставити рядом з російськими песами — і українські.

Тут же за столом М. Л. накидав приблизно репертуар українських пес, який можна було зараз же виставити. Першою виставою назначив „Наталку Полтавку“. Ашкаренко зараз же побіг робить розпорядки — дати розписувати ролі, а ми з М. Л. почали розкидати поміж актьорами, хто яку роль міг би грати. Виборного, звичайно, М. Л. Кропивницький, який її з давніх давен грав. На співачку треба було виписати з Полтави відому тоді аматорку Жаркову. Ролью Возного Ашкаренко, Петра я, а Миколу маленький актьорик, Дружинін. Так розкинули ролі і через день почались репетиції. По місту швидко розійшла ся чутка про дозвіл українських вистав і весь город захвилював ся. Оскільки сей дозвіл зробив вражіння на суспільство, доволі сказати, що вже на другий день після того, як випущено було афішу про першу виставу, білетів в касі не стало, але охочих попасти в театр була така сила, що довело ся одкрити касу на другу виставу тієїж таки „Наталки“. Перша вистава була цілковитий, загальний тріумф. Я вже не кажу про М. Л., якого зустріла публіка бурєю оплесків і галасом таким, що весь театр трусив ся немов би от-от розвалить ся, але кожний номер пісні треба було співати по кілька разів. В кінці спектаклю після танцю Петра й Наталки, вітання перейшли в овацію. Тоді третю дію кінчали чомусь танцем. Хустки в льожах маяли, гомін стояв невимовний; танець прийшлося бісувати тричі. В таким святковім настрої розійшлась публіка до дому, підпалюючи своїм впливом ту частину суспільства, яка не змогла попасти на першу виставу. Друга вистава пройшла з таким самим успіхом, зоставляючи в касі антрепреньора Ашкаренка значні сліди золотого мулу. Репертуар, який грала трупа, був ось який: „Наталка Полтавка“, „Сватання на Гончарівці“, „Дай серцю волю заведе у неволю“, „Шельменко деньщик“, „Щира любов“, „Гаркуша“, „Кум мірошник“.

Так прогала трупа місяць в Кременчуці і слава про її успіх почала росповсюжувать ся не тільки по всій Полтавщині, але навіть вітром перенеслась в Харківщину, в Київщину. А треба сказать, що сього року театральні діла російських труп були до того погані, що антрепреньори на ладан дихали. І от харківський антрепреньор Медведєв, прочувши, що в Кременчуці трупа дає українські вистави і має страшенний успіх, прислав Ашкаренкови запросини приїхать у Харків зі своєю трупою на грудень. Умови — половина збору; всі кошти, які тичуть ся театру, бере на себе Медведєв, а кошти трупи Ашкаренко. Хай читач візьме на увагу, що грудень в театральному світі лічить ся самим важким. Ашкаренко порадившись з М. Л. і підбільшивши акторам гажу — взяв на себе кошти подорожі до Харкова і назад — згодив ся і повіз трупу до Харкова. В Харкові після першої ж вистави молодь, а за нею і публика, зробила трупі цілу овацію і збори пішли небувалі. Каса щодня була повна. Доволі сказать, що послідній день перед різдвом 22 грудня, в який по закону можна ще грать, але в сей день публику до театру навіть і колачем не заманиш, у Ашкаренка в театрі не було де голці впасти, а в той же день таки в оперному театрі, який держав той же антрепреньор Медведєв, ішов так званий інвалідний спектакль, і в театрі крім полицейського наряду ні лялечки.

З сього читач може собі уявити, яку то страшенну привабу мали українські вистави. Трупа скінчила свої вистави в Харкові перед Різдвом; і в той же день М. Л. Кропивницький одібрав від Київського антрепреньора Іваненка телеграму з запроханням його і мене приїхать грать з Різдва у Київ. Розумієть ся, ми не гаючись згодились і скінчивши в Харкові, поїхали в Київ. Тут при розмові з Іваненком виявилось, що в його трупи, яка змогла б грать українські вистави, нема, і Іваненко послав запросини Ашкаренкови. Ашкаренко, здаєть ся, за 1000 чи за 1500 карбованців взявсь привезти всю трупу до Київа.

Тут треба сказать, що уже коли трупа грала в Харкові, було кілька чоловік охочих попасти в трупу. Так між иншими попала в трупу молода пані Маркова (Оденцова), яка мала гарненький голосок і потім служила доволі довго в новосформованій трупі.

В Києві, починаючи з Різдвяних свят і кінчаючи великим постом, трупа грала що - дня і мала, правду кажучи, незаслужено такий надзвичайний успіх, що Іваненко поклав в кишеню чистих 10,000 карб. Вітання були неописані; се викликало між російськими актьорами ненависть і злобу з боку одних і бажання поспробувати і собі щастя в українській песі і скоштувати того солодкого меду вітання, який тепер випадає на долю українських акторів. З поводу сих відносин я повинен сказати тут кілька слів, прагадавши досить характерні два інциденти.

Жінка Казанцева, режисера російської трупи, яка грала в трупі під псевдонімом Летар, маючи в контракті з Іваненком бенефіс і бачучи, що українські вистави заваблюють силу публіки, забажала поставити у свій бенефіс українську песу „Гаркуша“, де вона взялась грати головну роль Сотничихи. Розумієть ся, що се досить трудна річ, не знаючи мови, грати велику відповідальну роль, але сміливість російських акторів, які дивились на українських акторів і взагалі на український язик з висока високости, була надзвичайна; вони були певні, що досить трохи поковеркати мову російську, то й вийде українська. Але з сієї смілости вийшов неприємний інцидент. Як там М. Л. не начитував пані Летар ролі, поправляючи на кожному кроці неможливий акцент, вона всеж таки ще й на репетиціях нема-нема, тай ляпне таке слово, що аж вуха влянуть. Поки йшли репетиції, вона сяк - так видряпувалась з монольоїв, але от настав день спектаклю. Публіки набилась така сила, що нігде було голці впасти; як на те „Гаркуша“ йшов перший раз. Піднялась завіса, пєса почалась. Уже в першій сцені, яку веде сотничиха з Галею, де вона розказує про зустріч свою з якимсь козаком, пані Летар викликала з галерії кілька виправок слів невірної вимовлених нею. Се видимо її схвилювало і вона почала спотикати ся на кожному кроці, викликаючи то там, то там поправку. Голоси сі звисно замовкали, коли їй приходилось вести сцену з кимсь із акторів українських, але вже в повітрі почувалась злоба, яка росла з кожною дією. Нарешті третя дія, і пані Летар зостаєть ся на кону одна; читає монольої, збилась і декілька слів сказала по російськи. В публіці сталось щось неможливе. Зо всіх боків чулись поправки, а коли вона зовсім збилась, раптом вибух страшенний

свист і погуки: „Геть з кону!“ З п. Летар робить ся істерика, вона падає зомліла і завіса спускаєть ся. Серед оплесків і свисту одні кличуть Кропивницького, який в сій дії мав хвилову участь, інші, бажаючи підтримать артистку, кличуть паню Летар, треті на слова Летар свистять, одно слово, якийсь Вавилон. Нарешті свистки ущухли і на оплески портерної частини публіки завіса піднялась і М. Л. Кропивницький з одного боку, а Казанцев з другого, підтримуючи зомлілу паню Летар вивели її перед очі публіки. Бачучи її такою нещасною, публіка гучно плескала і кричала „Браво, браво“... і під сі крики, оплески і чийсь тягучий свист завіса тихо спустилась.

Але сей щирий привіт української молоді російській премерші викликав в рядах російських акторів ще більшу злобу до нас — українських акторів, зовсім в сьому інциденті невинуватих. І вони ждали того часу, коли можна буде нам віддячити. Скоро такий час настав.

Другого лютого йшов у мій бенефіс „Невольник“, і от у другій картині, коли Степан на коні виїздить за куліси, а Ярина, що дивить ся йому в слід, говорить кілька слів, в сей мент, видимо за для того, щоб викликать сміх у публіки і тим зруйнувать настрої, який уже зроблено, падає задня завіса і так невдатно, що одним штанкетом попадає М. Л. Кропивницькому на голову. Розумієть ся, його спасло тільки те, що парик на голові буй твердий і міцно не приставав до голови. Парик тріснув на чотири части і М. Л. упав в один бік, а пані Маркова, яка грала Ярину, істерично ридуючи в другий, і завіса упала. Від несподіванки весь театр немов замер, а потім ус кинулись за лаштунки. М. Л. віднесли до уборної, де лікарі почали приводить його до почуття. Паню Маркову теж одвели, вона швидко заспокоїлась, бо на щасте її ударило не штанкетом а полотном завіси і вона більш злякала ся, ніж забила ся.

Тим часом кон увесь запрудила молодь, яка гучно ганьбила адміністрацію театра і кликала Казанцева як режисера до відповідальности за сю незрозумілу подію. Голос чиєїсь горячої промови, який потребував кари Казанцеву за такий злочин, загальний гармідер в театрі і на кону робили вражінне шуму вітру або морської хвилі, яка от-от перейде в бурю і все потопить і залле. Невимовної напруги коштувало мені

все се утихомирить і заставить разкипілу молодь залишить сю справу до завтра, а тепер дать мені змогу скінчить спектакль.

Сього я добив ся; молодь згодилась і покинувши кон розійшлась. Кон улаштували, і поки сі середні дві дії скінчились, М. Л. уже остільки поправив ся, що хоч і з вичерками в монольогах і без парика, все ж в 5-й дії вийшов і дограв ролю до кінця.

Полиція повела слідство. і найшла, що вірьовки, якими привязувались декорації, були розв'язані, але хто розв'язав, так і осталося невідомим. Другого дня депутація від молоді ходила до Казанцева, ганьбили його за вчорашній злочин; він просив їх забуть сей для його самого прикрий інцидент, обіцяючи, що на далі він прийме всі міри, щоб усе було гаразд.

З сього читач бачить, як горяче боронила тодішня українська молодь своїх перших піонерів рідної штуки. І справді з того дня акторам сцени російської було навіть заборонено стояти за лаштунками і ми тріумфально закінчили сезон.

Вернувшись в рідний город Єлисавет, ми з М. Л. стали думать про зібранне української трупи на другу зиму. Зробили реєстр всіх тоді відомих аматорів, яким і написали запросини. Між иншими я згадав про М. К. Заньковецьку, з якою я, коли служив у війську в г. Бендери, грав кілька аматорських спектаклів і вона вже тоді зробила на мене страшенне вражіннє, як незвичайно талановита людина.

Запросини були всім написані, театр зняли в томуж таки Єлисаветі і поки вело ся листуваннє з будущими акторами, М. Л. сів кінчать і виправлять свою нову драму: „Глитай аож павук“. За піст драма була готова, і М. Л. читаючи її мені дуже турбував ся, що нема ще поки такої артистки, яка б змогла грать Олену. Я його заспокоював, кажучи, що знаю таку аматорку, яка, коли згодить ся піти на сцену, буде мати в сій ролі надзвичайний успіх. М. Л. слухаючи мене начеб і радів і разом іронічно усміхав ся, не вірючи в істнуваннє такої аматорки, додавав: „Побачимо, побачимо! Клич її, клич“.

Розказуючи про сю артистичну силу, я мав на меті всім відому тепер артистку М. К. Заньковецьку.

Настало літо і ми з М. Л. кілька разів їздили на гастролі, то в Харків то в Полтаву, а тим часом у вільний від гастролів

час М. Л. почав перероблять найдену мною між його шпаргалами комедію на 4 дії під заголовком „Доки сонце зійде, роса очи виїсть“, видимо колись ним писану, а потім занедбану. Сю комедію, яка була написана на половину по українськи, він переробив за літо на драму тієї ж таки назви. Ся драма уже далеко пізніше викликала відомий літературний процес покійного українського драматурга М. П. Старицького з співробітником газети „Кієвлянина“ І. Александровским. Сі дві пєси, „Глитай“, „Доки сонце зійде, роса очи виїсть“ того ж таки літа були одіслані до цензури, а тим часом стали зіздитись артисти і почали ся репетіції. Під урядом М. Л. Кропивницького трупа складалась ось із яких артистів: М. К. Заньковецька, А. І. Маркова, яка вже і в першій сезоні брала участь, А. І. Вірина і Н. В. Жаркова, — се був жіночий персонал. М. Л. Кропивницький, М. К. Садовський, К. І. Стоян-Максимович, пізніше оперний співак Светлов-Стоян, Бурлака, Байда і ще кілька маленьких актьорів, фамілії яких тепер вискочили у мене з пам'яті.

Се був перший склад самостійної української трупи, яка потім з кожним роком приваблювала до себе все більше та більше молодих сил, з яких потім вийшли відомі корифеї українського театру. Трупа прєбула з місяць в Єлисаветі, переїхала до Полтави, де вступив до трупи семінарист Максимович, з якого потім виробив ся дуже талановитий актьор на типічні ролі, але завчасна смерть не дала йому розвернуть всю красу його таланту. З Полтави переїхали до Київа, з Київа до Чернигова, з Чернигова в Харків, де і скінчили сезон. В Харкові ввійшла в склад трупи сестра моя, М. К. Садовська, відома потім співачка і героїчна артистка.

Вся ся подорож була загальним тріумфом трупи. Скрізь вітання, овації і т. и. Трупа в с'м складі програла ще літній сезон під орудою М. Л. Кропивницького, а з зимнього сезону в голові її став як антрепреньор М. П. Старицький. Ще в той час, коли трупа в-перше грала в Київі, поміж київською громадою Українців була нарада, що треба комусь із грошовитих громадян стать в голові трупи і поставить діло як найкраще, бо розумієть ся, актьори всі біднота, не змогли зразу сбставить с'лискуче всякий спектакль, на се потрібно було затратить зразу чимало грошей. За се діло взяв ся М. П. Старицький, під руку якого трупа й перейшла з зими 1883 року.

В сім році склад трупи значно побільшав. Вступили А. К. Саксаганський, І. К. Карпенко-Карий і А. П. Затиркевич. Діло було поставлено, як то кажуть, на широку ногу. Трупа мала свій власний оркестр, який складався з тридцяти жіночих і мужеських голосів, свої декорації і гардероб. Під урядом М. П. Старицького трупа почала сезон 3-го серпня в Одесі, далі в Миколаєві, Єлисаветі, Києві. З Києва переїхала до Житомира а звідсіля знов вернула ся на святки до Одеси, де і кінчила сезон. В Одесі трупа грала в Маріїнськiм театрі, якого вже тепер і сліду нема.

З поводу перебування трупи в Києві я повинен сказати кілька слів. З того, що я вище казав, читач уже бачить, з яких сил складалась трупа під урядом М. П. Старицького, і хоч всі се були здебільшого молоді актори, але талановитість їх уже й тоді вабила до себе суспільство. Спектаклі були гарно обставлені з боку декорації, чудесний хор, робили на публику таке вражіння, що вона набиваючи кождодневно театр, робила кожного дня овації артистам. Але рядом з українськими виставами повинні були грати і російські водевілі (адміністративна вимога), і їх грали актори-російські, уже від антрепреньора російського (тоді був Савин). Звичайно, щоб се коштувало не дуже дорого антрепреньору, вони обставлялись аби як, грали трохи чи не виходні актори. І от раз поставили вони водевіль „Ямщики“, грали його так добре, що публика дякуючи свистала. Таку непристойність до російських акторів уряд прийняв за демонстрацію з боку українського громадянства і діло дійшло до генерал-губернатора Дрентельна.

Дрентельн викликав до себе М. П. Старицького і поставив йому таке питання:

— Почему это у вас в театре публика свистит русским пьесам, а вашим хохлацким аплодирует?

— Від того, В. В. Превосходительство, що погано грають,— відповів М. П. Старицький.

— А значит, ваши лучше играют?

— Думаю, що лучше!

— Ну, так пусть Ваши артисты сыграют ту самую пьесу, которую играли русские, а я посмотрю, будут ли свистеть.

Розумієть ся, після такої розмови нічого було довго думати, а треба було грати. І водевіль „Ямщики“ був обставле-

ний самими значними тоді українськими силами. М. Л. Кропивницький грав старосту, одного ямщика Василя грав я, Степку М. К. Заньковецька і т. д. Крім того приймав участь в кінці водевіля весь хор і танцюристи. Розумієть ся, що театр тріщав від оплесків і Дрентельн повинен був упевнитись, що свист був не демонстративний, а заслужений.

Але ненависть російських актьорів, щоденні доноси про овації робили своє діло. Коли після послідньої вистави публіка дійшла до екстазу і почала розносить актьорів по улиц з гучними криками і оплесками, генерал-губернатору Дрентельну донесли, що трупа ся небезпечна, що вона виклика сепаратистичні демонстрації і сіє крामолу. Г. Дрентельн, як родовитий Великоросиянин, злякав ся за цілість російської держави і звелів не пускати української трупи до Київа на гарматний вистріл. З того часу, 1883 року, українській трупі було заборонено грати по всьому київському генерал-губернаторстві, а воно складалась з Київщини, Полтавщини, Черниговщини, Поділя і Волини.

І ся заборона лежала тяжким гнітом на українським театрі 10 літ.

Таким лютим морозом російської всевладної бюрократії прибито перший розкішний цвіт українського театру.

1906. 16/VIII.

(Далі буде).

Хутір Зелений Клин.

П. КАРМАНСЬКИЙ.

Прииму на себе хрест недолі	Нехай його відвічні муки
І не піду на прою з судьбою	Сплетуть йому вінок на скрани
А хоч нераз упюсь журбою,	І най його пекучі рани
Не стану дорікати долі.	Сталять йому до мести руки.

Нехай лишень з під стрих озветь ся	Нехай на вид старої зброї
Бодай одно відрадне слово;	Не мліє він в німій жалобі:
Най люд, що з горя стратив мову,	Нехай бодай по моім гробі
Бодай крізь сльози засьмієть ся.	Перейдуть местники-герої.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

СТУДІЇ З ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

Старе господарство Західньої України й його пережитки в XVI в. *).

Тіж прикмети господарства бачимо в західніх українських землях, поки їх не захопили впливи експорту, попиту на вивіз. Хліборобське господарство веде ся головно для свого прожитку і в таких розмірах, щоб забезпечити собі прогодованне. Більш ніж хліборобські продукти дінять ся продукти пчільництва, ловецтва — більш покупні, здатні до вивозу. Підданські руки тільки в незначній мірі заняті хліборобською роботою на панськїм дворі, — більше значіне в великопанськїм господарстві мають ріжнородні дани й „служби“.

В продажних контрактах галицьких XIV і початків XV в. фігурують стави, борти й пасіки, рибні лови й звїрині уходи. Брати Шульжичі продають в 1366 р. своє „дітицтво“ „со всѣмъ того села, и сычемъ, и съ колодяземъ, и съ лѣсоми и свепети (пасіками) и съ сѣножатю“ і з правом ловити рибу сітею на ставі. Бояриня Хонька продає перемиськїм крилошанам Калеників монастир в 1378 р. з землею, сѣножатями, гаями, дубровами, ріками й болотами, з бортями, млином, „и сычемъ, и съ колодеземъ и съ ловищи и со всѣми ужитки“. В наданнях XV в. як предмети володіння й уживання поруч з селами, ріями й сѣножатями стрічаємо стави, дуброви, гаї, ловища звїрині й пташині, боброві гнізда й гони. Свитригайло нпр. надає маєтність в Луцькїм повіті „со всіми входы и приходы, с нивами, сеножатми, з дубровами, з ловы звериными и з пташими, ставы и з млыны, з мыты и всіми пошлинами“. Дани від селян згадують ся грошеві, медові, куничні, боброві.

Ревізія волинських замків 1545 р. показує нам останки старого хазяйства, ще не знищеного фільварковим господарством, не зведеного до одностайної панщини на двірськїм лані.

До замку й „ключа луцького“ належало тоді ще тринадцять сїл, з чималим числом дворич — 124. З них чинші й дани йшли з восьми сїл, иньші обовязані були до самих натуральних робіт.

*) Початок див. в кн. V.

Приходило з тих сіл дани медові 97 відер — се головний дохід, грошима 31 копа, 15 колод вівса, 13 колод жита, 47 возів сїна, і дрібніші річи: кури, яйця, колачі пшеничні, житні бохони, прядиво, „лисиця шерстю (натурою) й тридцять білок“. Рільну роботу згадано тільки при кількох селах, і то досить невелику. Селяне з Радомишля оруть в господарськїм дворі оден день на весну, два „на паренину“, день ралють, день жнуть овес, а два дні жито; люде з Підгаєць три дні орють толокою, три дні жнуть жито й молотять; селяне з Колчина три дні жнуть, четвертий косять, толокою, на двірськїй страві. Попри те одначе вони несуть ріжні спеціальні роботи, а иньші села тільки самі спеціальні обовязки. Так селяне з Радомишля мали висилати що тижня двох сторожів на замок — „ходити й кликати“; Підгайчане мають „гумно й иньші потреби дворными оплетати“, або як докладнїйше пояснює пізнїйша ревізія: „гумно городять кругом, на животину — на овцы, на телята и на свини шопы з лозы роблять и крыють“. Колчане на дворі королївськїм в гріднях „печи чорными роблять и светлицы осыпають и мажуть“.

Подібне в иньших селах. Селяне з Чернеч-городка, Колка, Рудників і Козлинич весною возять дерево — з двох дворищ по возу кожного тижня; від Ілїї до Покрови ходять косити сїно; в осени знову возять дерево; крім того „будуть хоромы з теслями замковими“, а село Козлиничі обовязані годувати у себе фільваркову худобу від св. Дмитра аж до весни. Селяне з Забороля їздять з підводами, куди скажуть, мостять „лавки“ на Стиру, гатять прутем став против своїх осад. Село Гнидава теж ходить з підводами, звозить жито й сїно, скільки можуть накосяти дванадцять косарів, оплїтає огороди й стайні в дворі, і має „на рік зварити дванадцять пив з замкових солодів“ — отже служба пивоварська. Село Рудники не служить нїяких служб, тільки дає зелїзо з своїх руд — шини до гармат і до зводного мосту і ріжний господарськїй струмент. Село Свож має постачати до двору угля „скільки буде потрібно“. Селяне з Голешова окрім двох днів жнива мають возити муку, що діставав з „помірного“ місцевий млин; мають гатити місцевий став і ловити в нїм рибу з половини на замок під час „нересту“ — коли риба ікрить ся, під весну. Осібна осада замкових риболовів окрім того сидїла ще під самим Луцьком. В Чернечгородськїй волости і коло с. Колка були боброві „жеремяна“ (гнізда), яких доглядали давнїйше осібні

бобровничі, а в Чернечгородській околиці крім того „добрыи ловы лосинныи, в которыхъ поведаетъ по тридцати, по пятидесяти лосей в стадѣ ходить“. Пішли в панські руки й різні ловецькі та конюські осади й служби, не потрібні вже зі знесенням великокняжої резиденції в Луцьку. Люде села Волкові „за кн. Свидригайла службу служивали — козами волки ловили“, себто приманювали на козу вовків і так їх ловили, потім були переведені на службу „путну“ — сповняти різні поручення замкової адміністрації, і нарешті віддані були одному „земенину волынскому“. Так само „дворище конюшское под ключом Луцкимъ“. Так само „люди Радоховчане“, що перед тим стерегли стада „и иную службу конюшскую служивали“, і т. и.

Фільварків, чи „дворців“, як їх називали тут, в середині XVI в. при Луцьку було два — оден замковий, другий ключа луцького, але господарство в них вело ся невеличке, і то по части власним робітниками (невільною челядію); по словам урядників, тутешньої „пашні“ не ставало навіть на удержання їх самих і робітників. За давніших часів, коли села замкові не були ще пороздавані різним панам, господарство вело ся більше: ревізори з 1552 р. вчисляють 12 сіл луцького ключа, з котрих „виходило на двір гнидавський вісімдесять плугів“. Се були спогади й пережитки давніших часів, коли сі двори служили для удержання княжої резиденції й його двора — за часів Любарта, Витовта, Свидригайла. Але дальше „виживлення“ сього двора і задоволення його потреб, розуміють ся, господарство не йшло й тоді.

Як пізніші пережитки старого господарства можна вказати деякі подробиці в господарстві Поварської маєтности Сангушків. Селяне дають медову дань (припадає її по відру з господарства більше менше), дрібні грошеві оплати, курей, гусей, дві яловиці з села; дань свою мають відвезти, де їм скажуть, і дати „за данью возъ направляний“ — очевидно для сього відвозу (пережитки старого повозу). Замість оранки дають по копі вівса, жита й гречки, але жнуть і возять збіже й косять два тижні на двірських сіножатах на переміну що два роки. Мають будувати і городити двір і всякі збудовання, гатити гати й „робити млынов“; на приїзд пана мають возити дерево до двору; в „обрубі“ того села мають іти в оступ звіря ловити, а також і до бобрових гонів іти, коли їм скажуть; коли б знайшло ся соколине гніздо, мають всіх соколів з нього віддати до двору; як би знайшли

гніздо яструбів або рябців, то до двора мають дати по одному птаху з гнізда; „от лукна бобровъного водлугъ давного обычаю“ мають дати по грошу.

В північній поясі Галичини, між Бугом і Сяном, що продовжує волинське Полісе на захід, ловецтво й бортництво держало ся сильно навіть до другої половини XVI в. Невважаючи на велике знищення лісів, тут ще стояли стїнами великі ліси, де в масах водив ся звір і вело ся бортне бжильництво. „Ліси великі в тім старостві Белзькім, пишуть люстратори 1564 р.,— особливо за селом Любичею між староством Любачівським і Замхівським і за рікою Ратою, к границі староства Яворівського й Городецького, також і по иньших місцях“. Так само в тій сусїдній державі Замхівській: „лісів дуже багато, почавши від Замха вони тягнуть ся до Верх-Раханя на кілька миль, а в другий бік від Лукової аж до Щебрешина або Туробина на кілька миль, і в иньшу сторону — між староством Любачівським і між маєтністю Рамшівського та староством Лежайським є досить лісів і дубров.“ „Там в тих лісах великі ловища і двори побудовані в дворах, де мешкають зимою й літом ловці; з того може бути великий дохід, бо звіря густо, ліси великі, але урядники казали, що п. староста каже тільки на свою потребу бити звіря, а не на продажу“. В старостві Лежайськім „звір ріжний по великих пуцах — для нього заховують ся певні місця, де нікому не вільно ставати, й доми там побудовані — там мешкають слуги, і коли п. староста або його ловці зайдуть з сітьми на лови, під час ловів там мешкають“.

Участь селян в ловах ще тоді, в 1560-х рр. місцями держала ся як обовязок. Бачимо таку згадку при старостві Белзькім, широко росповсюднений він також в сусїднім старостві Любачівськім і в иньших тутешніх королівщинах; нпр. в с. Кошині, в Холмській королівщині селяне „не обовязані до ніякої роботи, тільки на оступ, на звіря з сітьми“; в Чернявці в Горodelьськім старстві: „повинні йти на оступ, як потрібно“. Згадують ся і більш ще архаїчні обовязки; в с. Царині (стар. Любомльське) сиділи сокольники за привелеєм кор. Казимира. В Сільці (стар. Бельзке) бортники що року мали дати шість соколів, але що вже їх не можна було в середині XVI в. дістати, відкупали грошима по 12 гр. за кожного. В Батятичах селяне бортники були обовязані дати дванадцять соколів. Деякі громади ще тоді давали дань

куницями, а як не могли дати в натурі („шерстю“), то відкупали тридцятьма грошима; так громада Смолин має дати що два роки 13 кун, громада Люблинець 31, Коровиця що року 7. Кун подекуди давали тут іще осібно бортники, а в Лежайщині було „кунне і соколове“, як грошевий викуп колишнього давання кун і соколів.

Се характеристичне, що пережитки таких даней куніцями, соколами та обовязків ловецьких держать ся в звязи з бортництвом — також останком давніх форм господарства, хоч і далеко більше живучим. Бортництво в сім північнім поясі ще мало важне значіння в середині XVI в. Нпр. в згаданій громаді Батятич бачимо без малого сімдесять медових данників; крім них сиділо 36 загородників, які також давали медову дань, так що з цілого села приходило 45 корців меду, вартости 364 зол! І се не виімкове явище. Бортництво ведуть на великі розміри в волости Замхівській, де кілька сіл складають ся з бортників майже поголовно („кмети майже всі бортники“), і медова дань становить дуже важну категорію в доході волости: більше як четверту частину всіх доходів — і то вже при істнованню двох фільварків й иньших джерел доходу. Також села, де люде в великім числі, або й поголовно займають ся бортництвом, стрічаємо також в королівщині Любачівській, Сокальській, Белзькій.

Живо заховують старі практики деякі з сіл любачівських. Особливо архаїчний вигляд має село Люблинець: люде сидять на неміряних дворищах, податки не зведені до одної загальної норми — з кожного дають инакше; в уживанню села було багато лук, дубров, борів; панщини не було, замість неї в середині XVI в., коли пішла панщинна горячка, заведено новий грошевий податок. Основу старого оподаткування становила дань медова, далі — овес, пересічно по колоді з дворища, кури, яйця, хліби печені, з деяких дворищ хмель, конопляне прядиво, і цілою громадою давали згаданих 15½ куніць. Селяне мали обовязок ходити зимою всі на оступ, „коли їм скажуть“; мусіли покосити луки на девяти урочищах „старим звичаєм“, згромадити сіно й звезти, куди їм скажуть, і з кожного дворища привезти річно три брус дерева.

Як взірець натуральних обовязків давнійшого типа наведу ще село Башню, що з того погляду живо пригадує нам припетське Полісе початків XVI в.: селяне мають робити з лану дванадцять днів на фільварку, покосити й звезти сіно з місцевої

луки, направляти греблі й упусти на ставах і приходити коли треба „на гвалт“, возити дерево на будову млина, вивезти шість брусів на рік, стерегти лісів і дванадцять днів з кожного господарства повинні ходити „на оступ або на ловленне звіра“.

В слабших і більш спорадичних формах такі останки давнійшого господарства стрічають ся й далі на полудне, але під час люстрацій в 1560-х рр. вони держать ся вже як слабкі пережитки. С. Карачинів під Львовом сиділо за привилеем з 1470 р., з обовязком платити чиншу 2 гривни, давати четвертину меду, стерегти королівські ліси й ловища й сочити звіря; але в середині XVI в. ті давні ліси були вже зовсім винищені, тільки медова дань давала ся в натурі, і королівські комісари перевели місцевих селян на звичайну панщинну норму. Слуги з Яснища й Лозини мали обовязок, окрім воєнної служби, їздити з старостою на лови, але виломували ся з тих обовязків, змагаючи до того, аби перейти в категорію привілегованої шляхти. В Галицькій королівщині на Підгірю ловецькі обовязки мали ще вповні реальне значінне: селяне в Калуській волости обовязані ходити на лови; серед податків селянських стрічають ся тут і куницї. На Дністрових допливах, особливо на Липі, ще в 1560-х рр. ловили бобрів. Лисиця, як рід податку стрічаєть ся в ріжних місцях — попи дають по лисиці з церкви, корчмарі з корчми, селяне прихожі, поки не осядуть на стале, дають по лисиці, і т. и.

Як дань збіжева й тут у Західній Україні, як і на Полісся, і в землях білорусько-литовських фігурує овес. До реформи 1435 р. — до заведення польського права, в Галичині всі села, і королівські й панські, мали давати королеви овес з кожного оселого лану. До нас заховав ся з Ягайлових часів рахунок збору вівсяної дани з Перемишльської землі суді перемишльського Костка, що дає понятє про величезні розміри сеї дани, а до певної міри й про тодішній стан залюднення та хліборобської культури землі: „Што еси, милостивый королю, казалъ пописати овес вшитко, што еси выбрали на землянохъ, и мы то учинили твою казнь, пописали есмо вшитко, штожь есмы выбрали ис Перемишльскоѣ волости, изъ Ярославльскоѣ волости, опроче пана Тернавскаго людей, исъ Ланцюскои волости — ис тѣхъ трий волостий взяли есмы вовса 15 сотъ колодь вовса и шістьдесять колодь вовса“; в Ряшівської волости мало крім того прийти 250 колод, „опроче волянъ, што на воли сѣдять“, так що з панських

сїл цілої Перемишльської землі мало, з тими виїмками, прийти 1810 колод вівса. Збирано їх, як поясняє Костко так: „што у рускомъ правѣ сѣдять кмети и у зѣмьскомъ, ис тѣхъ брали есмы ис подимья по колодѣ вовса, а (с) слугъ не брали есмы: не дадутъ земляне и(с) слугъ брати; а што у нѣмецкихъ правѣхъ сѣдять на ланохъ — хотя бы триє человекѣ сѣдили на лану а любо 4, одну колоду дають исъ лану“. З усеї Галичини, з земель королївських і панських мусимо рахувати того вівса яких 10 тисяч колод, то значить 40 тис. кірців. І вся отся величезна маса призначала ся передовсім на удержання коней королївського двора¹⁾, його служби, кінного війська, і на деякі ще иньші потреби, які побачимо трохи низше.

Туж вівсяну дань бачимо старою традиційною данею селян по королївщинах, в інвентарях і ревізіях, починаючи з кінцем XV в. (коли маємо найдавніші такі джерела) і гень пізнійше, в XVI віці. Не жито і пшениця, пізнійше експортове збіже, а овес характеризує собою стару практику селянського оподаткування в королївщинах, а по всякій правдоподібности так було і в маєностях приватних. Ще в 1560-х рр. вівсяна дань по королївщинах рішучо переважає над житною або пшеничною, зістаєть ся майже загальною, тим часом як дань пшеницею або житом стрічаєть ся лише місцями.

В полудневім поясі, за лінією лісів, була значно розвинена годівля худоби. Розумієть ся, в більших або меньших розмірах вона мала місце скрізь — на се нпр. вказує старий податок „воловщина“, під ріжними назвами (поволовщина, болкуновщина) розширена по цілій майже Україні — звісна в Київщині, на Волини і в Галичині полудневій XV—XVI в. Але на Волини і в Київщині ми знаємо її як невеликий грошевий податок від кожної худобини вола чи корови, в полудневій же Галичині й на сусіднім Поділю поволовщина була инакша: давали що сїм або що пять, а навіть і що три роки вола з кожного господарства. В лісовім поясі яловиця або кабан фігурує дуже часто тільки серед ріжних продуктів для панського столу, по штуці від цілого села, в полудневім же поясі воловщина разом з двадцятиною від овець і свиней становить одну з важнійших позицій в панській господарці, і часом така дань від худоби перевисшала всі иньші доходи з села. Таке бачимо на Поділю.

¹⁾ Костко в тім листі згадує про сподіваний приїзд короля, що велїв йому з огляду на се також „сїна пасѣчи досыть“.

Спеціальним типом скотарського господарства була осада волоського права, що входить в велику моду в Галичині в XV в. і має чималий вплив на розвій скотарства взагалі. Особливо багате тими осадами було карпатське підгір'є і гірські краї, нездатні до хліборобської культури, а багаті гарними випасами для худоби, для овець спеціально. Але в запалі до цього типа господарства дідичі й державці ширять його і далі на північ, навіть в лісових краях Белзької й Холмської землі, закладаючи нові або переводячи на се волоське право давніші осад. Час найбільшого чисельного розвою сих осад припадає на середину XVI в., безпосередно перед розвоєм збіжевої продукції. Ще в третій чвертині XVI в. закладають ся великі групи осад волоського права на карпатським підгір'ю, в поріччях горішнього Сяна і Стрвяжа, не захоплених фільварковим господарством. Але з останньою чвертю XVI в., коли інтереси продукції збіжа рішучо виступають на перший плян, підпадає перестрою, слабне й зникає волоський устрій та його господарство — бо воно стояло в рішучій суперечности з інтересами фільваркового господарства й продукції збіжа на експорт.

З становища сеї антитези старого господарства до нового, яку ми тут слідим, господарство волоського права має свій інтерес. Що правда, в порівнянню з тими типами старого господарства, які ми розглядали досі, се „волоське“ господарство було новиною, не старшою від XV в. — тим часом як ті, сліджені нами пережитки характеризують господарство XIV віку і давніших. Але сама отся мода на волоське господарство дуже інтересна як симптом тодішньої економіки, як ілюстрація тих відносин, доки ще збіже не мало попиту поза „виживленням“ — задоволенням потреби самих продуцентів і невеликого попиту місцевої не рільничої людности.

Підставою господарства в волоських осадах мала служити годівля овець: головним податком була двадцятина від овець і різні продукти годівлі овець: сири, ткани з овечої вовни, попруги, коци на ліжка, гуні. Рільне господарство мало вести ся в границях самого лише виживлення, в малих розмірах. Хоч осадники діставали не менші ґрунти від селян німецького чи руського права, але приймало ся, за правило що їх рільне господарство мало бути не таке як у тих: зазримітивши нпр., що селяне деяких волоських осад в Белзькій королівщині мають багато поля, коро-

лівські комісари завели у них панщину, бо селяне волоського права мають, мовляв, мати поля лише по троху, а коли управляють рілю в таких розмірах, як иньші, то мають нести й таку ж панщину. Селяне-ж волоського права в принципі мали бути свободні від панщини, від роботи на рілі: ще в половині XVI в. селяне з волоських сіл Сянїччини протестували против заходів старостинського уряду коло заведення панщини, вказуючи на те, що „Волохи“ скрізь свободні від панщини, тільки дають певні данини. В дійсности місцями, в давнїйших осадах були заведені тоді невеликі роботи при фільварках, але нам інтересний сам принцип. І отсе заложенне в XV—XVI вв. кілька сот сіл ¹⁾ на принципі мінімального рільного господарства, повного виключення данин збіжем і рільничої панщинної роботи, — явище дуже інтересне. Воно дає як найсильнїйший контраст тїй нагінці за панщиною й запалу до фільваркового господарства, що розвивають ся в другій половині XVI в.

Загальний образ старого господарства.

З предложеного й иньшого нам приступного матеріалу можна виробити понятє про сїльське господарство тих переходових віків і його еволюцію. Головні прикмети господарства XV віка виступають в тих звістках і пережитках лісового пояса вповні виразно, а при консервативности його вони характеризують також і господарство XIV віка й попереднїх.

Хлїборобство служить майже виключно потребам власного удержання, прожитку, поживи, котрої служить підставою. Покуп на предмети рільного господарства слабкий, і рільне господарство веде ся не для торгу. З появою великих (водних) млинів ще найбільше продають півфабрикати: муку і особливо солод, корчмарам і пекарам, головно в сусїдстві більших місточок і міст. В більших господарствах дуже показне місце займає овес, але він культивуєть ся й збираєть ся данею на потребу господарську і военну, на удержанне великих стаєнь володарів, князїв, державцїв: військо в тім часі було майже виключно кінне.

Поруч хлїборобства важне значїнне мають иньші галузи господарства, що експлюатують фауну, звїрячий сьвіт, іще не

¹⁾ В середнї XVI в. загальне число сіл волоського права в Галичинї з Холмською й Белзькою землею мабуть було не менше 400, тим часом як загальне число сіл рахують на несповна півчетверта тисячі.

винищений і багатий. Лови в густих, непротереблених лісах північного лісового пояса України служать не тільки на потіху великих панів, а дають і визначну користь, постачаючи мясо й шкури, як в давніших віках. Тому лови все служать предметом охорони, порученої спеціальним слугам (осочникам) і ведуться систематично, на великі розміри, спеціальними ловцями, за поміччю обовязаних до того селян.

Торг виробленими лосиними шкірами, лисячими і вовчими ще в XVI в. становив одну з поважних рубрик львівської торгівлі, а що до мяса, то можна пригадати такі факти як Ягайло перед кампанією 1410 р. в околицях Лежайська бе по пущах кабанів і лосів і набивши мяса 50 бочок, посилає то Вислою, як запас на війну, а в біловежській пущі ще за Жигимонта Августа облавою били звіра в великих масах і мясо солене, в бочках відсилали до королівського двору.

Але займають ся ловецтвом і дрібні господарі, селяне, ловлячи звіря чи то на продажі чи для податку (куниці, лисиці, білки, бобри як роди дани). Ловля (гоненне) бобрів ведеть ся і дрібними промисловцями, на свою користь, і служить галузю великого господарства, великокняжого і панського. Урочища з бобровими гніздами (зеремяны) служать дуже важним атрибутом великої власности; їх стережуть і ловлять спеціальні слуги (бобровники), що обовязані мати до того спеціальні приряди: „пси и сѣти свои ховати повинни ку ловенью бобровъ“ — псами виганяли бобрів і заганяли в сїти. В певних „полосах“ лов бобрів був прерогативою великого князя, або державця, а людність була обовязана до участі в тих „гонах“, як і в звірних ловах. Оскільки мали вони реальну вартість буде видно нпр. з того, що в 1-й полов. XVI в. в Галичині бобра продавали за 2 зол., а вола можна було купити за 4 зол., колоду (4 корці) жита за 49 гр. Натомість лови пташині, в XV в. ще досить розвинені, безперечно більше робили ся для потіхи, як для якоїсь реальної користі.

Рибу по ріках ловили для себе люде, за певною оплатою панови, чи з певної часті, і панські осібні „риболови“. Так само експлуатували ся на власну потребу поменьші стави. Робленне й експлуатація ставів, під впливом експорту, попиту на рибу, в XV і XVI вв. виростає на дуже важну галузь великого господарства, що в XVI і XVII вв. дає великі користі й доходи, стає одною з важних рубрик великого господарства. Таке ж значінне має риболовство

на рибнійших ріках, де ловили рибу за помічю загород, чи езів.

Бжільництво бортне й пасічне в широких розмірах ведуть селяне. Велике господарство — як у королівщинах і великокняжих маєтностях в. кн. Литовського, а так само мабуть і по маєтностях панських, експлуатуєть його більше посередно — через медову дань, побирану з „бортників“. Дань ся має важне значінне, і на мед все єсть покуп — для місцевих корчом і для вивозу, і поруч неї власне бжільне господарство по державах і великих маєтностях має хиба другорядне значінне.

Скотарство мало також чимале значінне, особливо в полудневім, степовім поясі (хоч і по лісах і пущах також випасали худобу). В XV і першій пол. XVI в., як ми бачили, воно спеціально ширить ся осадами волоського права. Випас овець і свиней в деяких місцевостях підіймаєть ся до значіння першорядної галузи господарства, а торг волами вже в XV в. стає, як буде показано, дуже важною категорією торгівлі в західній Україні.

В сумі в сїм старім господарстві експлуатація фауни, звїрчого сьвіту має навіть чи не більше значінне як рільництво, особливо в українських землях східних і північних. Такий характер тутешнього господарства і велике значінне в нїм ловецтва й випасового господарства досить сильно зазначив ся в кодифікації права в. кн. Литовського в Першім Статуті, й він дуже добре може служити для характеристики господарських відносин українського Поліся, на яке розтягало ся його право.

Переглядаючи його розділи, присьвячені маєтковим правам, бачимо виразно, яке важне значінне в тодішнім господарстві мали ріжні роди ловецтва, рибальство, бжільництво, випаси. Постанови про се займають дуже сильно законодавців і становлять переважну частину постанов про землеволодінне й господарство, рішучо переважаючи над постановами про володінне землями орними, про господарство рільне. Ми знаходимо тут докладно розроблені й дуже сильні постанови на охорону згаданих промислів взагалі, спеціально тих сервітутів — ужитковання чужої землі, що було часто звязане з промислами й приводило до ріжних комплікацій: права на борті, що стоять в чужім лісі, права на гнізда, зроблені бобрами на чужім ґрунті, і т. и. Хто б половив „квалтом“ чийсь лови, платить за се 12 руб. кари, або 20 кіп грошей *)

*) В рублю раховало ся сто грошей; грош литовський був трохи дорожший від польського.

власнику ловів, а на в. князя осібно кару по таксі, а такса ся така: за зубра 12 рублів, за лося 6, за медведя, оленя і лань 3 р., за рись, дикого кабана або свиню 1, за серну 30 гр. Для порівняння скажу, що 12 руб. кари платило ся за голову убитого простого чоловіка вищих категорій — ремісника, „путного“ чоловіка; тим часом як за тяглою чоловіка платило ся 10 руб., за бортника 8, за невільника 5 руб. кари і 1 рубель „навязки“ — плати господареві.

Коли чийсь боброві гони йдуть на сусідні ґрунта, власник тих ґрунтів не має права ані орати землі, ані косити сіна, ані теревити лози поблизу бобрового гнізда „так далеко як можна докинути палицею від того зерем'яни“, аби не виполошити бобра; инакше платить кару 12 руб. Навіть як би бобр вийшов з старого гнізда і зробив собі нове гніздо серед поля, або серед сіножаті, то властитель і тут має облишити ґрунт в сусідстві того нового гнізда, не орати, не косити й лози не рубати коло нього.

В сих постановах, так далеко посунених в охороні інтересів ловецтва, що жертвують ся їй і права власности й інтереси хліборобства, маємо особливо живий відзвиг „старини“. Подібне, хоч і в лекших формах, знаходимо і в постановах про бортництво. Борті також можна мати в чужих ґрунтах, і власник лісу чи ґрунту не має ставити ніяких перешкод в їх уживанню — бортники можуть навіть уживати лісу для своєї потреби, напр. здерти собі лика на „лезиво“, або лубя на „лазінь“, тільки не можуть водити з собою до ліса псів або стрільби, чим могли б зробити шкоди звіру, ані вивозити дерева з лісу. Хто схотів би „розроблювати“ пущу, де стоять чужі борті, має се робити без шкоди для тих бортів: оручи в сусідстві чужих бортних дерев, не можна зближати ся до них, „так як з борозди можна досягнуть до дерева осном“, аби не ушкодити коріння, инакше треба платити кару, як би дерево усохло, і т. и.

Двірське господарство, ведене в розмірах невеликих — мало що над те, скільки треба було для удержання свого двора, в XIV—XV в. вело ся в значній, навіть можна сказати — в переважній мірі руками самих двірських сил — невільної челяді та закріпощених робітників; ще на початках XVI в. ми в землях в. кн. Литовського бачимо досить сильні останки сеї невільної господарки. Селянство властиве, не невольне, тоді ще досить виразно відграничене від верств невільницьких і до рільної

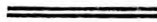
роботи притягало ся досить в малій мірі — в виді кількох днів роботи, або кількох толок (робіт на двірським хлібі). Рішучо переважало оподаткованне свобідного селянства даними, а серед натуральних обовязків рільна робота займала другорядне значінне супроти иньших — як робота городова й мостова, будова дворів, млинів, ставів, участь в рибних і звіриних ловах, бобрових гонах, і т. и. Тільки з розвоєм двірського господарства з одного боку, а з другого—з заниканнем кардинальної ріжницї між давнім свобідним селянством і тою невольною челядью, що головно несла давнійше двірські роботи (і спеціально роботу рільну), зростає рільна панщина селянська, так що вже в середині XV в. селяне подекуди робили оден день на тиждень.

З українських територій кольонізаційні, економічні й політичні обставини прияли розвоєви хліборобства взагалі, а спеціально рільного двірського господарства в західній Україні, особливо в Галичині. В порівнянню з східньою Україною вона жила житем спокійнішим, безпечнішим, без таких частих і різких пертурбацій, тому вже в XII — XIII вв. була густійше залюднена, ліпше загосподарена в порівнянню з нею. Сильні пертурбації, які прийшло ся східній Україні пережити від середини XIII в., ще більше зробили між ними ріжницю, а правдоподібно—погнали на захід і певну частину східно-української людности. В порівнянню ж з північним, поліським поясом, що також служив резервуаром для української кольонізації, західня Україна мала більші шанси для розвою хліборобства завдяки здатнійшому, урожайнійшому ґрунтові, більшій густоті залюднення і більшому зближенню до західніх, культурних країв. До сих обставин, викликаних старими умовами українського життя, прилучили ся нові. Окупація Галичини Польщею ввела чималу масу польського й всякого иньшого чужостороннього елемента, який лише в дуже малій части приніс робочі руки до господарської роботи, а переважно складав ся з людей, що йшли правити й господарювати, живучи з чужої праці, отже збільшив число їдців-нахлібників. Заснованне числених привілегованих громад німецького права й розвій німецької кольонізації, протегованої правительством, побільшив також число консументів (потребителів) для рільництва, давши в сумі далеко меньше продуцентів - рільників, ніж консументів (купці, ремісники). В XVI в. наплив з Західньої Европи в міста й містечка жидівської людности збільшає число їх ще більше, тим часом

як українська міська і маломістечкова людність, відсувана штучно від торгівлі й ремесла, в переважній масі задержує рільничо-господарський характер. Новіші проби статистичних обчислень, далекі, що правда, від повної докладности, виводять, що ще в другій і третій часті XVI в. число ланів міщанських до ланів селянських стояло в пропорції майже як 1:8, при відносинах міської людности до сільської майже як 1:3. Більша половина міщан без сумніву жила головно з рільного господарства.

В нормальних обставинах, з густішим залюдненням і ліпшим загосподаренням краю, торгівля і промисел повинні були б розвивати ся все більше, торгово-промисловий характер міст рости, а їх хліборобська закраска — зникати. З тим мала б збільшати ся різниця між господарством міським і сільським, а міське жите мало б давати все більший попит продукції сільській, рільничій спеціально, і служити стимулом її дальшого розвою. Та так не стало ся. Торговля й промисел замість розвивати ся, починають упадати, уже з 2-ої пол. XVI в. Міське жите падає, міська людність бідніє і підупадає. За те запотрібованне в продуктах сільського господарства Західньої й Полудневої Європи розтягає попит за ними, і спеціально за продуктами хліборобства на Европу Східню, в тім і на наші землі. Попит сей, далеко інтензивнійший, ніж давнійший, що звертав ся иньші продукти господарства, прищорює відразу, в другій половині XVI в. хліборобську культуру наших земель. Він пускає гальпом двірське рільне господарство і замість якогось гармонійного розвою сільського господарства й міського торгово-промислового життя: якоїсь рівноваги в продукції запасів і їх обробленню, приводить до одностороннього, грабіжного використання природних богатств краю для вивозу.

(Далі буде).

ВАСИЛЬ МОВА (ЛИМАНСЬКИЙ).

СТАРЕ ГНІЗДО Й МОЛОДІ ПТАХИ.

ДРАМАТИЧНІ ОБРАЗИ *).

IV.

Альтанка в саду Загреби, з обох боків великі дерева, а далі кущі бузку, квітники і ще далі видко причілок Загребиного дому. Перед публікою стіл і на йому самовар з усім чаєвим прирядом, біля столу сидить Загреба з люлькою, Гарась, Юрась, а трохи з боку на скамниці сидить Киля і щось читає з зшитку.

Юрась. А дивітця бо, дивітця, як наша Киля віршів зачиталась, та ще хахлацьких!

Заг. Де ж вона їх допяла?

Юрась. Та то ж я їй надавав. У нас у гімназії багацько ходило по руках заборонених віршів, так я понасписував собі всяких: і стидних і чудних, і хахлацьких, та оце й Килі даю по троху.

Заг. (з гнівом). Так оце ти, махамете, рідній сестрі та даєш бридких віршів читать?

Юрась. Та ні, батеньку, я стидних їй не даю, то хахлацькі!

Заг. А ну покажи, дочко, що ти там читаєш?

Киля (підходить до столу і сідає на дзиглик). Не турбуйтеся, батеньку, це вірші не стидні і не чудні... Це такі вірші, що читаєш їх, а душа твоя і радіє і плаче...

Заг. Та в тебе, бачу, й справді очі заплакані!

Юрась (зазирає в шиток). Еге, це вона „Тополю“ читає!

Заг. Яку там Тополю? А ну прочитай, дочко, то й я послухаю!

Киля. Е, батеньку! яка з мене читачка? Нехай краще Юрась прочитає.

Заг. Та ну не мнись! Коли кажу читай, то й читай!

Киля (бере секстерню і читає):

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

*) Початок див. кн. IV і V.

Заг. Пхе! чорти батька зна що й написано! Зараз і бачу, що писав якийсь недотепа.

Гарась. Та то писав Шевченко!

Заг. Який Шевченко?

Гар. Та там такий письменник був проявився — з крепаків.

Заг. Як? Оцеб то кріпак та віршів понаписував?

Гар. Та кріпак же! Прямо таки кріпак Тарас Шевченко.

Заг. Та хто ж його сучого сина навчив читати та писати?

Гар. Ге, батеньку! У російських панів є такі крепаки, що краще ніж самі пани читають і пишуть. А цей Шевченко так почав був таке писати про панів та про царів, що його в кайдани закували, та чи на Сибір заслали, чи в москалі віддали.

Заг. Та невже ж таки справді?

Гар. Їй же Богу! І ще й досі десь тиняється, коли не пропав.

Заг. (до Киля). А коли так, то й не читай, дочко, його віршів — нехай їм сучий син!

Киля. Та то, батеньку, мабуть якийсь другий Шевченко... той мабуть не так писав... а тут, батеньку, справді гарно написано.

Юрко. Та таки й справді, батеньку, гарно, тільки що дуже вже якось жалісно — так за серце й бере.

Заг. Де там у гаспида гарно — якась нісенітниця, галаматія!

Киля. Так ви ж, батеньку, тільки початок вислухали. Ось потривайте, я вам вчитаю це до кінця.

Заг. А ну - ну, читай далі.

Киля (читає): Чумак іде подивитця,

Та й голову схилить,

Чабан вранці з сопілкою

Сяде на могилі —

Заг. (махнувши рукою). Та ні — шкода! Не втне Каїн Абля, бо тупа шабля! Зараз і бачу, що недотепний!.. Та й пише чорт батька зна про що — про чумаків та чабанів! Е ні! От як у нас у полку, та був хорунжий на прізвище Гергель — і ще й тепер десь на Сангинях хутором сидить — так от був мистець на вірші! Як підіпе було трохи, то про щоб йому не сказав, зараз він тобі віршами і втне, та ще як гарно! Одного разу якось наїхало до нас багацько гостей, сидимо ми так як оце теперички за самоваром та горілочку пемо, а він, сучий син, такі вірші плете, що ми аж за боки беремось та регочемо. Коли це покійниця мати ваша — царство їй небесне — й каже: а нуте Мат-

вієвичу, і на мене вірші скомпонуйте! От він зараз випив чарку, повісив лоб, покрутив вуса, а далі й почав казати:

Ой ти пані чорнобрива
 Розкрасавиця моя!
 Зовсім звела мене з глузду
 Шия білая твоя!
 Спати ляжу, смочу люльку,
 Повернись на другий бік —
 Через тебе спати не можу,
 Я нещасний чоловік!

Та як почав, як почав далі, так і чорти його батька знають, як гарно! Мати ваша, покійниця, тоді аж заплакала, а я таки й зрестував на сучого сина та й за груди його вхопив і за малим не бив його за те, що приліпив таке, як розкрасавиця моя. Бреши, кажу, махамете, та не забріхуйсь! А він як і видумає було на кого кумедні вірші, та ще як прибреше іродів син у десятеро проти правди, то хоч і в люде не потикай ся, бо дивитимуться на тебе, як на тура, і осьміють тебе, як Хому в ярмарку!

Гайд. (уступає до альтанки). А здорові були!

Заг. Здоров Семене!

Киля.   }
 Юрась.   } Драстуйте, Семене Ірокоповичу!

Заг. Сідай, Семене, та випемо чаю!

Гайд. Ге, неохочий я, брате, окріп сьорбать та цукор смоктать. Зовсім це не козацьке діло. А ти краще гукни, щоб Палажка подала справу.

Заг. Та й з цим не забаримось. (До Юрка) Побіжи сину, в сад та там під рясною грушею знайдеш на скаминці мого кисета з табаком, що я забув, так ти захопи його та принеси сюди.

Юрко (зривається і біжить, пританцьовуючи та виспівуючи): Ой гоп з парубками,

Кив, морг брівоньками,
 Туп-туп, туп-туп ніженьками
 Цок-цок, цок-цок підківками...

Гайд. Тай меткий же та веселий у тебе хлопець оцей Юрко. Учора його малахаями били, а сьогодні уже й не знати, що він під таку зневагу підпав.

Заг. Харцизяка, сучий син! З його усяка лайка і бійка як з гусака вода склизає.

Киля (до Гайдабури). Семене Прокоповичу! Чи в вас немає часом віршів хорунжого Гергеля? Батенько кажуть, що ви їх і на память багато вмієте.

Гайд. Он бач, чого вам заманулось! Шкода, Калино Пилиповно! Гергелеві вірші гарно читать тільки під п'яну річ, а ви ними свого смутку не розважете.

Киля. Якого смутку?

Гайд. Іще й питаєте: якого смутку? Хибаж ви буваєте коли веселою? Ви з смутком ходите, з смутком спать лягаєте, з смутком і встаєте. Ви й говорите наче крізь плач, і усміхаєтесь крізь сльози. От хоч і тепер: на губах усмішка, а на очах сльози.

Киля (засоромившись). Бозна що ви вигадуете!

Юрко (вбігає і подає батькови кисета). А я оце біг через сад, та й згадав щось про нашу Килю... Та щось гарне-гарне!

Киля (стурбована). Про мене, кажеш?.. Гляди ще не збреш чого небудь!

Юрась. Нічого мені брехать, коли я й правди знаю чимало.

Уля. А ну скажи, Юрасю! Скажи, голубчику!

Киля (до Юрка). Юрасю! Гляди ще й справді чого не вигайдай!

Уля (до його ж). Юрасику! Голубчику! А ну скажи справді!.. Та нуж бо скажи!

Заг. Та то він, сучий син, хотів збрехать та не знає з чого почать.

Гарась. Та про Килю і я дещо чув від тітчиної покоївки Векли...

Киля (боязко). Від Векли, кажеш?..

Гайд. А я хоч нічого не чув і не бачив, а більш усіх вас знаю.

Киля (боязко). Що ви знаєте?..

Гайд. Що ви когось кохаєте!

Киля. Не брешіть бо на старости літ!

Заг. Ото наскіпались на бідну дівчину!

Юрась. Ні, я знаю далеко більш, ніж Семен Прокопович. Я щось своїми очима бачив. (До Килі). Хочеш, Килю, розкажу?

Киля. Юрасю, Юрасю! Чим я тобі завинила? Чи я коли скривдила тебе, а чи яку прикрість тобі зробила?..

Юрась. Та ні, ні, не бійся, я нікому не розкажу!

Заг. Е, матері вашій біс! Коли так, то кажи, махамете, усю правду до щирця, бо тут, здаєця, якась капость є!

Юрась. Та то я, батеньку, пожартував...

Заг. Ні, брешеш! Ти справді щось погане знаєш (Підводить ся) Кажи мерщій! Кажи з доброї волі, бо однаково розкажеш міні й знехотя!

Юрась (до Килі). Що ж, Килю? доведетця, мабуть, розказать...

Киля. Юрасику, Юрасику! Як тобі не гріх?..

Заг. (яровито). Кажи, махамете! Кажи мерщій!

Юрась. Та то, бачте, учора в вечері побіг я в сад, та коло нашої куріпки шульпіку спудив...

Киля (кидаєть ся Юркови на шию). Побій ся Бога, Юрасю!..

Заг. Коло якої куріпки?.. Якого шульпіку?..

Юрась. Та навіщо вам знать?..

Заг. (сціпивши кулаки). Кажи, іроде! Кажи, бузувіре! Кажи мерщій!

Юрась. Та вже звісно, коло якої куріпки... коло нашої Килі. А шульпіка таки справді Шульпіка й є — отого хорунжого Шульпіки, що коло тітки хутором сидить, син... Андрієм зветця.

Киля (сціпивши руки, бережно опускаєть ся на дзиглик). Боже мій, Боже! Він уба мене... він живцем мене втопить!..

Заг. Та кажи ж міні, бузувіре, кажи до ладу, кажи усе чисто до щирця!

Юрась. Та я ж кажу вам... Ото ж я погнав ся за Оришкою, а вона гайнула в сад, та поза акгрусом, та поза бузком, а я кинув ся їй на перестріт прямо через бузок, коли ж ось із боку у мене щось як шарахне! А далі на втікача — шелесь, шелесь. А я за ним, а воно через тин — плиг! а я його за полу — хіп! Дивлюсь тоді, аж воно — Андрій Шульпіка! Кинув ся я тоді назад у бузок, аж там наша Киля прикавурилась під кущем, та й сидить як куріпка!

Заг. (ухопившись за лоб, опускаєть ся на дзигель). Оце так, що почаствував мене, іродів син — мов келепом по голові гепнув! Оце так що захмелив — аж у вічу в мене засьвітилось!

Киля (зриваєть ся з дзигля, піднявши в гору сціплені руки) Батеньку! не йміть йому віри! Не йміть йому віри ніхто!... Він зі злости на мене... він ворог мій!... Він мене втопить хоче!..

Юрась Та що вже, Килю, брехать! Признай ся вже по правді та й конт! Хиба ж я не знаю, що ти й від тітоньки до його на вулицю бігала?

Киля (опускаєть ся знов на дзигель). Боже мій, Боже мій! Яка безжалосливість, яка зледушість! І за віщо, спитать би, за віщо така міні від нього зневага тяжка? (схиляєть ся на стіл).

Заг. (сам собі). Оце так, що вберегла сестра мою дитину! Це таке, що я вже не знаю, як його й бути!

Уля. Та хто ж він, отой Шульпиченко? Чи він хоч трохи образований? Чи він хоч служить де небудь?

Юрась. Який там образований? Він, як і я, з четвертого класу вийшов тільки, за два роки передо мною. А служив у військовому дижурстві. То міні й не диво, що Киля покохала його, бо він таки справді молодець. А що вже до дівчат ласий — що вечора тільки й роботи, що по вулицях товчетця. А вже пісень співають та баяндрасів точить, то такого другого й не зискать! А завзятий, а меткий, а жвавий, а прохірний! Там такий сучий син, що в одно вухо влізе дівці, а в друге вилізе, та так що й не счуєтця!

Уля. Так ось яка вона, наша захвалена тихеря! Так вона покохала необразованого урядника, писарчука, та по хмеречах із ним рандеву справляє!

Гарась. Правду кажуть, що в тихому болоті чорти плодятьця. А міні таки й казала Векла, та не все...

Заг. (до Улі та Гарася). Годі, годі вам уїдатись до неї—нехай я сам допитаюсь правди! (грюкнувши кулаком об стіл, до Килі) Килино! А кажи міні, чи правду оце Юрко каже, чи ні?

Киля (підвівши голову). Батеньку!... потривайте трошки... дайте міні опам'ятатця.

Гайд. І чорти батька зна, чого вони згвалтувались! Тільки дарма бідну панночку нудять! (До Килі). Килино Пилиповно! Годі вам скорбувать серцем! Плюньте на той сором та скажіть їм у вічі: щож, мов, кого покохала, з тим і погуляла! Нехай їх тоді завидки вхоплять!

Заг. (знов грюкає кулаком). Та чи ти чуєш, Килино? Кажи міні мерщій, чи правду Юрко каже, чи ні?

Киля. Правду, батеньку...

Заг. Як?... Ти кажеш: правду?...

Киля. Правду, батеньку...

За г. (звісивши лоб). Оце до діла! Оце так, що наробила сорому!... (до Килі). Так ти до його на вулицю бігала?... Так ти з ним по хмеречах вешталась — га? Та як же ти зважилась, та як же ти насмілилась?... Та ти ж свою дівочьку честь запропастила!

Киля. Татоньку... Я люблю його...

За г. Як? І ти смієш міні таке казать? І тобі не сором?

Киля. Я люблю його, батеньку... а чести своєї я не запропастила...

За г. Цить, прокляте пискля! І як ти смієш такі стидкі речі казать! Хиба забула, що я тобі батько?

Киля (крізь плач). Батеньку! Я нічого поганого не зробила... Я тільки люблю його... Я люблю його, батеньку! (плаче).

За г. (піднявши кулаки). Та цить же, проклята недоріко, а то я тебе живцем у землю вбу! І белькнуть міні про це не смій! (відступившись геть) Оце страмота! Оце бридота! Оце так що наробила сорому собі і батькови на старости літ! Уберегла ж тітка свою зрощеницю! (на бік) Спасибі ж тобі, сестро, що ти дочку мою зростила чесно і до розуму її довела! (трясучи кулаком). Потрівай же ти, високомисна та великоносна пані, прийдеш ти до мене, то я ж тобі подякую!

Уля (до Загреби). Та це ж, батеньку, ваша любимка... Ви ж міні нею що дня очі колете!

Киля (стає против Уляни і гнівно дивиться на неї). Уляно, Уляно! І ти смієш ся з мого нещастя? Ти радієш, що мій сором виявив ся на світ та кидаєш ним батенькови в вічі? Та зглянь ся ж на себе! Та згадай же, які ти рандеву з Прогульбицьким справляєш? Чи може як з образованим, то воно й на чести не шкодить? (до Юрка) А ти Юрасю! Ти покарав мене тяжко, хоч я й не знаю за що; то будь же хоч правдивим, порівняй же мене з оцією преподобницею! Роскажи батенькови, як вона мизгаєтця з Прогульбицьким, та як вона обнімаєтця і цілуєтця з ним де не спіткнетця!

За г. (з переляком). Свят, свят, свят!

Уля (до Загреби). Батеньку, вона клеветче... вона з пересердя... вона зі злости...

Юрась. Та не бреши, Уляно, бо в тебе сорому й крихти не має! Та ти цілуєш ся і обнімаєш ся з Прогульбицьким прилюдно, не соромлячись ні мене, ні Гараська, ні Килі!

Заг. Господи Сусе Христе!.. Та не вжеж таки?.. Та хіба ж таки?.. Та чорти б же побили вашого батька!..

Гайд. Молодець Юрко! Оце по мойому — коли одна вхопила сорому, то нехай і друга вхопить, щоб язик прикусила.

Заг. (опускається на дзигель). Оце так що захмелили мене знов — аж світ міні запаморочив ся! (трохи згодом повисивши голову). Чи ти ба! Дочки коханців придбали та з ними рандевулі справляють, а я старий бовдур, я нічого й не знаю! Та не то не знаю, а й не підозріваю! (розводить руками). Та чи воно міні усе оце явма діетця, а чи уві сні уздриваетця? Чи воно жива справжність, чи воно марево?

Гарась. Батеньку! Та про Улю ви не йміть їм віри ні крихти, бо це вони на неї зі злоти наклеветали!

Заг. (грюкнувши об стіл кулаком). Уляно, а ходи сюди!

Уля (підступивши кілька кроків). Чого вам батеньку?

Заг. А чи ти чуєш, що на тебе кажуть?

Уля. Чую, батеньку...

Заг. Так ти забула про дівоцький сором, забула, що ти полковницька дочка, та з гольтіпакою, голодранцем цілуєш ся та мизгаєш ся — га?.

Уля. Батеньку... Я люблю його...

Заг. (грізно). Цить, проклята дитино! Цить, бридка, не смій міні й белькнути про це! Не безслав себе й мене!

Уля (крізь сльози). Батеньку... щож коли я люблю його...

Заг. (зривається з місця і тупає ногами). Та цить же, трекляте байстря! Цить, кажу тобі, бо я тебе до землі пригнічу! (шмигляє по кону). От уже послав міні Господь день сей на кару! От уже приспіла міні лиха година! От уже спостигла мене злегода тяжка! Прямо ж хоч калавур кричи! (зупиняється і звішує голову). Оце так що осоромили та оганьбили мене, старенького, дочки! (піднімає в гору очі і складає руки на груди) Господи, Господи! За віщо ти мене караш? що служив я своєму цареві вірою і правдою тридцять літ, заслужив собі чинів і чести, надбав таки й маєток гарненький — слава тобі Господи, таки й справді у пани вийшов — та тільки ж міні й не достачало, щоб діждатця від дітей своїх потіхи! Коли ж тут — хвїть! Осоромили мене, старенького, дочки, осоромили на віки! що одна покохала ся з лайдаком писарем, а друга зєднала ся з московським гольтіпакою, та забули і перед людьми сором і перед

Господом гріх, а про батька зовсім і думки не мають! (відступає ся назад з трагічним жестом). Чи ти ба! Не соромитця батькови у вічі казати про свої капости! (перекривляє дочок). „Я люблю його, я люблю його!“ Та як же ви зважились, бридкі поганки, отаке казати? Та де ж ваш дівочий сором? Та я ж вас, коли так, під замки позамикаю, по коморах порозсажаю, по закапелках позапаковую! (до Килі та Улі). Гетьте, сквернавки, з моїх очей! По коморах! (Киля і Уля зривають ся з місця і виступають, а Загреба гукає на бік). Гей! Позамикать їх на десять замків! Позамикать мерщій! (до Юрка та Гараська). А ви, чортові лобурі, безглузді бовдури, лайдаки дурноголові! Ви як же дивитесь, що нічого не бачите? Ви чого допускаєте сестер до сорому та бриду? Чи вам честь сестер здалась ні на що? Чи вам байдуже, що на весь наш рід сором упаде? Та що пак! Ви ще закриваєте, чортові телепні, мерзені дурбаї! Га? Чого ви повитріщали баньки? Гетьте з моїх очей, бо міні на вас дивитця бридко! (Юрась і Гарась зривають ся і виступають).

Гайд. Оце роздрочив ся старий, мов бугай! Це прямо чудасія та й годі!

Заг. (грізно підступає до Гайдабури). А ти, чортів лайдаче, махамете, бузувіре, старий собако! Тобі чудасія та й годі?

Гайд. Тю на тебе, схаменись!

Заг. (грізно тупцюючи коло Гайдабури). Га? То тобі, ірде, чудасія та й годі?

Гайд. Тю-у! Дивись ти, виторопив ся на мене, як звірюка! Чи він ума рішив ся, чи що!

Заг. Га? Так тобі, пилате, сама чудасія? Га? Так тобі смішки з чесного батька, що його бере за дітей своїх скорбота?

Гайд. (на бік). А гей Палажко!

Заг. Тобі сьмішно, старий кнуряко, бо ти в батьківській шкурі не був! Тобі не втямку, що може в чесного батька за дітей своїх серце розпадаєтця, що його гризе скорбота!

Пал. (вбігає) Чого вам треба?

Гайд. А неси нам мерщій тої, що від усякої скорботи!

Пал. Оце вже почнетця знов дудліж горілки на цілий день! (виступає).

Заг. Га? Так тобі, анцихристів сину, чудасія та й годі?

Гайд. Та якого ти бісового батька на мене наврякав ся? Хиба ж воно й справді не чудасія, що ти через таку дурницю та отаку бучу збив?

Заг. Чи ти ба, що він варнякає! Через таку дурницю, каже! Що полковницькі дочки та себе й батька у сором увели, так це йому бузувірови дурниця!

Гайд. Та який там у гаспида сором, що дівчата з хлопцями покохались? Як усього соромитця, то ніколи й не скоромитця!

Заг. От як! Чи ти ба, ще й варнякає, кобиляча душа!

Гайд. А ось Палажка з цілющою та живущою водою при-спіла (до Палажки). Давай сюди мерщій! (бере фляшку). Ось бач, яка премениця і душевна відрада. Що хлюпнетця, то й душа усміх-нетця (повертає фляшку сюди й туди). Чи ти ба? Ось ке лишень випемо!

Заг. Не хочу я з тобою пить — нехай тобі грець!

Гайд. Та не бреш, бо питимеш. Поприндиш ся та помордуеш ся дурнісінько, а на послідок все ж таки на горілку на-поляжеш.

Заг. Не до горілки міні, бузувіре! Серце міні розпадаєтця, душа моя скорбує!

Гайд. Е, коли серце розпадаєтця, то треба горілку наво-рочить, бо так не pomoжетця. Ось потривай, я над нею почаклую! (бере фляшку і починає нею крутити та вертіти, а Загеба ди-вить ся з коса). Горілочко покрутни ся, горілочко поверни ся, та в цілющу і живущу воду переміни ся! Та зжени нашому полков-никови з серця скорботу, з зубів скреготу, з горла рикоту, з очей звірячу блискоту, з кулаків тріпоту, з ніг дриготу і всяку инчу чортячу роботу! Та прожени їх на очерета, на болота, у землі агарянські, у царства бусурманські (відпльовуєть ся на боки). Пху-пху-пху! А що слова мої до діла, лежить свиня під дубом біла, і тридцять білих поросят. — Свят, свят, свят! От тепер призволяй ся! Усяку скорботу і соромоту як рукою зніме!.

Заг. (зареготавши). Бодай тобі, махаметови, добра не було! Від твоїх бузувірських жартів і мертвий у труні пирхне з рего-ту (сідає до столу).

Гайд. Ні, ти покуштуй бо, яка вона тепер є!

Заг. Та доволі вже хоч випю з лиха або що!

Гайд. (наливає дві чарки). Будьмо здорові, Пилипе!

Заг. На здоровля, Семене! Спасибі тобі, братіку, що ти міні хоч трохи серце розважив!

V.

Майданчик перед домом Загреби. З обох боків дерева і кущі бузку, а далі в глиб видно чільну сторону Загребиного дому з рундуком і позачиняними віконницями. На майданчик виступає Прогульбицький і обзираєть єя. З другого боку витикаєть ся Палажка.

Прогульбицький. Здорова, Палажко!

Пал. Драстуйте, паничу!

Прог. А що, чи всі ваші дома?

Пал. Та воно то всі дома, та тільки пан теперички сплять.

Прог. А панночки?

Пал. А панночки сплять у дівочій.

Прог. Ну, так ти старого поки й не турбуй, а потихеньку поклич міні панночку Улю.

Пал. Еге-ж, поклич! А як пан дізнаєтьця, то не кому-ж буде нахвайка, як міні. Хиба ж ви не знаєте, що старий пан на вас пеклом дише?

Прог. Та ну бо, голубочко, поклич! Я тобі за це колись у пригоді стану.

Пал. Та нехай уже покличу. (виходить).

Прог. (сам собі). Оце добре, що старий спить — замішки не буде. Ох, що воно тут за ці два тижні накоїлось? Чи підбилась моя Уля своєму батькови під ласку, чи приєднала його хоч трохи? А багацько міні мороки буде з оцим чорноморським диканем?

Уля (вбігає і кидаєть ся до Прогульбицького). Аполлонь! Мой милый! Аполлонь!

Прогульб. Юлинька! Прелесть моя! (цілує її).

Уля. Ахъ, голубчикъ! Если бы ты зналъ, что я испытала! Безбожникъ ты: забыть обо мнѣ, оставить меня на цѣлыхъ двѣ недѣли въ ожиданіяхъ, въ неизвѣстности... Какъ тебѣ не грѣхъ?

Прог. Чтожъ дѣлать, милочка! Вѣдь ты знаешь — служба... Да къ тому же я вижу, какъ принимаетъ меня отецъ твой... Боюсь, чтобы не надоѣсть ему... Ну что же, какъ тутъ у васъ? Все ли хорошо? Идетъ ли наше дѣло въ передъ?

Уля. Ахъ, Аполлонь! Ежели бы спросилъ меня объ томъ вчера, я бы похвалилась тебѣ однѣми пріятными новостями, но сегодня... Боже мой, ежели бы ты зналъ, что у насъ сегодня случилось!

Прог. Какъ? Что? Расскажи мнѣ, милочка, Расскажи подробно... Что же тутъ случилось у васъ хорошаго и что дурного?

Уля. Хорошаго?.. Видишь ли... вчера онъ меня обидилъ... сильно обидилъ, но зато потомъ разжалобился и самъ, безъ всякихъ моихъ настояній, далъ слово выписать мнѣ фортепяно.

Прог. Что же тутъ, Юлинька, особенно хорошаго?

Уля. Да какъ же, голубчикъ? Вѣдь мнѣ нужно фортепяно, я безъ фортепяно жить не могу...

Прог. Да, но вѣдь главное въ томъ, что бы онъ согласился на нашъ бракъ, и ежели согласится, то зачѣмъ же намъ это фортепяно? Тогда мы себѣ лучшихъ выпишемъ — это пустяки.

Уля. Да... но видишь ли... все же и это хорошо.

Прог. Не спорю. Ну, а что же собственно на счетъ брака? Подготовила ли ты сколько нибудь отца? Помирила ли его съ мыслью объ этомъ?

Уля. Ахъ, Господи! Да какъ же я его подготовлю? Вѣдь онъ имени твоего не можетъ слышать равнодушно!

Прог. Гм... это не хорошо... Это скверно! А вѣдь въ этомъ вся суть! И такимъ образомъ, значить, ты, милочка, ничего радостного мнѣ не сообщила. Ну, а что же случилось у васъ особенно дурного?

Уля. Ахъ, Аполлонъ! Ежели бы ты могъ себѣ вообразить, какая дурная сцена вышла у насъ сегодня! Представъ себѣ—насъ выдали передъ отцомъ! И еще кто же выдалъ? Эта противная Киля да этотъ мерзкій Юрасъ!

Прог. То есть какъ же это выдали?

Уля. Да какъ же? — Все рассказали отцу!

Прог. То есть что же собственно рассказали? Что мы любимъ другъ друга, что ли?

Уля. Да... Но этого мало — ему рассказали все... Рассказали, что я и обнималась и цѣловалась съ тобою!

Прог. Неужели?

Уля. Увѣряю тебя, голубчикъ! Все какъ есть рассказали, во всѣхъ подробностяхъ!

Прог. (ухмиляючись). Ну что же, Юлинька, я въ этомъ еще не вижу никакой бѣды. Ты должна была сама рассказать объ этомъ отцу... Хотя конечно не въ всѣхъ подробностяхъ; а ежели за тебя сдѣлали это другіе, то за это имъ спасибо. А вотъ ты скажи мнѣ, милочка, какъ отнесся отецъ къ нашей любви?

Уля. Какъ отнесся? Да развѣ ты не знаешь, каковъ онъ? Тутъ такую бурю подняли, что страхъ! Сейчасъ крикнулъ на ме-

ня: а ходи сюди Уляно! А чи чуеш ти, що це на тебе кажуть? Так оце ти забула про дівоцький сором?.. Да кулаками стучить, да ногами топаєть..

Прог. И представь себѣ, Юлинька, что на мой взгляд все это не бѣда, все это пустяки... Я даже радъ, что онъ наконецъ несомнѣнно узналъ о нашей любви... Но вотъ что, милочка, не нападай ли онъ собственно на меня, на мою личность? Не возмущался ли собственно тѣмъ, что это случилось именно со мною?.. Не ругалъ ли меня острымъ словомъ?

Уля. Какъ же, голубчикъ, не ругалъ? Ругалъ самымъ сквернымъ образомъ! „Такъ ты, каже, забула, що ти полковницька дочка, та з голтіпакою, з голодранцемъ цілуєш ся та мизгаєш ся? Та ти ж себе й мене у сором увела!“

Прог. Вотъ какъ! Ну, это дѣйствительно скверно... Какъ же онъ смѣетъ?.. И откуда же это онъ взялъ, что я голодранецъ? Въ карманъ, что ли, онъ лазилъ ко мнѣ? Вотъ это дѣйствительно подло. Ну, а что же ты ему на это сказала?

Уля. Да что же ему сказать? Я одно говорила, что я люблю тебя.

Прог. Неужели? И прямо такъ таки сказала, что ты меня любишь?

Уля. Такъ прямо и сказала и повторила ему разъ пять!

Прог. (цілує її) Bravo, Юлинька! Вотъ за это благодарю тебя! Молодцомъ! Ну, и конечно ты розъяснила ему, что я сдѣлалъ тебѣ предложеніе, что ты приняла это предложеніе, что ты хочешь быть моею женою?..

Уля. Нѣтъ, голубчикъ, я этого не сказала, но вѣдь это само собою разумѣется...

Прог. Ахъ, нѣтъ, Юлинька! Слѣдовало бы прямо сказать всю суть: что я буду просить у него твоей руки, что ты уже дала мнѣ слово, что ты будешь несчастною, ежели отецъ не согласится на бракъ.

Уля. Ахъ, Аполлонъ! Развѣ я не сказала бы всего этого, ежели бы это было возможно? Да ты только вообрази себѣ мое положеніе! Чуть только сказала я: „батеньку, я люблю його!“ какъ онъ сейчасъ же рявкнулъ: „та цить, триклята дитино! Цить, бридка, не безслав себе й мене!“ Я повторила ему, что я люблю тебя, а онъ вдругъ какъ подиметъ кулаки да какъ закричитъ: „Цить, трикляте байстря! Цить, кажу тобі, а то я тобі до землі пригнічу!“! Что же тутъ подѣлаешь?

Прог. (зітхнувши) Да, это дѣйствительно не хорошо... Не хорошо, Юлинька, совсѣмъ не хорошо... Да—съ, и такимъ образомъ выходитъ, что ты, милочка, ровно ничѣмъ меня не порадовала. А вотъ я скажу тебѣ новость болѣе пріятную. Надо тебѣ знать, что въ Екатеринодарѣ я прекрасно познакомился съ твоимъ дядею подполковникомъ Щербосербомъ, ну и съ теткою разумѣется, въ особенности. Они, конечно, нельзя сказать, чтобъ были образованы, но все же по крайней мѣрѣ уважаютъ образованность и живутъ какъ слѣдуетъ образованнымъ людямъ. И въ особенности мнѣ понравилась тетка — очень и очень любезная дама. Такъ вотъ, сблизившись съ ними хорошенько, я рѣшился рассказать имъ откровенно о нашемъ затруднительномъ положеніи и хорошо сдѣлалъ, потому что они горячо приняли къ сердцу наше дѣло и рѣшили употребить все свое вліяніе, чтобы устроить нашъ бракъ.

Уля. Да неужели же?

Прог. Честное слово! И скажу тебѣ, что дядя и тетка вполне увѣрены, что имъ удастся уладить дѣло прекрасно. Завтра они выѣзжаютъ въ Ростовъ и собственно ради нашего дѣла заѣдутъ къ вамъ въ хуторъ, такъ что послѣ завтра вы уже будете имѣть ихъ своими гостями.

Уля (кидаетъ ся Прогульбцькому на шію). Милый мой! Дорогой мой! Какъ же умно ты придумалъ!

Прог. Любовь, Юлинька, умудряетъ. Изъ любви по неволѣ пустишься на всякія хитрости.

Уля. Прелесть моя! Какъ же я люблю тебя! (цілуютъ ся).

Юрась (витікаеть ся крадькома зза бузку, а потім раптом кидаеть ся до Прогульбицького і Улі). А що це ви робите—га? (Уля і Прогульбицький зривають ся з місця). Так оце так ти, Уляно, слухаеш батенька? Так оце так ти шануеш його наказ?

Уля (прилащуеть ся до Юрка). Юрашку!.. Голубчику... Сердечко!

Юрась. Та ні, ти не підлабузнюйсь до мене, а кажи міні на впрямець, чи є в тебе думка послухать батенька, чи ні?

Уля. Юрашку!.. Сердечко... Хиба ж ми що?.. І хиба ж ти не знаєш?.. А ти послухай бо, що я тобі скажу, та щось гарне-гарне...

Юрась. Та ні, ні, ти не хирхуляй передо мною, голубко, бо це дурниця, а міні щоб оцих капостей не було! Чи ти ба? Посереду дня, на вічу у людей збіглись та й цілуютця!

У ля (здержаним голосом). Та хоч не кричи бо!.. І чого таки бучу збив?.. Хиба ж ти не знаєш, що я люблю його, що він буде мене сватать?..

Ю р а с ь. Та нехай сватає, міні до цього мало нужди, а поки ти не засватана, то й не мизгай ся з ним, бо через тебе та й на мене від батенька буде напасть: а ти, скаже, чого гавиш ся та допускаєш? Хиба ж не чула, як шпетили батенько мене з Гараськом сьогодні в ранці?

У ля. Ну добре, добре! Нехай уже буде по твоєму, Юрасю, та хоч не кричи, щоб не почули... Адже ти, Юрасику, нікому не скажеш? Адже?

Ю р к о. Еге-ж, так оце й стану закривать тебе перед батеньком. Уже як хоч, а щоб батенька дурить, то на це я не пристану.

У ля (підсипаючись до Юрася). Юрасику... милесенький... Гарнесенький... Ти бо хоч батенькови не кажи... Хиба ж тобі мене не жалко?..

Ю р а с ь. Їй же ти Богу скажу!

У ля. Та ні ж бо, Юрасику, не скажеш... Хиба ж таки... не вже ж таки... От кара міні господня!.. (затуляєть ся і плаче).

Ю р а с ь. Ну добре вже, добре! Нехай уже на цей раз тобі минетця, та тільки щоб міні більше оцього мизгання та оцих поцілунків і в заводі не було!

У ля (кидаєть ся до Юрка). Так ти не скажеш, Юрасю?

Ю р а с ь. Та кажу ж тобі, що не скажу!

У ля. От молодець! От козак так козак! От за це спасибі!

Пр о г. (підступаючи до Юрка) Драстуйте, Юрій Пилипович!

Ю р а с ь. Та драстуйте, драстуйте, а тільки не гарно ви робите, господи́н поручик, що не засватавши дівці голову морочите!

Пр о г. Дасть Біг засватаємо, коли буде ласка вашого батенька. А вже коли допоможе міні Біг вам за зятя стать, то маю надію що ви, Юрію Пилиповичу, мене полюбите. Я чоловік-друзяка, я зумію вам за доброго товариша стать. Ви тільки на перешкодї нам не ставайте, а як справимо справу, то вже раз погуляємо, та погуляємо не аби як, а по нашому, по армейському — з бучею та громом! Та й яка таки користь вам, Юрію Пилиповичу, ставать нам на перешкодї?

Ю р а с ь. Та хиба міні що?.. Та я б душею радий, щоб ваша справа на лад пішла, так от же батенько... Уже так грізно

наказали, щоб назирав та доглядав ся. Ну гуляйте ж собі, так хоч обережненько поведіться! (виступає)

У ля (простягає слідком за ним кулачки і стукає одним об-другий) У-у-у, стидкий, бридкий, миршавий поганець!

Прог. От уже хам, так хам!

У ля. Узяла б триклятого табунчика, та отакечки-отакечки-отакечки (тре кулачки) у порох зімняла, зтерла, та й по вітру розхвіяла!

Прог. Одначе, як бачу, то з ним і поладнать можна, бо він здаєтця ласий до гульбищ та й бенкетування. Ось потрівай лиш, ми з ним як зіткнемось у слободі, то й побратаємось поки що. Аби-б справу до кінця довести, а тоді хоч і нахаркать на його.

У ля. От же ходім відціля хоч у садок або що, бо тут раз у раз люде шмигають.

Прог. То й ходім! (бере її під руку). А зглянь ся одначе, як гарно ми з тобою по мужицькому ріжемо!.

У ля. Та вже ж! З вовками живши та по вовчому б вить не навчитця. (Виступають. Уступають Андрій Шульпіка і Палажка).

Палаж. Отутечки ж пождіть, паничу, а я збігаю та покличу панночку!

Шульп. Так ти ж Палазю, швиденько! (сам собі). Щоб же воно за знак, що Килина так нагло турнула по мене гінця, та наказала, щоб безпремінно прибув як найшвидче, та ще й прибув не крадькомом, а прилюдно, аби б тільки у такий час, коли батько спить? Чи не приєднала вона батька, та чи не скаже, щоб мерщій сватав?... От би добре було! Бо одно, що дівка як ягода та ще й не великонобсна, а друге — худоба та гроші... А вона ж у полковника любимка, то ні грошей, ні худоби не пожалкує для неї... Ге, як би то Господь погодив міні полковникови у зяті встрять, то б тоді і гори покотив! Зараз би за підмогою тестя на хорунжого вискочив, у опалети нарядивсь! А добра того скільки захопив би, яке б господарство розпростер! Ге! Де теперечки тільки яка-не-яка худобина маячить, там би заревла сила товару, заграли табуни, захвилювали отари... Та чи хто їхав би, чи йшов, то питав ся б дивуючись: А чия це худоба, що така її сила? А йому на те: Андрія Шульпіки! Гай-гай! І Боже мій, Боже, як би воно було гарно!... (озираєть ся і згодом каже далі). А в городі, у Катеринодарі? Ге, уже б Шуль-

піка не тиняв ся по писарнях, а служив би адютантом у якого полковника або гінїрала, або ж у військовому правленї секретарем, а всячеське ж був би великим чоловіком! Та вже не тиняв ся б де небудь у вбогій козацькій хаті на квартирі, а свій би будинок мав! А слава, а шаноба яка була б! У неділю або яке свято, як усе наше панство в мундірах та опалетах, з наряженими як найкраще жінками тиснетця у військовий собор, підкатерив би і Шульпіка до соборного рундука у кареті або колясі, увів би під руку свою жінку до церкви, та сам у сріблї та золотї сєє, а жінка у шовках та оксамитах! А тут квартальні метушатця та народ розпихають та путь ослобоняють, а тут люде шопотять та з дивовижею питають: хто це такий гарний та гордий пан, і хто це така пишна та наряжена краля? А тут їм відрікають: ге, це Андрій Шульпіка, на всю Чорноморію богатир, а то його жінка, полковницька дочка! От би добро було! От би щастє — і раю не треба! Допоможи-ж міні, Господи! Погоди міні, прєсвятая Богородице!

Киля (вбігає і кидаєть ся до Шульпіки). Андрусю!... Сердечко!... А я вже боялася, що ти мене не послухаєш.

Шульпіка (обнімаючи її). Моя любонько, моя квітонько дорогесенька! Та як же б я тебе не послухав? Та я хоч за сто верстов готовий летїти по твоєму слову!

Киля. Спасибі тобі, Андрусю! Спасибі за твою любов і твою ласку! Та ти ж, як сонечко, міні душу освітив і серденько мое звеселив!

Шульп. Скажи ж міні, сердечко, на віщо мене так нагло прикликала?

Киля. Мій любий, мій дорогий Андрусю! Полюбила я тебе, мое серце! Полюбила тебе всією душею, полюбила на віки!..

Шульп. Та тільки за оцим ти мене й кликала? А в мене вже така думка мигнула, чи не трапилось чого незвичайного... Чи може так воно й є?..

Киля. Ой, Андрусю, Андрусю, твоя правда! Трапилось у нас... таке трапилось, що не знаю як тобі й розказать...

Шульп. Та що ж там таке, моя голубочко? Кажи міні, мое сердечко, кажи міні усе чисто до ширця!

Киля. Ото ж, бач, Андрусю... ото ж як ти вчора прийшов до мене... та як Юрко заскочив нас... Андрусю, Андрусю! Мене зрадили, мене виявили перед батеньком!..

Шульп. Як?... Хто зрадив?... Хто виявив? Чи не Юрко?

Киля. Юрко, Андрусю...

Шульп. Та не вжеж то?

Киля. Юрко, Андрусю... він мене зрадив. І не знаю вже, чим я йому так завинила, а тільки розповістив він про нас усім чисто, і батенькови призвістив...

Шульп. Та з якої ж речі? Та що ж воно за знак? Та як же він зважив ся отаку мині капость нарядить?

Киля (тулючись до Шульп.). Не знаю, Андрусю, не знаю, сердечко...

Шульп. А що ж батенько? Чи дуже ярував? Чи лаяв ся? Чи не нагрожав на мене?

Киля. Батенько?... Батенько звісно... батенько угнівались... лаялись... ногами тупотіли... Та не в тім, сердечко, річ!

Шульп. А в чім же, Килю? Кажи міні, моє сердечко, кажи твою думку навпростець, бо щось я не второпаю, в чім тут сила!

Киля. Андрусю!... Порадь мене, як міні теперечки будь?

Шульп. Як же я тебе поражу, моє серце? Це вже я й сам не знаю, як нам будь.

Киля (у півголоса). Андрусю... чи ти мене любиш?...

Шульп. Люблю, моє сердечко, люблю, моя кралечко дорога!

Киля. І таки справді любиш?... Таки дуже любиш? Чи може тільки так?...

Шульп. Квіточко моя рожевая, ягідочко польова! Чи ще міні віри не ймеш?

Киля (соромливо). Андрусю... я щось хочу тобі сказати...

Шульп. Кажи, моя відрадонько! Кажи, моя втіхо!

Киля. Сватай мене, Андрусю... (ховає обличчя у його на грудях).

Шульп (обнімаючи її). Спасибі тобі, моя ясонько, спасибі за любов і ласку! Тільки от що... Дивно міні, що сама ж ти кажеш, що батенько як дізнався про наше кохання, то угнівав ся дуже, а тепер кажеш: сватай... Що ж воно з того буде?

Киля. Не бійсь, Андрусю, батенька, а коли любиш мене справді, то сватай! Я батенька упрошу, я батенька ублагаю і він мене за тебе віддасть.

Шульп. А коли так, то й добре! (обнімає і цілує її). Моя люба, моя дорога кралечко! Моя втіхо, моя радосте! Коли то настане той час, що ти справді моєю будеш!

Юрась (вискакує за бузку). А що це ви робите — га?
(Шульп. і Киля збентежені зривають ся з місця).

Шульп. (опамятавшись, підступає грізно до Юрка). А тобі, хамський виплодку, чого треба?

Юрась (сторопівши). Чи ти ба який хвабрий! Та як ти, махамете, насмілив ся до моєї сестри прократатця та з ума її зводить?

Шульп. (підносить йому кулака). А ти у мене оцього давно коштував?

Киля (кидаєть ся до Шульпіки). Андрусю!..

Юрась (показує й сам кулака). А ти оцього часом не зазнаєш?

Киля (кидаєть ся до Юрка). Юрасю!..

Юрко (засукує рукава, шпує в кулаки і насторожуєть ся проти Шульпіки). Так оце ти, бузувіре, мою сестру безславиш? — га? Так оце ти над нею смієш ся — га?

Киля. Облиш, Юрасю! Не тобі мою честь та мою славу боронить — я й сама за їх постою!

Шульп. Та не спиняй його, Килю! Нехай наскочить, то я йому хоч памяткового дам.

Юрась (напираючи). Так ти ще й нагрожаєш міні — га? Так ти міні памяткового даси — га?

Шульп. (насторочившись проти Юрка). Ой стережись, Юрку, бо як блисну тебе по мармизі, то й потилицею об землю гецьнеш!

Юрась. Ой держись, махамете, бо як свисну тебе, то й землю носом заореш!

Киля (кидаєть ся між них, щоб розборонити). Облиш, Юрасю! Облиш, Андрусю! Побійтесь Бога, не робіть бешкету!

Юрась (до Килі). Так оце так ти, Килино, слухаєш батенька — га? Так оце, так шануєш ся — га?

Киля. Не твоє діло, Юрасю! Не тобі мене урікати, не тобі й пильнувати моєї чести — у мене батенько є!

Юрась. Так ти може думаєш, що я батенькови не скажу?

Киля. Я сама батенькови розкажу... Я не буду таїтця, бо я люблю його і піду за його заміж.

Юрась. Та не бреши, не підеш, бо батенько не віддадуть!

Киля. Віддадуть, Юрасю! А хоч би й не віддали, то це моє діло, а не твоє! А батенькови кажи хоч і зараз — я не боюсь.

Юрась. Побачимо, як не злякаєш ся. А от нехай тільки встануть, то зараз піду та й докажу!

Шульп. (киваючи головою). От уже дурень! От телепень! От бовдур! От бевзь! Та чи тобі ж, поганцєви до лица старшувати над сестрами? Та чи тобі ж над ними порядкувати? Та ти з своєю крученою головою та з конячим розумом і сам собі не здолаєш ради дати!

Юрась. Знаєш, що я тобі скажу, Андрію: ось геть лишень ти звідділя ік бісовому батькови, поки не битий!

Шульп. А я тобі, Юрку, от що відкажу: Ось послухай мене по чеській та не встрявай ти не в своє діло, та не роби капостей, бо будеш битий! Далєбі будеш битий та ще й здорово!

Юрась. Та ти може думаєш, що батенько таки справді за тебе Килину віддадуть? Чортового батька! І в голові собі не клади, щоб віддали! Краще й носа не потикай, бо такого гарбузюку вхопиш, що вся челядь кишки порве з реготу!

Шульп. Так нехай же міні батенько й скаже, що не віддасть, а не ти, мерзений недоріко, миршавий поганцю! (до Килі). А що, Килю, може й справді батенько не віддасть, то нічого міні дарма й сорому набіратця?

Киля (кидаєть ся до його). Андрусю, Андрусю! Мабуть ти мене не любиш...

Шульп. (цілючи її). Люблю, моє сердечко, люблю, моя кралечко дорога, та що з того, коли тебе не віддадуть за мене?

Киля (обіймає його за шию). Віддадуть, Андрусю! Батенько зглянутця на мене, пожалкують моєї долі і віддадуть!..

Юрась. Чи ти ба? Цілюютьця трекляті у мене на вічу! (до Килі) Килино! Чи тобі ж не сором?

Киля. Відкаснись, Юрасю! Іди краще до батенька та докажи йому!

Юрась. Еге, сучого сина робота! Це прямо чудасія та й годі!

Шульп. Ну, прощай же, моя ясонько, та їднай тут батенька, а я з сватаннем не забарюсь.

Киля. Прощай, Андрусю, та не турбуй ся! Я батенькови до ніг припаду, а таки випросю собі долі. Ходім же, серце, я тебе хоч до коня проведу (виступають).

Юрась (дивить ся їм у слід, а потім гукає). Андрію! Гей, Андрію! Потрівай, вернись!

Шульп. (вертаючись). А чого тобі ще треба?

Юрась. Та чи ти справді на мене ремствуєш?

Шульп. Як же на тебе не ремствувать, коли ти такі капости коїш? Доказав батенькови! Уже коли не шануєш ти мене за товариша, то пошанував би хоч рідну сестру!

Юрась. Та й дурний же ти! Хиба ж я що, або ж як? Та в мене й думки не було доказувать про вас батенькови та якось мимовіль пробелькнув слово, а батенько й напосілись: кажи та кажи, махамете; всю правду! То як же б таки й не сказать?

Шульп. А чого ж ти оце теперечки на нас наврякавсь?

Юрась. Та так, щоб подратувать вас трохи. А ти хиба думав, що я навспражки? Пхе!

Шульп. Та не бреши, Скаріоте!

Юрась. Хрест мене вбий! А ти хиба думав як? Та я б душею радий, як би батенько за тебе Килину віддали!

Шульп. Та чи так, чи ні, а не роби ти, Юрку, більше таких капостей, бо коли знов напрокудиш, то далєбі битиму. І сьогодні оце як би я зіткнув ся з тобою не в господі твого батька, та ще як би не твоя отут рідна сестра, то я б тобі усі ребра потрощив, та таки й потрощу колись, як що не покаєш ся.

Юрась. Та то ще, гляди, марєво! Ще побачемо, хто кого!

Шульп. Та ти вже такий, що тільки тоді побачиш, як тобі пику натовкмачиш. Ну, бувай же здоров, та візьми собі в тямку, що я сказав тобі! (виступає).

Юрась. Ходи геть ік бісовому батькови! (Сам собі). Та й триклятий же, іродів син! Сказано — махамет!

(Загреба и Гайдабура ідуть поруч з люльками — Загреба з довгим, а Гайдабура з коротеньким чубуком).

Загреба. Так отакий то, голубчику, міні сон снів ся, і прочуває душа моя, що він міні щось лихе віщує.

Гайдаб. Та брідня, Пилипе!

Загреба. Так до чого ж по твоєму цей сон?

Гайдаб. Та ні до чого. Спитця, то й снитця, а проснетця, то й все минетця.

Загреба. Е, ні, Семене! Не кажи так, бо сон велика річ... (до Юрка). А чиї то коні стоять у нас у дворі?...

Юрась. А хиба ви не знаєте? Адже в нас гості!

Загреба. Які там у бісового батька гості?

Юрась. А такі, що кращих і не треба — Прогульбицький та Шульпиченко!

Загреба (жахнувшись). Свят, свят!... Та чи ти, махамете, жартуєш зо мною, чи навспражки кажеш?

Юрась. Які тут у гаспеда жарти? Тут таке зайшло, що не відібеш ся від оцих триклятих женихайлів, як від собак. Одного розженеш з Уляною, а другий уже збіг ся з Килиною! Та мизгаютьця, та цілуютця без усякого соромà — прямо таки в здрячку!

Загреба (вхопившись за голову). Гі-і-і, чорти б же побили їх батька! Та хибаж таки... Та невжеж таки Уляна та Килина допустили ся до такого бешкету?..

Юрась. Еге, вони цього й за бешкет не приймають! Ти урікаеш їй: як тобі не сором? А вона тобі: не твоє діло! Я люблю його, він мене буде сватать!

Гайдаб. Оце до діла! От за це хвалю!

Загреба (розчепірює руки). Господи! Та як жеж воно так?... Та щож воно оце таке в мене коїтця?

Гайдаб. А таке коїтця, що в дівчат серце млоїтця. Поспішай ся видавать заміж, а то ще й таке буде, як колись у тебе з Буркунівною.

Загреба (ударившись руками об поли). Горе міні, та й горе з отакими дочками! І коли вже такі вони безсоромітні, то як його й на оцих женихайлів ремствувать? Бо як би ж їм дівчата принади не давали, то й вони б не липли!

Гайдаб. Та за Шульпіченка я б і не жалкував, а прямо б ладнав ся до весілля та й годі, бо одно, що хлопець гарний, а друге — все ж таки козак; а вже отого москаля, так я б, тобою будши, прямо взяв та й вигнав з двору.

Загреба. Де ж вони, тії гості? Так як би ж то трапилось позмагатця з ним, то я-б таки так і зробив. Так же він такий масний та облесливий, що ніякої тобі зачіпки до сварки не дасть, а розміркуй же, братіку, сам, як таки так, щоб ні лаявшись, ні бившись та вигнать чоловіка з двору?

Гайдаб. Тай чудний же ти, Пилипе! Як таки не знайти зачіпки, щоб полаятьця або й побитця з москалем? Та я коли побачу москаля, то в мене аж рука тіпаєтця, щоб потягти його карбачем (штовхнувши Загребу під бік). А дивись бо, дивись: онде й Прогульбицький з Гараськом іде.

Загреба. Чи ти ба? Та ще як раз сюди й прямує... От же теперечки, коли не вилаю іродового сина на всі боки, то вже не знаю що воно й буде.

Гайдаб. А ну-ну, Пилипе, розхвабруй!

Прогульб. (уклоняючись). Доброго здоров'я, господин полковник!

Загреба (зневажливо). Он бач... Та це б то ви, господин поручик? Чого це ви тутечки?..

Прогульб. Мое шанування вам, господин полковник!

Загреба. Е, вже міні ваше шанування... Чого це ви до нас забрались, хіба може діло яке є?

Прогульб. Та ні, бачте, так... мимоїздом... Їхав у вашу слободу, та й узяв собі за повинність... засьвідчити свою шанобу... счел долгом...

Загреба. А як що діла не маєте, то краще б вам до нас і не забиватця.

Прогульб. То б то як, господин полковник?..

Загреба. Та так таки, як оце кажу: не слід би вам до нас і їздить, бо нема для чого, нема на що.

Прогульб. Господин Полковник!... Я бачу, що ви на мене чогось ремствуєте... Ви руки міні не подали... Ви... ви прямо за малим не лаєтесь... То хоч скажіть міні, яка причина?

Загреба. Яка причина? А причина та, що ви міні не до душі.

Гарась. Батеньку! Та це не резон!

Загреба (до Гараська). Цить, махамете, не встрявай!

Прогульб. Але ж, господин полковник, я не чую ся ні на яку вину перед вами... І коли часом загощаю до вас, то я мав за честь... Я думав... я покладав собі... Одно слово, як водитця у людей благородних...

Гайдабура (шттовхнувши Загребу). Та ну ж бо хоч раз налай ся!

Загреба. Шкода, господин поручик, про благородство розводитця, бо благородні люде не роблять так, як ви.

Прогульб. То б то як, господин полковник?..

Загреба. А вам не втямку, господин поручик, про що річ? Ну, коли на здогад не візьмете, то вибачайте, що скажу вам навпростець. Ви вчащаєте до мене задля моєї дочки Уляни і крутите їй голову. Чи вона вже вподобалась вам так, чи може бере вас хіть на її посаг, цього вже я не знаю, та досить з мене й того, що ви їй зовсім не до пари, а проте допускаєтесь такого мизгання, на яке мали б право тільки заручившись...

Прогульб. То б то як, господин полковник?.. Я зовсім не второпаю вас...

Загреб а. Не личкуйтесь, господин поручик, бо ви добре знаєте, про що річ! А я вам скажу тільки, що про ваші обнимання та цілування з Уляною міні вже доказано ... Не сподівався я від вас, господин поручик, таких капостей, а теперечки скажу вам по чеській: киньте свої заїзди, та що б я більше і не чув про вас, бо посваримось іще й не так! Бувайте здорові, господин поручик! (до Гайдабури). Ходім, Семене, проходимось, та то краще й чарка горілки випетця.

Гайдабура (виступаючи). Чорти батька зна, який у тебе манір сперечатця: і не розбереш, чи ти свариш ся, чи ти просиш.

Прогульб. (здіймає в гору плечі, як чоловік, котрому щось не втямку). Не по-ни-маю!...

Гарась (ухопившись за голову). Зарѣзаль! Осрамилъ, обезчестилъ весь домъ!

Уля (вбігає). Ну что, Аполлонъ, какъ тебя принялъ папа?

Прогульб. Юлинько! Меня оскорбили, меня осрамили, меня со двора гонять!...

Гарась. Ахъ, Юленька! Если бы ты знала, какихъ вещей тутъ наговорилъ отецъ!

Уля. Какъ? Что такое случилось?

Прогульб. Онъ мнѣ руки не подалъ... Онъ мнѣ грубѣйшій репримандъ сдѣлалъ... Онъ мнѣ прямо сказалъ, чтобы я больше не ѣздилъ къ вамъ!

Гарась. И такъ грубо, такъ дерзко, такъ неблагородно!

Уля. Да что-же это? Да какъ-же онъ смѣеть?.. Я пойду къ нему... Я скажу ему...

Гарась. Ахъ нѣтъ, Юленька, ты не ходи... Онъ тебя обругаеть. Лучше я самъ пойду... Я уговорю его, чтобы онъ извинился (выходить).

Уля (до Прогульбицького, з ласкою). Аполлонъ! Мой милый, мой дорогой Аполлонъ!

Прогульб. Ахъ, Юлинька! Что намъ теперь дѣлать, какъ намъ теперь быть?

Уля. Я люблю тебя, Аполлонъ! Я люблю тебя и хочу быть твоею!

Прогульб. Дорогая моя! Я вѣрю, что ты меня любишь, но вѣдь отецъ твой не отдасть тебя за меня замужъ... Теперь я вижу, что не отдасть!

Уля. Какъ-же не отдасть? Какъ-же онъ можетъ не отдать? Вѣдь я люблю тебя, Аполлонъ!

Прогульб. Не отдасть, Юлинька, ни въ какомъ случаѣ не отдасть!

Уля. Да ты любишь меня, Аполонъ!

Прогульб. Какъ же не люблю, Юлинька! Еще ли ты мнѣ не вѣришь?... Я люблю тебя, какъ никто никого на свѣтѣ не любилъ... Я на все готовъ для тебя, я застрѣлиться готовъ, ежели ты не будешь моею!

Уля. Какъ же ты говоришь, что не отдасть?...

Прогульб. Не отдасть, Юлинька!

Уля. Но мы упросимъ его, мы умолимъ его и онъ отдасть.. Онъ не можетъ не отдать!

Прогульб. Увы, Юлинька, не отдасть!... Это ясно теперь, какъ божій день!

Уля. Такъ я уѣду съ тобою!

Прогульб. Да, Юлинька, это можно сдѣлать... но вѣдь онъ тогда ничего не дастъ намъ...

Уля. А не дастъ, то и не надо! Развѣ мы безъ него не обойдемся?

Прогульб. Да какъ же, Юлинька?... Надо же будетъ чѣмъ нибудь жить...

Уля. Да, жить... Жить дѣйствительно надо будетъ... Развѣ у тебя Аполлонъ, нѣтъ состоянія?

Прогульб. (збентежено). То есть собственно какъ? То есть, положимъ, у меня есть, но все же этого будетъ мало... Вѣдь надо же прилично жить, хорошо жить... Надо же будетъ обставить себя какъ слѣдуетъ, чтобы войти въ кругъ высшаго общества...

Уля. Конечно, конечно высшаго общества...

Палажка (вбѣгает). Панночко! вас пан кличуть! Та сказали, щоб мершій!

Уля. Какъ же! Такъ вотъ и побѣгу сейчасъ! Подождать!

Прогульб. А знаешь, Юлинька, что?... Иди къ нему... Не раздражай его... По чемъ знать, можетъ быть еще не все потеряно... Можетъ быть еще какъ нибудь... путемъ убѣжденій, просьбъ... При томъ же еще остается надежда на дядю и тетку... Иди, милочка, а я похожу здѣсь да соберусь съ мыслями!

Уля. Такъ ты же подожди меня — я сейчасъ (вбѣгает).

Прогульб. (сам собі). Ахъ, проклятый дикарь! Недопустилъ даже до предолженія — самъ предупредилъ съ отказомъ!

А мнѣ надо, надо жениться... на богатой. А Юлинька къ тому же и образование прекрасное получила и собою хороша — лучшаго случая и не надо! И неужели не суждено мнѣ достигнуть этого счастья? Вѣдь другимъ же удастся... Вонъ нашъ-же капитанъ Свистуновъ женился на Черноморкѣ, правда необразованной, но за то взялъ за нею пятнадцать тысячъ приданого и теперь гремитъ на пропалую! А былъ голъ, какъ и я въ настоящее время... А у этого стараго чорта, говорятъ, болѣе двухъ сотъ тысячъ одними деньгами есть!... Ахъ, если бы этакъ хватить тысячъ пятьдесятъ или сорокъ! Да хотя бы тридцать, пусть даже двадцать — и то бы хорошо! Но не отдасть, проклятый дикарь, Юлиньки, не отдасть, не отдасть! (ходить з запалом по кону). Развѣ въ самомъ дѣлѣ увезти? Да, не увезти ли?... Конечно, сначала онъ сильно возмутится, проклянетъ дочь, не будетъ пускать ее на глаза, но потомъ — смягчится и проститъ... А какъ не смягчится, какъ не проститъ? Вѣдь и такъ бываетъ. Вонъ у полковника Терпуга наши армейцы трехъ дочерей увезли и вотъ уже семь лѣтъ прошло, а до сихъ поръ, проклятый хамъ, не смягчился и ни одной дочери не далъ ни гроша! Да, проклялъ всѣхъ дочерей и до сихъ поръ не хочетъ о нихъ и слышать! Одинъ зять, штабсъ-капитанъ Моргаловъ, ждалъ-ждалъ милости, да вышелъ изъ терпѣнія и бросилъ жену на произволь судьбы... Теперь больная, погибаетъ въ нуждѣ, а отецъ все таки и на глаза не пускаетъ! Вѣдь пожалуй и этотъ такимъ же образомъ поступить! (згодом). Но нѣтъ, этотъ не таковъ, этотъ куда мягче и добрѣе... Этотъ навѣрняка смягчится, когда увидитъ, что дѣла поправить нельзя (ходить, замислившись, по кону, потім знов зупиняеть ся). Да, надо увезти!... Единственное средство — увезти! Но вопросъ, какъ увезти? Вѣдь этотъ разбойный народъ и живетъ разбойничьимъ образомъ. У него во дворѣ однихъ собакъ штукъ пятьдесятъ, да такихъ, которыя нападаютъ на проѣзжающихъ за версту отъ хутора и потомъ двѣ версты преслѣдуютъ, бросаясь даже въ экипажъ! Затѣмъ, у него всегда подъ руками чловѣкъ двадцать калмыковъ, которыми онъ тоже располагаетъ, какъ собаками, да кромѣ того сколько у него во дворѣ служащихъ козаковъ, сколько дворни, сколько наемнаго люда! Да попадись имъ въ руки на такомъ дѣлѣ, то пожалуйубьютъ... Да, убьютъ и трупъ твой въ камыши затащутъ на сѣденіе звѣрямъ! (побачивши Улю). Ну что, милочка? Что тамъ такое?

У ля. Да я къ нему не пошла — онъ тамъ брата ругаетъ.

Прог. Ахъ, Юлинька, Юлинька! Вотъ видишь, какъ оно не хорошо вышло, а все оттого, что ты нисколько не подготовила отца, не повліяла на него. Мнѣ кажется, что съ нимъ можно бы прекрасно сладить, ежели умѣючи взяться... Вѣдь онъ крутъ, когда его сразу ломать, а потихоньку да помаленьку его можно склонить на что угодно... Да, ежели бы я зналъ, что ты еще не говорила съ нимъ о нашихъ намѣреніяхъ, не просила его, не убѣждала, то я бы лучше сдѣлалъ со своимъ посѣщеніемъ...

У ля. Ахъ, Боже мой! Да какъ же съ нимъ говорить-то?

Прог. Ну, дѣлать нечего. Теперь возложим всѣ надежды на дядю и тетку. Я же во всякомъ случаѣ не намѣренъ падать духомъ. Вотъ пусть дядя и тетка окажутъ свое вліяніе, а затѣмъ я все таки явлюсь къ отцу и сдѣлаю формальное предложеніе...

У ля. А ежели онъ откажетъ, что же тогда?

Прог. А тогда... тогда нечего дѣлать, я увезу тебя.

У ля. Но какъ же ты увезешь меня?

Прог. Уже это мы послѣ условимся. Уже какъ нибудь устроимъ побѣгъ, мнѣ всѣ наши офицеры помогутъ.

У ля. Ну хорошо, положимъ, я уйду съ тобою. А какъ отецъ нечего не дастъ намъ?

Прог. Дастъ, Юлинька, право дастъ! Сообразивши хорошенько, я питаю надежду на то, что онъ хоть и грубый человѣкъ, но не злой. Конечно, посердится сильно, а потомъ и смягчится. Но разумѣется, было бы во сто разъ лучше, ежели бы онъ согласился на нашъ бракъ. А для этого, Юлинька, надо вліять на него... Надо просить, убѣждать, надоѣсть ему даже! Пусть онъ сердится, пусть ругается даже, а ты все таки проси его, угаваривай, урезонивай — настойчивость голубочка, настойчивость нужна!

У ля. Да ты любишь ли меня, Аполлонъ?..

Прог. Ахъ, Юлинька, Юлинька! Какъ тебѣ не грѣхъ еще сомнѣваться? Да ты для меня кумиръ, я готовъ молиться тебѣ, какъ богинѣ, я весь тебѣ преданъ, я рабъ твой (стае перед нею на вколѣшки).

У ля (підіймаючи його). Мой милый, мой дорогой Аполлонъ!

Гарасъ (вбігає, зовсім збентежений). Это чортъ знаетъ что такое! Это подлость, это мерзость, это наконецъ изъ рукъ вонь!..

Уля (з ляком). Какъ? Развѣ и ты противъ насъ?..

Прог. (збентежено) Извините, Герасимъ Филипьевичъ, но я думалъ, я полагалъ...

Гарась (махнувши рукою). Да я не о томъ!.. Представте себѣ — онъ обругалъ меня... Да мало того, онъ оскорбилъ меня самымъ подлѣйшимъ образомъ! Я говорю ему: вы извинитесь, а онъ мнѣ: поцѣлуй його... Чортъ знаетъ что такое!

Прог. Напрасно вы, Герасимъ Филипьевичъ, беспокоились... Напрасно и оскорбляете его выходками. Сообразивши хорошенько, я не чувствую себя оскорбленнымъ, потому что снисхожу къ его невѣжеству, а вамъ тѣмъ болѣе не слѣдуетъ оскорбляться.

Гарась. Но вѣдь это наконецъ верхъ безобразія!..

Прог. Однако мнѣ пора и уѣзжать, а не то пожалуй нарвусь еще на большую неприятность. До свиданья, милая Юлинька! До свиданья, Герасимъ Филипьевичъ! Отъ души благодарю васъ за участіе!

Уля. Но погоди же, Аполлонъ! Я еще что то хотѣла тебѣ сказать... забыла, право... совсѣмъ у меня мысли смѣшались въ головѣ... Да, вотъ что: какъ же мнѣ быть?.. Что дѣлать?..

Прог. Ахъ, Юлинька! вѣдь я же говорилъ подробно...

Уля. Да, помню, ты говорилъ... Но вотъ что: когда же ты еще приѣдешь?

Прог. А вотъ пусть побываютъ у васъ дядя и тетка, тогда я какънибудь извѣщу тебѣ о своемъ приѣздѣ.

Уля. Такъ ты извѣсти же, голубчикъ... Ну, прощай! Пойдемъ, я проведу тебя къ лошади (выходятъ).

Гарась (самъ собі). Ну ужъ и нарвался же я на неприятность—никогда еще отецъ не ругался такъ скверно! И на какой чортъ погорячился я изъ-за этого Прогульбицкаго? Вѣдь своя рубашка ближе къ тѣлу, а теперь... теперь прощай моя мечта о гвардіи на вѣки!..

(Далі́ буде).

В. КО — ИЙ.

Національно-територіальні межі України і території інших областей Росії.

Результати всеросійської переписи людности 1897 р. друкувались в губерських тетрадах до 1905 року, а „свод“ її був надрукований в 1905 р., але статистично-літературних праць спеціально про національний склад людности Росії не тільки в українській, але і в російській літературі з'явилося дуже не багато: се питання сливе не зачіплене. Правда, по такому питанню, де властиво живуть Українці, в минулому році були надруковані статі О. О. Русова в „Украинскомъ Вѣстникѣ“, Л. В. Падалки в „Рідному Краї“, Б. Д. Грінченка в „Громадській Думці“, І. С. Левицького в „Ruthenische Revue“, в 1905 році д. Ярошевича в „Кіевской Старинѣ“ і д. Личкова у тій же „Кіевской Старинѣ“ статистичні відомости по даним переписи виключно про людність „Югозападного Края“. Сім питанням цікавились і розв'язували на підставі відповідних даних і попередні і сучасні видатні українські діячі, як М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський і інші. Старались вони з'ясувати число української людности і зазначали територію її поселости і навіть пробували визначити схематичні межі території Українців у відповідних працях: М. П. Драгоманов у своїх політичних працях (напр. „Громада“ т. I, „Вільна Спілка“ і інші), а проф. М. С. Грушевський у своїй усім відомій „Історії України - Руси“, в „Очеркѣ історії українського народу“ Але по такому питанню, де властиво проходять межі території заселеної Українцями і межі території їх сусідів, в зв'язку з питанням про заселення Росії ріжними народами і поділ її по національній прикметі людности, про се просторих літературних праць ще не було. А про те се дуже важне питання цікавить велике число людности, воно зачіпає інтереси усіх недержавних народів Росії, особливо у сей час перебудови державного ладу російської держави, коли настигло зразу дуже багато гострих і пекучих питань — аграрне, національне, робітниче і інші: для розв'язання сих питань потрібна політичним діячам чимала підготовка, потрібна відповідна студія статистичних матеріалів і навіть наукові екскурсії на місця для точного вияснення того чи иншого питання.

Правда, в кінці минулого року з'явилась брошура К. Фортунатова „Національнныя области Россіи“, яку автор зложив на підставі даних переписи 1897 р. і в якій зачіпає питання про поділ Росії на області й території деяких народів. Сам автор уважає свою працю лиш „опытомъ“ і через се на сій невеликій брошурі, хоч і цікавій для нас, багато не приходить ся зупинятись, тим більше, що вона вже зреферована у 2 книжці „Літературно-Наукового Вістника“. Але в сій брошурі висловлено деякі основні „положенія“ і подано метод групування територій в національні області, які маємо на увазі розглянути і ми у своїй статі для вияснення і умотивання поставленого питання, тим більше, що сі тези і метод, які ми вважаємо хибними, належать не тільки авторови сієї книжечки, але їх поділяє велика частина не тільки російського, а й „українофільствующого“ громадянства. Через се ми більше зупинимось на сій брошурі і критично розглянемо її, беручи її за вихідний пункт для нашої статі.

Автор брошури для своєї праці покористувався даними перепису 1897 р. про склад людности губерній „по родному языку“, — сі губерські данні переважно він і бере для своєї праці і тільки в тих випадках, де в губернії живе кілька національностей, або в яких проходить територіальна межа двох народів, тоді иноді автор користується і даними повітовими. Але взагалі перепис людности того чи иншого народу у повіті, чи в губернії він бере пересічно, число всієї людности, яка живе по селах і містах. Користування у своїй праці переважно по губерським данним автор мотивує ось якими словами: „Въ виду громоздкости поуѣздного матеріала мы остановились на погубернской обработкѣ и только въ нѣкоторыхъ губерніяхъ, гдѣ проходятъ границы разселенія какихъ либо народовъ, обращались къ раздѣленію губерній на уѣзды. Кромѣ того за группировку по губерніямъ говоритъ еще и то, что губернія сильно привилась, какъ единица управленія и самоуправленія, и потому при распредѣленіи всей страны на части съ областнымъ самоуправленіемъ можетъ быть и трудно ломать вѣковыя границы губерній“ (ст. 5). Відповідно до свого, автор детально переглянув повітові дані про розселення ріжних народів на Кавказі, а також в губ. Воронежській, Курській, Гродненській, по часті Люблинській, Седлецькій і инш. На підставі по губерських даних

розселення різних народів по губерніях автор в кінці брошури ділить Росію на частини, проектує 16 „штатів“, які по величині території і по межах нагадують сучасний офіціальний поділ Росії на різні краї з деякими корективами (Юго-западний, Малоросійський, Новоросійський і т. и.). За основу поділу держави на такі райони він бере ту свою нічим не мотивовану думку, що „большая часть районовъ (поименованныхъ сообразно съ названіємъ главнаго народа, живущаго въ нихъ) имѣть население в 6 — 9 милліоновъ. Другіе же: великорусскій, малорусскій удобно дѣлятся на части того же размѣра“. В дійсности ж тільки польський і білоруський національні райони заселені зазначеним числом людности, і „про більшу частину районів“ нема ще підстави говорити.

От власне і зміст усєї брошури, в якій автор пробує з'ясувати одно з болючих питань російської держави — національне питання.

Не дивлячись на хиби книжечки, про які ми скажемо потім, ми все таки витаємо її хоч би через те, що вона може хоч трохи виведе російського інтелігента¹⁾ і взагалі читача з того туману, в яким голова його й досі обертаєть ся, а язик при нагоді механічно говорить: „національний вoпpocъ — что то узкое и не соответствующее современнымъ задачамъ“. Правда, і сам автор брошури, як побачимо нижче, не визволивсь цілком від того звичайного для російського інтелігента нехтовання національного питання, і через се його останні виводи виходять не то скороспілі, не то випадкові, і вносять в ясне питання непотрібну плутанину. При читанню брошури іноді помітно, що автор становить ся на вірний шлях, але при останніх виводах йому щось перешкоджає зробити їх логічно і консеквентно, а іноді він навіть сам собі перечить. Так з початку він висловлює цілком вірну думку, що при поділі Росії на „области“ „основанія економіческіи, географическіи и пр. по своему значенію уступають національному принципу. Родной языкъ мѣстнаго населенія является главной объединяющей силой, цементомъ всей территории; онъ и долженъ быть положенъ, какъ важнѣйшее основаніе

*) Інтелігентами російськими називаємо не великоруську інтелігенцію, хоч сказано тут і в інших місцях статі почасти відносить ся і до неї, а інтелігенцію загагьно-російську, хоч вона в своїй частині не тільки не великоросійська, але навіть і не славянська.

при распределені всей площади государства на части, пользующіяся областнымъ самоуправленіемъ“. (ст. 1). При самім же поділі Росії на „штаты или край“ автор забуває сей виразний принцип і робить великі неконсеквенції: в однім випадку ділить губернію на части відповідно її національному складу, а в другому сього не робить; в однім випадку невелику частину губернії приєднує до чималої території, в інших випадках численні частини по числу людности полишає в складі того „штата“, переважна частина людности якого належить зовсім до иньшої національности. Так, з'ясувавши приблизно вірно територію, де живуть між иньшим Українці, нарешті при поділі держави на штаты робить такі супротивні висловленому їм принципу, великі на наш погляд помилки: причисляє до однієї з трьох „малоросійських областей“ (Юго-западный край) — Київську, Подільську і Волинську губ. і три повіти Гродненської губ., а Холмщину — частину Люблинської і Седліцької губ. — полишає чомусь в штаті польським; далі, приєднуючи до другого малоросійського штата (край малоросійський) частину Курської і Воронежської губ., автор сей принцип забуває, коли зазначає межі третього малоросійського штата (Новоросія) і робить такий куріоз: виділяє з Донщини Таганрогський повіт, приєднує його до Новоросії, а останню українську частину Донщини—Кубань і частину Ставропольщини приєднує до великоросійського козачого штата. Цікава примітка до поділу України на штаты: „здѣсь въ предыдущей поуѣздной группировкѣ прибавлены молдаванскіе уѣзды Бессарабіи и Крымскій полуостровъ; отдѣлены въ великорусскіе „штаты“ всѣ уѣзды Кубанской области“. Сією приміткою немов автор хоче сказати: „ми вам, Українці, віддамо Молдаван і Татар, а ви вже нам віддайте своїх кубанських козаків“, а що до Холмщини, то автор і подібної примітки не робить, — само собою зрозуміло, що її треба причислити до польського штату. Подібні помилки робить автор, коли пробує зазначити територію й иньших штатів. Напр. він увесь Кавказ зазначає як один „штат“, на території якого живе багато різних народів. Автор мабуть у той час не згадав, коли робив сей поділ Росії, що на Кавказі через те власне, що справи різних народів зведені до купи, що народи й досі не розмежовані, вони завжди між собою гризуть ся, а їхні супротивні потреби й інтереси не раз доводили їх до різні. Так само автор робить

при зазначенню одного з поволжських районів, згаваючи в татарсько-башкирський район, в одну гуцу Татар, Башкир, Мордву, Черкес, Чувашей, Мошєрдкїв, Чєптярїв, Нїмцїв, Українцїв, Великоросїв (губ. Казанська, Уфїмська, Оренбургська, Самарська і 2 повіти Сїмбірської). Цїкаво знати, чи подумав автор хоч трохи про те, скїлько часу треба, щоб сї народи мїж собою могли порозумїтись, живучи в рїзних клїматичних умовах і економїчних обставинах, маючи рїзне побутове жите і традицїї і стоячи на рїзнім ступнї культури. Така мїшанина народїв буде і в так званому „козачому районї“. Українцї, Великоросї, Калмики, Киргїзи, Ногаїцї, Черкеси, Туркмени і иньшї. (Донщина, Кубань, Чорноморїя, Ставропольщина, Астраханщина і 2 повіти Терщини). Цїкаво, що автор видїл сього району мотивує так: „всї эти губернїи населены козаками разныхъ войскъ“. Властиво автор при подїлї Росїї на штати нїчого нового не дав: його штати, се тїж самї всякї офїціальнї краї і райони, а тїльки що автор не зазначив, якої нацїональностї та людностї, що їх заселяє, — одно слово, приклеїв нацїональний ярличок офїціальним краям і районам, що теж, звичайно, має свою вагу.

Такї курїови і помилки у автора трапились ось через що: 1) він користуючись даними переписи придав велике, навїть „самодовлїющее“ значїнне губернїї, як подїлу територїї, тодї, як мусїв був пїти за показчиками людностї по її нацїональнїй прикметї по повітам. Повїт хоч і меньша територїальна одиниця, нїж губернїя, але нацїональнї межї можна далеко точнїше провести, коли переглянути нацїональний склад людностї по повітам. 2) Автор придає статистичним даним перепису мабуть абсолютну точнїсть, коли робить вище показанї виводи, хоч перепис людностї по „родному язїку“ був зроблений з великими помилками і неточностями, особливо що до народїв недєржавних, але докладнїше про се ми скажемо потїм; і 3) автор в основу подїлу Росїї на райони взяв норму людностї на територїї 6 — 9 мїльонїв, яка нї з чого не впливає і мабуть йому здалось, що така норма для подїлу територїї їстнує. Перше нїж брати таку хибну основу, як норма людностї, попереду треба було-б поглянути, чи єсть де в свїтї така норма подїлу територїї і яка практика вїдносно сього їстнує у захїдньо-європейських дєржав і в країнах Америки. До речї треба сказати, що і д. А. Весєлов, автор передмови до брошури, робить з приводу перших двох пун-

ктів подібні уваги. Він також завважує, що перепис людности по національному її складу не можна вважати точним і що не можна признавати межі губерній „не подлежащими изменению“ завдяки їх давности; по його думці „и само население врядь-ли будет держаться за „губернии“: она для него соединенная нерасторжимо съ губернаторомъ и бюрократіей, а вовсе не съ чѣмъ то живымъ и нужнымъ для него, и мы думаемъ, что весь народъ съ радостью встрѣтитъ полное уничтоженіе этого механическаго дѣленія Росіи на централистическія сатрапіи“.

Вище зазначені три уваги ми мотивуємо трохи далі, а тепер в кількох словах постараємось з'ясувати причину таких помилок автора брошури, які можливо впливають із світогляду сучасного російського інтелігента, і який, чого доброго, заважав авторови у його праці. Уже така звичка завелась у нас Росіян інтелігентів, що яке-б ми питання не трактували, неодмінно розглядаємо його тільки в світлі державних інтересів, а не в світлі інтересів різних народів Росії, що її заселяють. Ми звикли вважати Росію як державу „русского народа“, а не як державу різних народів, що складають Росію. Через се Росіяни часто-густо надають більшу вагу формі державного устрою, ніж потребам і інтересам народів Росії. Мовляв, коли форма устрою буде ліпша, то все гаразд буде. Через се Росіяне звикли надавати виключну вагу тільки тим офіціальним межам, як державна межа, губерська, повітова, — такими-ж межами, як національні, що ділять територіальну посілість сумежних народів у державі, вони не цікавлять ся, а іноді й не уявляють, що вони існують; а коли принципіально визнають їх можливість, то можуть сказати, що їх не можна зазначити. Бо межі губерній і повітів, се ніяк не межі посілости й народів. І російський (навіть українофільський) інтелігент, з'ясовуючи сей факт, починає терятись і здвигаючи плечима питає: „Такъ какъ же быть? Нѣтъ совпаденія въ границахъ“. І він цілком може не помітити, який куріоз його питання: бо виходить, ніби адміністративні межі важьйші, ніж межі посілости народів. Люде можуть зробити такий куріоз через те, що забувають той принцип поділу більшої території на частини, який треба мати на увазі, коли се робить ся для потреб наукових, громадських, суспільно-економічних і навіть для самого урядовання. При поділі території для зазначених потреб мусять бути положені прикмети постійні, а не

прикмети випадкові. Адміністративні межі і навіть історичні, на наш погляд, се прикмети випадкові, а етнографічні межі заселення людности, як і межі географічні і почасти економічні ми вважаємо більш постійними, ніж межі попередні: першим межами налічимо тільки 100 літ з гаком, а другі мають за собою кілька сот років і навіть тисячі літ.

Вище згаданих помилок автор ніколи б не зробив, як би мав на увазі перед собою отсей принцип постійних і випадкових прикмет того чи иньшого явища і як би мав на увазі такий принципіальний погляд на державу: основа і мета держави се добробут і поступ народів, які її заселяють, а не ті форми державного устрою, які властиво витворюють ся народами для ліпшого порядкування їх справ і які в протязі часу народи змінюють на ліпші. Тоді-б і при поділі Росії на частини автор держав ся б такого принципа, проектуючи свої „штати“ і межі їх: межі державні і провінціальні і взагалі адміністративні, зазначені випадково на суші, у протязі часу міняють ся швидче, ніж господарський побут народів і межі їх посілости. Коли-б отсе все автор мав на увазі, тоді-б він не злякав ся „громоздкости даних“ по повітам, а навпаки, користуючись тільки сіми даними він і зазначив би „національні області“ як слід. Автор з початку і почав в такому напрямку свою працю, але закінчив її зовсім инакше і звів усю роботу на сучасне групування губерній („края“). Зробивши першу помилку (поставивши за основу роботи — неподільність територій губерній), автор логічно зробив, коли і при виводах заплутав ся. Читачі можуть пригадати, як чудово автор починав з початку (1 стор.), і як закінчив невдало. Виходить, значить, одно діло — признати національний принцип головною основою поділу держави на частини, що пізнає автор з початку брошури, і друге діло — перейнятись сім принципом і в роботі провести його консеквентно до кінця. І се, на наш погляд, дуже характеристично, о скільки, для російського інтелігента національне питання ще не з'ясоване, коли автор брошури, спеціально їм заінтересований, безперечно добре настроений за те, щоб розв'язати се питання справедливо, на 1-й стор. говорить одно, а на остатній зовсім забуває про те основне, що було сказано на стор. 1-й. А що-ж

звичайний російський інтелігент, „немножко слышавшій по этому вопросу, а о цифрахъ и понятія не имѣющій“? Буде говорити загальні фрази, які власне йому самому нічого не вияснюють, тай усе. — Ні... Російський інтелігент доти не буде розуміти національного питання в його дійсному світлі, доки не з'ясує, що потреби окремих народів се також потреби державні, а не навпаки, і що життя окремих народів, їх добробут і культура, се питання головнійші, ніж форми державного устрою. І коли правда, що єсть такі основні форми державного устрою, здобуте яких дає можливість розвою культури і добробуту народів, то се ще не значить, що за сих основ, тих форм можна неповажати питання про життя, добробут і культуру кожного із народів держави. Бо се ж питання — нерв загального державного життя. Затихає життя у країнах, у окремих народів, застоюєть ся воно, жите загально-державне вже має дух стоячої води; коли жите по місцях розвиваєть ся вповні, і жите загально-державне має вигляд свіжої, погожої води, що всякого манить напитись її. Побажаємо-ж російським інтелігентам як найшвидче з'ясувати національне питання і зрозуміти сю болючу і пекучу справу дуже численних народів російської держави.

Перейдемо тепер до мотивовання тих уваг з приводу брошури, що ми вище зазначили, і до з'ясування того питання, що стоїть як заголовок нашої статі.

Зупинимось попереду на питанні, о скільки можна признати докладними данні переписи 1897 року про національний склад людности держави. Як відомо і як уже вияснено авторитетами земської статистики, сї данні збирались так, що матеріал перепису по сьому питанню далекий від бажаної точности. І сама редакція питання, і характер самих записів і навіть, здаєть ся, саме оброблення сього матеріяла не сприяли тому, щоб дані про національний склад людности держави відповідали вповні дійсности. Відомий статистик О. О. Русов у своїм докладі у Вільно-Економічнім Товаристві в 1905 році, трактуючи питання про вибори народніх представників від народів держави відповідно числу їх людности, зазначив чимало дефектів переписи. Він показав кілька прикладів не відповідности, даних переписи даним з иньшого джерела, які приходять ся вважати більш певними. Так по переписи 1897 р. налічено Білорусів 5·9 мільонів людности, тоді, як „ислѣдователь нарѣчій бѣлорусскаго языка“

д. Карський налічує їх сливе на мільон більше (більше 6,5 міл.). По переписи в Стародубському повіті Чернігівщини Українців сливе нема, а заселяють його ніби тільки Великороси, а данні людности по станам свідчать, що в Стародубському повіті до 20 т. „малоросійських козаковъ“. Та і взагалі данні про національний склад людности по 4 північним повітам Чернігівщини (Новозибковський, Стародубський, Суражський і Мглинський) якісь непевні, бо межі посілости Українців і Великоросів проходять по адміністративним межах повітів, хоч сього ні в якій губернії і повіті не помітно, де живуть два чи більше народів територіально суспіль. О. О. Русов вважає і данні про число Українців в Мінщині непевними і думає, що перепис занотував їх менше, ніж єсть їх в дійсности. Та взагалі він завважує, що при переписі Українців записано менше по числу, ніж єсть їх в дійсности, бо українська інтелігенція в значній і великій частині записувала своєю рідною мовою „языкъ русскій“, який при сумуванню даних уважав ся за мову великоросійську.

Між иньшим, завдяки сьому і вийшов такий куріоз, що серед Великоросів на Україні, пересічно на 100 чоловік, значно більше грамотних і людей з середньою і вищою освітою, ніж серед Українців; по перепису виходить так, ніби Українці менше здатні до науки, освіти і грамоти, ніж Великороси, хоч в дійсности такий вивід ніяк не може відповідати усьому минулому і навіть сучасному життю України. В 17-ім століттю Великороси перейняли науку і освіту переважно від Українців, і з того часу Україна чимало постачала своїх синів во славу російської науки, літератури і в загалі штуки. Перепис же може свідчити тільки про те, що українська інтелігенція до сього часу переважно училась „чужому“, а „своє“ забувала, тоді як треба було, по заповіту Т. Шевченка, і чужому учитись і свого не забувати. Се у Росіян тільки можливо, що школярі, напр. знають у якій державі Париж, Лондон, скільки там людности, і не знають, скільки повітів у їхній губернії, скільки людности в губернії, в повітовім городі і в їхньому селі. Правда, у нас і учителі сього не знають...

Багато иньших дефектів має перепис, а особливо данні про склад людности „по родному языку“. Дефекти сї такої ваги, що даними переписи треба користуватись з делькою обережністю при розв'язанню таких питань, що зачіпає автор. Покладатись на аб-

солютну точність цифер, та ще по губерніям, неможливо: се може тільки зіпсувати справу, як і трапилось з автором.

Тепер скажемо кілька слів про те, чи раціонально зробив автор, взявши за „єдиницу“ групування територіальних частей— губернію, для розвязки такого питання, як поділ Росії на національні області. Для сеї мети ми мусимо вважати сей спосіб грубим, таким що він наперед дає помилки у виводах. Щоб зазначити „области національні“, треба не боятись „громоздкости данныхъ по уѣздамъ“ і більш тонко повести роботу і глибше. Треба для сього користуватись не тільки даними повітовими, але й даними переважно про число сільської людности, яка найбільше зберігає національну прикмету — мову. Мішати ж її з ріжноплеменною городською, що має уже космополітичний або загально російський характер, ніяк не можна, бо се тільки заплу́тує справу. В иньших випадках і автор разом з даними погуберськими приводить показчики до Українців по повітам, бо він і сам бачив, що хоч в Вороніжчині Українців тільки 36%, але в повіті Острогозьському (з містом) 90%, у Бирюченським 70%; теж саме можна бачити, коли рівняти погуберські і повітові дані по губ. Таврійській, Гродненській, Донщині, Кубані і иньш. До з'ясування питання даними про національний склад сільської людности автор не дійшов, — хоч сї данні по повітам найбільше й з'ясовують справу, і завдяки їм в багатьох повітах національний склад людности виступає далеко яскравіше, ніж тоді, коли користуємось даними про людність городську і сільську вкупі. Так напр. в Київському повіті (з Києвом) Українців 56%, а в селах Київського повіту — 85%; в Одеському (з Одессою) — 21,8%, а в селах 47%, в Ростовському на Донщині (з Ростовом) 31%, а в селах — 52%; те саме бачимо і в иньших повітах, де городи дуже многолюдні і по складу людности, як по Україні, ріжноплеменні. (Навіть данні по губерніям значно міняють ся, на 7%, коли взяти одну сільську людність, і сільську з городською, напр. в селах Київщини Українців 86%, а в Київщині взагалі — 79%). Таким чином на наш погляд при виясненню області посілости нації треба користуватись тільки даними про число сільської людности, бо городи — се культурні осередки для округи сіл, з якими вони тісно звязані загальним житем, а не чужі для них лиш адміністративні осередки і пункти. І коли тепер бачимо

українські міста по складу людности не українські і зовсім супротивні до околиць, сіл і „предм'єстій“, то се об'яснити можна результатом русифікації, а се явище мусимо вважати лиш часовим. При розвою демократії не може місто бути ворожим до села і жити иньшим з національного боку культурним житем, ніж численні села повітів, з яких живуть городи.

(Далі буде).

М. ШАПОВАЛІВ.

Гимн вечірній.

Зоряна, місяшна, тихая ніченько,
Шелест чарівний у гаю.
Й срібно-блискучая, чиста водиченько —
Вам я сьогодні співаю.

Свідки безмовні щастя пекучого,
Тихі захистники божі,
Ви для краси і с'яйва блескучого
Вік стоїте на сторожі.

Чув я розмову таємну між вами,
Серцем я чув живу силу,
Ту, що дивує людей всіх дивами
Місяця й зір небосхилу,

В двох ми сиділи на б'єрезі з нею,
Щира розмова лунала,
Душі пірнули в натхненне святе,
В силу й красу ідеала.

Праця для иньших і віра й молитва
Нас поєднали навіки;
Нас не лякали гармідер і битви,
Муки за правду великі.

Очі подруги, повиті красою
Жертви і духу святого,
В серце нам віяли щастем, весною,
Силою сонця ясного.

Наче злили ся душею і тілом
 З місяцем, зорями тими,
 В небі і в річці, що любо тремтіли,
 Дух мов, крильми золотими.

Вдовж через небо туманна дорога
 Слала ся смугою світа,
 Нею молитва із серця до Бога
 Мкнула, коханнем повита.

Пóдруга-зірка дивилась на мене,
 Світлу головку схилила
 Широ на груди, і ясно натхнена,
 Про Бога мені гомоніла.

Крила могутні мов нас підхопили
 В вічну мандрівку до неба,
 Де смутку людського і лиха могила,
 Де крові й заліза не треба,

В братських обіймах кохання ясного
 Небом надії, на волі
 Дух наш єдиний до раю святого
 Тихо летів в ореолі.

Як ти буваєш велика, людино!
 Серцем зіллеш ся з красою!
 Й небо тісне для душі на хвилину
 Й щастє безмірне з тобою.

. . . . .

Зоряна, місяшна, тихая ніченько,
 Шелест чарівний у гаю
 Й срібно-блискучая, чиста водиченько
 Вам я молитви складаю!

1907.

ІВАН ФРАНКО.

СЕРЕДНІ ВІКИ і їх поет.*)

IV. Божественна комедія.

В однім з остатніх років свого життя написав Данте проторий лист до свого протектора і приятеля, прозваного Кан-гранде делля Скаля, князя веронського. Данте присвятив йому третю часть своєї поеми, „Рай“ і викладає в своїм листі плян і значіне цілости. Думаю, що сей власний виклад автора буде найліпшим ключем до зрозуміння його твору, і для того подаю тут важнійші уступи листу в перекладі.

„ Коли хочемо дати вступ до одної части твору, то мусимо знати цілість, якої вона творить частину. От тим то й я, бажаючи сказати дещо про третю часть своєї Комедії, вважаю потрібним у формі вступу висловити дещо про ціле діло, щоб протерти дорогу до лекшого зрозуміння одної части.

„ Шість пунктів треба мати на увазі починаючи всяке навчане: предмет, причину, що спричинює його, форму, мету, титул книги і зміщену в ній філософію. Що до трьох пунктів різнить ся та часть, яку я постановив присвятити вам, від цілости, а власне що до предмету, форми і титулу; що до інших точок вона не різнить ся, коли придивимо ся їй докладно.

„ Поперед усього треба знати, що значіне сього твору не однозначне, а многозначне. Перше значіне — дословне, а дальше можна назвати: алегоричне або моральне. Для лекшого зрозуміння прошу придивити ся отсим словам: „Коли Ізраель вийшов із Єгипту, син Якова з поміж чужого люду, тоді Юдея стала його храмом, Ізраель панованем його став“. По дословному зміслу тут оповідано про вихід дітей Ізраеля із Єгипту за часів Мойсея, та в алегоричнім зміслі се значить наше спасеніє доконане Христом, у моральнім зміслі поворот душі з риданя і нужди гріховної до стану ласки, а в аналогічнім зміслі вихід праведної душі із неволі того зопсутя до свободи вічної слави.

*) Див. кн. III, IV і V Л. Н. Вістника.

І хоча ті містичні змісли мають не однакові назви, то всі можна назвати алегоричними, бо всі вони відрізняють ся від дословного або історичного зміслу.

„Із сього видно, що й предмет мусить бути подвійний, відповідно до одного або до другого зміслу. От тим то й предмет сього твору треба розглядати по часті в його дословнім, а по часті в алегоричнім значіню. Лише дословно беручи, предметом цілого твору буде стан душ по смерті, тай годі. Бо се й представлено в цілому сьому творі. Але в алегоричнім зміслі предмет поеми — чоловік, що силою своєї вольної волі, через заслугу або незаслугу підпадає справедливій відплаті або карі.

„І форма буває двояка: форма розвідки і форма трактованя. Перша з них трояка після потрійного поділу: першим поділом увесь твір розпадаєть ся на три великі пісні, другим кожда велика пісня на дрібні пісні, третім поділом кожда дрібна пісня на вірші. А форма трактованя річи поетична, творча, описова, вигинає шлях, перескакує, а при тім означає, розділює, хвалить, ганить і повчає прикладами.

„Титул книги: „Починаєть ся Комедія Данта Алїгієрі, Фльорентійця родом, але не обичаями“. При тім треба знати, що слово „Комедія“ складаєть ся із *κωμῆ*, село, і *ωδῆ*, спів, отже ніби сільський спів. Отже комедія, се рід поетичного оповіданя, що ріжнить ся від усіх инших. Від трагедії ріжнить ся вона в предметі тим, що починаєть ся велично і спокійно, але доходить до вонючого і страшного кінця, а імя своє має від *τράγος* цап, і *ωδῆ* — спів, отже цациний спів, то значить вонючий як цап, як видно з трагедії Сенеки. А комедія починаєть ся жорстоко, але річ кінчить ся щасливо, як видно з комедій Теренція. І тому деякі бесідники в своїх привитанях замісь привитаня роблять „трагічний початок і комічний кінець“.

Так само обі ріжнять ся способом вислову: в трагедії він високий і величній, у комедії недбалий і низький.

„Із сього ясно, що й отсей твір називаєть ся комедією. Бо коли глянемо на його матерію, то вона з разу страшна і вонюча, власне пекло, а на кінці щаслива, бажана і блаженна, власне рай. Коли глянемо на спосіб вислову, то він недбалий і низький, власне загальний говір, яким розмовляють навіть баби. Із сього ясно, чому твір називаєть ся комедією. Бувають також инші роди поетичних оповідань, а власне пастирська пісня, елегія,

сатира, присвята, як навчає про се Горацій, — та про них тут нема мови“.

Далі Данте розбирає третю часть своєї поеми, та ми помінемо її, зазначимо лише мимоходом, що сам її титул зовсім не підходить під ті схолястичні дефініції. Данте назвав свою поему не *Comödia*, а *Commedia*, твір посередній між усіма відомими йому в поезиці і не схожий що до свого укладу з жадним із них, твір посередній між епікою, лірикою і драмою, бо містить у собі елементи всіх трьох родів і не належить виключно до жадного з них. Се й була та елементарна, несвідомо оригінальність Данта, та його, так сказати, модерність у його віці, те почуте неподібности його твору до всіх інших знаних йому зі старовини й сучасних літератур, для якого він плутаючи ся в формулках Горацієвої поезики не вмів знайти вислову й імени і назвав його *Commedia*. Пізнійші покоління відчули яснійше той його характер і додали до його назви прикметник: *divina*, божественна, а властиво віща.

Поема „*Commedia*“ починаєть ся половинною точкою життя поетового: *Nel mezzo del camin di nostra vita* — на половині мого шляху житевого, починаєть ся описом грізної житевої кризи, одної з тих, які инший геніяльний поет, Шекспір, схарактеризував словами: бути чи не бути? Данте не знайшов у собі стілько сили й інтезівности вислову, щоб оповісти ясно, що саме притрапило ся йому, і він дав нам на вступі загадку, змалював свою внутрішню кризу аллегорично, не скрізь ясно та безсуперечно¹⁾.

На середині шляху житевого
Я опинив ся десь у темнім лісі,
Від простої відбивши ся дороги.
Гай, і сказати годі, що за скрута,
Який він був густий, щіпкий, колючий, —
Згадать його, то знову жах проймає,
Такий жах, що лиш смерть жаснійша троха.
Та гов! а я добро і там знайшов!
Скажуж про все, на що там надивив ся.

¹⁾ Дальші виривки поеми подаю в своїм власнім перекладі, дбаючи особливо про можливу близькість до оригіналу. Деякі рядки мого перекладу схожі дословно з перекладом перших десяти пісень „Пекла“ докованим В. Самійленком, та се й не диво, оба ми йшли до одної мети.

І. Фр.

Не тямлю вже, як я туди зайшов, —
 Так сон мене ломав у тую пору,
 Коли утратив я правдивий шлях.
 Та ось дійшов я до горбá крутого,
 Де вже кінчила ся ота долина,
 Що серце в мні тривоною стискала, —
 Зирнув я в гору й бачу: верх хребта
 Облив ся вже промінем того сонця,
 Що просто нас веде всіми стежками.
 Тоді мій жах утишив ся по троху,
 Що там клубивсь в безодні серця мого
 В ночі, яку провів я в тій тривозі.
 Як той, що ледве дишучи донав ся
 На беріг із бурливих валів моря,
 Обернеть ся й глядить в їх вир неситий, —
 Так і мій дух, усе ще мов на втеці,
 В зад оглядав ся і вдивляв ся в шлях той,
 Що ще нікого не пустив живого.
 А як спочило втомлене тїло,
 Пустив ся йти пустими манівцями,
 Все дужше стаючи на низшу ногу.
 Ади, немов на початку узгір'я
 Пантера легка й бистра виринає,
 Плямистою вся шкірою покрита.
 І вже мені не зходила з очей,
 А так мене в пути моїй спиняла,
 Що кілька раз ось-ось я мав вертать ся.
 Був час, як саме починав ся ранок,
 Вставало сонце з тими зіроньками,
 Що з ним були, коли любов господня
 У перве рушила ті гарні твори;
 Се й додало мені надій подужать
 Звірюку тую в дзяпканистій шкірі —
 І ранній час й розкішна пора року.
 Та ні бо, новий страх нагнав на мене
 Вид льва, що враз мені тут показав ся.

Здавало ся, що він на мене суне
Здравши голову, голодний люто,
Так що немов повітре аж трясло ся.

А ще й вовчиця, хоч худа страшенно,
А на всі похоти богата, бігла,
Що не одному вже вік затроїла;

Від неї так я отяжів всім тілом,
Сам вид її проняв таким страхіттем,
Що я надії збувсь зійти на гору.

І наче той, що зиску йде шукати,
І час настав, і він зазнає страти,
І він всім серцем журить ся і плаче, —

Так і мені зробив той звір невгавний,
Що йшов напротив мене й крок за кроком
Впирав мене туди, де сонце тахне.

Оттак спускав ся я все низше, низше,
Аж ось моїм очам явив ся хтось,
Сказать — німий від довгого мовчання.

Побачивши його в пустині дикій,
Я закричав: „О змилуйсь наді мною,
Чи ти лиш тїнь чи справжня людина?“

А він: „Не чоловік. Був чоловіком,
І родичі мої були Льомбардці,
Обое Мантуанці родовиті.

„Родив ся я під Юлієм¹⁾, хоч пізно,
І жив у Римі під Благим Августом
В часи богів фальшивих та брехливих.

„Я був поет, Анхізового сина
Співав добрягу, що прийшов із Трої,
Коли згорів прецишний Іліон.

„Та чомже ти вертаєш в яр поганий?
Чому не пнеш ся на розкішну гору,
В якій веїх радощів і благ основа?“

---

¹⁾ Себто за життя Юлія Цезаря.

„Ох, так се ти Віргіль, те жерело,
Що лле широкий плав живого слова?“
Я відповів з лицем засоромленим.

„О світло й почете усіх поетів,
За довгі студії й любов велику,
З якими вчитувавсь я в твою книгу,

„О майстре мій, письменниче єдиний,
Єдиний, від котрого я придбав
Той гарний стиль, що честь мені приносить!

„Дивись, он звірь, що вниз мене втирає!
Рятуй мене від нього, мудрий, славний,
Бо перед ним тремтить мій пульс і жили“.

„На иньший шлях тобі подать ся треба, —
Одрік мені уздрівши в мене сльози, —
Як хочеш вийти з нетрів тих лісистих.

„Звірюка та, що так кричиш від неї,
Нікому не дає пройти дорогу,
А доти гонить, доки не убе.

„Така вже в неї злопагубна вдача,
Що не наситить ся її захланність,
Нажерши ся ще більший голод чує.

„Богато звірів з нею парувалось
І більше буде ще, аж прийде Хорт,
Що загризе її на смерть зубами.

„Він житиме не глиною, не грішми,
Лиш мудрістю, любовю й чеснотою,
А рід його між Фельтром буде й Фельтром¹⁾.

„Похилю він Італію спасе,
За котру вмерла дівчина Камілля
І Турн і Ніз і Евріаль, як кажуть²⁾.

„Той пожене її по всіх містах,
Аж поки не вжене у саме пекло,
В яким її стара родила зависть.

¹⁾ Віщуване про князя делла Скаля і при тім гра слів. *veltro* — хорт і Фельтро — гора й місто в Льомбардії біля Верони.

²⁾ Все герої Віргілієвої Енеїди.

„Для твогого-ж добра міркую :
Ходи за мною, буду вождом твоїм,
По вічних проведу тебе містах.

„Почуеш там розпучливії крики,
Побачиш душі давнії, зболілі,
Що кожда з них другої смерти просить.

„Побачиш тих, що раді, хоч в огні
Сидять, бо ще не втратили надію
Хоч будь коли вернуть між люд блаженний.

„Та як до них захочеш ти піднять ся,
Дух поведе тебе гіднійший мене,
З ним я лишу тебе, сам віддалю ся.

„Бо ген в горі, там цар такий панує,
Що я бунтар був від його закону,
Не хоче, щоб я вів в його оселю.

„Скрізь він царює, там в горі панує,
Там град його, його високий трон :
Щасливий той, кого він там приймає“.

І я сказав : „Прошу тебе, поете,
Того імям, якого ти не знав,
Щоб сего лиха й гірших ще уйшов я, —

„Веди мене туди, де ти казав,
Аж поки вздрю Петра святого браму
І душі ті, що ти списав так сумно“.

І він пішов, а я слідом за ним.

Та швидко на поета находить малодуше. Се так, Еней
з божого допусту ходив до пекла, Павлу апостолу божя воля
дала бачити найвисше небо.

„Та я, чого я йду? і хто позволив?
Я не Еней і не Павло святий,
Себе нікого гідним не вважаю“.

Віргіль заспокоює його :

„Коли я вірно річ твою похопив,
Твоя душа попала в малодуше,
Що часто баламутить чоловіка
І відхила від чесного змагання
Як звіра в сутінку брехливий привид.

„Аби позбув ся ти тривоги тої,
Скажу, чого прийшов я і що чув я
Від разу, як біду твою почув я.

„Я був у місці, де ще висять душі¹⁾,
І жінка кликнула мене блаженна й гарна,
І я питаю, яке її велінне?

„Горіли в неї очи як зірниці,
І стала стиха, любо промовляти
У своїй мові янгелиній ось що:

„О ти душе рицарська, мантуанська,
Якої слава в світі ще не вмерла
І житиме, як довго руху стане!

„Мій друг, хоча і щасте з ним не дружить,
Знайшов заваду у добрі пустинній
На своїм шляху, й з жаху відвернув ся.

„Бою ся, щоб він так не заблудив ся,
Що я запізно йому в поміч стала, —
Таке про нього чула я у небі.

„Ідиж і твоїм преоздобним словом
І всім, що треба для його ратунку,
Спасай його, щоб і мене потішив.

„Я Беатріче, що тобі говорю,
Прийшла відтіль, куди мене знов тягне;
Любов мене змогла тобі се мовить.

„Коли я стану перед своїм паном,
З похвалою нераз тебе згадаю“.
Замовкла, й тут почав я говорити:

„О панно чиста, ти одна, якою
Рід людський все перевиспа, що містить
У собі небо крім кругів найменших,

„Так радує твій наказ мою душу,
Що в мент сповнить все, й то здалось би пізно.
Ні слова більш! Яви своє бажане.

---

¹⁾ В т. зв. лімбі, де душі старинних праведників висять між небом і пеклом.

„Скажи, чому се ти не завагалась
Зступить аж у сей центр з висот небесних,
Хоча до них тебе знай тягне туга?“

„Коли ти щиро прагнеш сее знати, —
Рекла вона, — скажу я коротенько,
Чом не злякалась я вийти в се центро.

„Лякать ся треба лиш такої річи,
Що має міць комусь чинити лихо,
А инших ні, бо не страшні вони.

„Я стала з ласки божої такою,
Що ваше горе не торкнесь до мене
Й огонь пожежі сеї не дошкулить.

„Є в небі ясна панна, пожаліла
Тих перепон, куди тобі йти кажу,
І строгий присуд зломано для неї.

„Вона взяла Лючію до послуги
І мовила: „Твій вірний жде від тебе
Рятунку й я тобі його звіряю“.

„Лючія, ворог всякого знущання,
Схопилась і прийшла, де я була, —
Сиділа ж я в Рахелі прабабусі.

„І мовить: „Беатріче, слава Богу,
Чом не поможеш тому, хто так дуже
Любив тебе, що над юрбу сим виріс?“

„Не чуеш ти плачу його й ридання,
Не бачиш, як він бореть ся зо смертю
Над річкою, яку не здужа й море?“.

„Ніхто на світі не хапав ся швидче
За користю і не тікав від лиха,
Як я, коли почула сю промову.

„Зійшла я в мить з стільця свого святого,
Дуфаючи на річ твою поважну,
Що чинить честь тобі й послухачам“.

„Коли отсе мені проговорила,
Блискучі очи в сльозах відвернула,
Щоб наклонить мене йти як найшвидше.

„Ось я й прибув до тебе, як хотїла,
І відполошив ту гидку звірюку,
Що на се взгіре шлях тобі заперла.

„Тепер же що? чому, чому спинив ся?
Чого така зневіра в твоїм серці,
Чом запалу й рішучости не маєш,

„Коли такі три панї благодатні
Про тебе дбають у небесних дворах,
І річ моя добро таке віщує?“

Як ті квітки, зігнуті й затулені
Нічним морозом, скоро сонце гляне,
Підносять ся й розкриють ся на стеблах,

Так в мене мужня сила підняла ся,
І серце так відвагою заграло,
Що я почав мов вольний муж казати:

„О милосердна, що прийшла на поміч,
Й ти рицарю, що швидко так послухав
Правдивих слів переданих тобі,

„Ти серце в мене наповнив бажанням
Іти у слід за твоїми словами, —
Так що на перший намір я вернув ся.

„Ідиж, одна нехай в нас буде воля,
А ти мій вожд і майстер і указник“.
Так я сказав, і як він рушив далі,

Пішли ми в провал лісовий, глибокий.

Се було остатнє ваганє Данта і послужило, як бачимо, до змальованя гарної сценки в небі та до драматичної сцени між Дантом і Віргілієм.

(Далі буде).

А. Я—В.

Як витрачують ся в Росії народні гроші?

(Докінченне).

Ще гірші порядки існують при поставках різних матеріалів на залізниці. Тут уже бюрократія зовсім забуває про інтереси скарбу, про піднесення прибутку від залізниць, кермуєть ся зовсім іншими мотивами, а найбільше стежить за інтересами своєї кешені і „любезних серцю“ заводчиків. Існує окремий комітет, який завідує розкладом заказів на рельси, паровози, вагони для казенних залізниць між ріжними заводами; мало того, комітет має великий вплив і на приватні залізниці, примушуючи їх купувати потрібні матеріали по встановленій комітетом ціні. Ціни на рельси комітет визначає дуже високі: в 1897 р.—1 р. 18 к. за пуд., в 1898 р. — 1 р. 10 к., 1903 р. — 1 р. 23 к., 1904 р. —1 р. 17 к., в 1905—1906 р.—1 р. 12 к. В 1906 р. рішили не визначати цін і не розкладати заказів між заводами, але заводчики самі просили, щоб комітет і надалі встановлював ціни, бо для них комітетські ціни були дуже корисні. В 1902 р. ціна на рельси була 1 р. 23 к. з пуда, а наприклад Юзовському заводі рельси коштували всього 89 к. пуд, Кам'янському 79 к., Руському Провідансу 85,67 к., Таганрозькому 77,59 коп., Олександровському 92 к., Царицинському 89 к.. Скільки ж то зайвих грошей переплачено сим заводам, коли напр. в 1903—1905 рр. Юзовський завод одержав замовлення на 8,5 мил. пудів, Дружковський та Русько-Балтійський по 8,5 міл., Брянський —7 міл. і т. д., разом 42, 8 мил. пуд. От через що заводчики й клопочуть ся, щоб комітет і надалі встановляв ціни. Треба ще додати, що наші заводи за такі гроші поставляють рельси далеко гірші, ніж закордонні заводи: рельси, вироблені на наших заводах, можуть бути в роботі не більше 10 років, а рельси закордонних заводів — 30 років. І се прямий результат урядової опіки та охорони „отечественной промышленности“: така опіка не піднімає техніки промисловости, а доводить до рутини, застою і великим тягаром лежить на шиї народа.

Аналогічні порядки існують і при поставках інших матеріалів. Проф. Озеров наводить такі приклади. Якийсь д. Л—ау

підрядив ся в 1897 р. поставити на Миколаївську залізницю 512 тис. шпал, по 80 к. за штуку, і поставляв більш-менш акуратно до 1898 р., коли йому пощастило зробити новий контракт по 1 р. 20 к. за штуку; тоді він покинув перший контракт, а почав поставляти по 1 р. 20 к.. І щож, його увільнили від відповідальности по першому контракту. В 1904 р. залізниці Європейської Росії погнали силу вагонів на війну. Для того, щоб побільшати число вагонів на сибірських залізницях і вернути забрані з Росії, було асігновано на сибірські дороги 77 мил. р. та на Східно-Китайську 47 мил. р. І от міністерство запропонувало замовити Парижській фірмі Арбеля окремої системи вагони, які могли підняти ваги в 3 рази більше, ніж звичайні, по 4500 руб. за вагон. Замовлення зробили на 2000 вагонів, по телеграфу без згоди державного контролю. Але вагони обійшли ся по 6.130 руб., себто на 2000 р. дорожче, ніж 3 звичайні вагони старої системи. Державний контроль зприводу цієї операції писав: „Навряд чи можна признати, що операцію ведено по хозяйськи і відповідно інтересами скарбу“. Всього було переплачено 4 мил. руб. (2000 ваг. × 2000 р.). Взагалі у нас підряди й поставки по всім міністерствам ведуть ся не по хозяйськи, без економії. Контракти пишуть ся суворі, але ніхто їх не виконує і перш усього самі міністерства. Не дивлячись на високі суми „неустоек“, штрафів і т. и. рідко, дуже рідко користують ся з них для того, щоб примусити підрядчиків та поставщиків виконувати контракти, хиба тільки для того, щоб позбавити ся від „нелюбих“ і дати підряд або поставку особам, які придбали „благорасположеніє“ бюрократії. Через се з одного боку підрядчики завше покладають надію на те, що їм простять, помилують і роблять так, які їм корисніше, а з другого боку богацько добре відомих і поважних осіб, які мають добру славу у промислвих сферах, зрікають ся брати підряди й поставки, бо знають, що там є „свої“ улюблені поставщики і підрядчики, різні Лідвалі, Гінсбурги і инш.

Найяскравіші приклади того, як і куди витрачують ся в Росії народні гроші, проф. Озеров наводить з практики будовання ріжнотоманітних інституцій, доріг, портів, панцерників і т. д.

На будовання гінекологічного інститута в Петербурзі було асігновано 2¹/₂ мил. руб., а витрачено 3.400 тис. руб., т. є. на кожне ліжко 17,000 р., в той час, як в найкращих інститутах Європи на одно ліжко витрачуєть ся не більше 3.000 руб. Як

же було не витратити, коли напр. столи коштували по 82 руб., стільці по 20 р., а табуретки для служок по 7 руб.! Та ще до всього купили в больницу орган за 17,200 руб. і наняли органіста за 1.200 р. на рік! Коли державний контролер зауважив на се, що й за кордоном немає ще таких гінекологічних інститутів, в яких би лічили хворих жінок грою на органі, і що питання про вплив музики на хворих ще наукою не в'яснено, то окрема комісія одповіла, що хоч до останнього часу повних дослідів ще не робилося, але се ще не може говорити проти того, щоб купили орган для інститута. На будованне політехнічного інститута в Петербурзі витрачено 12 мил. руб. Будував ся він дуже розкішно, але без певних плянів; роботи не виконували ся в срок, часто перероблювали те, що вже було збудовано, і додавали щось нове. Землю під інститут купували за скажені гроші. Купець Горшков продав Сегалям 22 дес. землі за 102 тис. руб.; з сієї землі під інститут куплено 14 дес. за 303 тис. руб. Державний контроль очевидно бояв ся тоді всесильного міністра фінансів д. Витте, бо на відомости про ціну землі, яку дала петербурзька контрольна палата, було написано олівцем: „с х о в а т и і н і к о м у н е п о к а з у в а т и“!

А ось як будував ся курорт Гагри. Почали його будувати сливе без жадного контролю ще в 1901 р. і тоді ж було асігновано 100 тис. руб. Але з того часу вже витрачено 3.157,000 р., та ще треба буде додати не менше 2 мил. руб. Прибутку сей курорт дає поки що 59 тис. р. на рік, а витрачуєть ся на його утримання 213 тис. р. що року. Матеріал для будівель, водопроводу і инш. замовляв ся без пляну й рахунків, прямо по каталогу і таких розмірів, які дуже рідко вживають ся. Через се матеріал валяєть ся на складах, а приходить ся замовляти зовсім инший; дрібних річей для водопроводу лишило ся на 47 тис. р., мебели на 21 тис. руб. Купили машину для прання білизни за 10.490 руб., але й досі не пустили в рух. Те, що робили в одному році, на другий рік ламали: викопали напр. пруди (копанки) за 8 тис. руб., але вода в них поцьвіла, і лікар каже, що їх неминучо треба засипати, бо вони псують повітре... Для пекарні покликали пекаря з Відня, а з Гамбурга закликали завідуючого полюванням і платять йому 125 руб. на місяць; накупили собак, наняли польовників; все се коштує 4000 руб., а за 10 місяців було всього одно полювання. Навіть наняли дописувача-Француза,

щоб писав у часописах про Гагри і закликав чужоземців глянути на російські дива. За те бібліотека в курорті дуже бідна, а больниця не має своєї кухні і хорі годують ся з ресторану. Щоб забезпечити курорт коштами, рішили розпродати 1000 дес. казенної землі по ціні від 3 до 20 руб. квадр. сажинь, але приватним особам продали поки що всього 12 дес. В той же час принц Ольденбургський купив там же 1000 дес. землі і 300 саж. берега за 39,764 руб. тай сієї суми ще не виплатив, а принцеса Ольденбургська купила 10 дес. 216 саж. за 4005 руб.!

Наша бюрократія завше носила ся з ідеєю про культурно-просвітню ролю Росії серед інших націй. Для здійснення такої ідеї, розуміеть ся на трудові народні гроші вона брала ся за будування залізниць (Східно-Китайська залізн.), шосейних дорог, впорядковувала банки і т. и. Цікаві відомости подає проф. Озеров про такі заміри бюрократії в Персії. Уряд наш в 1903 р. купив у Полякова акції товариства шосейних доріг у Персії за 10 мил. руб. Збудували шосейну дорогу від Джульфи до Тавриза на протязі 135 верст, але по ній за 8 місяців проїхало всього 3 пасажира: англійський военний агент, хаманданський емір та один лікар! Нарешті виявило ся, що шосейні дороги зовсім не потрібні у Персії, бо там товари возять на верблюдах, а для сих останніх все одно, чи по шосе йти, чи простим шляхом!

Навіть така поважна інституція, як Державний Банк, давно вже ухилила ся від мети своєї і стала „игорнымъ домомъ“, де кожний, хто мав „руку“, міг попробувати щастя, пограти, попросити позичку, субсидію. І було для чого грати: іноді вигравали десятки мил. руб! Державним Банком цілком самостійно заправляє міністр фінансів; державний контроль тут нічого не може вдіяти, бо права його дуже обмежено. Звичайно, усякими кредитовими операціями заправляє т. зв. банкова рада, але знов підкреслюємо, найбільшу силу має міністр фінансів. Велику силу грошей Банк видає у позички ріжним особам і інституціям та ще при таких умовах, при яких статут Банка зовсім забороняє. Таких „внѣуставныхъ“ позичок на 1 січня 1906 р. було 53 мил. руб. та 10.486 тис. руб. було покрито від прибутків банка. Раніше сих позичок було ще більше: в 1902 р. було 88,4 мил. р. Кому ж Банк позичає? Невському заводові (більше 10 мил. руб.), урядам сербському та чорногорському, королю сербському Мілану, підприємствам Полякова, Алчевського, гостинниці „Россія“

і т. инш. Кілька разів позичали гроші Паллізену, датському консулови, „въ виду совершенно исключительныхъ обстоятельствъ“, на підтриманнє його паперових фабрик, які що року дають кілька мільонів недобору. В 1902 р. було видано більше 10 мил. р. Ленському золотопромислому Т-ву, яке вже з 1896 р. було кругом у довгах. Ціна шліхового золота стояла 16—18 тис. р. пуд, а Ленському Т-ву воно коштувало 19—31 тис. р. пуд, „і як що се Т-во ще існує, казав державний контроль, то тільки через те, що живе не на власні гроші, а на кошт державного банку“. Позички непевним підприємствам примусили банк посилати в сі підприємства своїх представників, часто з вищих чинів банку. Єсть чиновники банку, які займають по 2, 3, 4, 5 а той 7 посад в ріжних підприємствах; одна особа заправляла петербурзькою конторою державного банку і в той же час була управляючим учетно-ссудним банком Персії, товаришом предсідателя фондового віділа петербурзької биржі, членом правління русько-китайського банку, Ензелі-тегеранської дороги, таврізької дороги, перського страхового і транспортного Т-ва, і нарешті членом ради державного банку. Не дивно після сього, що Державний банк так легко позичає гроші непевним підприємствам, бо Раді банку часто доводиться розглядати і вдовольняти свої ж власні прохання про позичку тим підприємствам, за якими члени ради доглядають як представники Державного банку.

Бюджетове право Державної Думи дуже обмежено: вона не може перемінити жадної статі видатків, не скасувавши законодавчим порядком того закона, штата або височайшого повеління, на підставі яких сей видаток заведено у роспис. Такого обмеження не знали міністерства, коли не для всіх, то принаймні для багатьох видатків; а для решти бюрократія завше мала богацько способів обійти закон. Не малі суми державних прибутків міністерства зовсім не показували в роспису і распоряджалися ними цілком самостійно. Се так звані „потайні“ (негласные) бюджети, як то: „капиталы общественнаго призрѣнія“, „охотничій капиталъ“, „экономическіе капиталы войскъ“, „спеціальные капиталы разныхъ вѣдомствъ“ і т. д. Офіціяльна часопись „Правительственный Вѣстникъ“ дає що року більше сотні тис. руб. чистого прибутку. В 1903 році гроші сі було витрачено так: на видатки по часописі „Сельскій Вѣстникъ“ приблизно 62 тис. руб., на утриманнє центральних інституцій цензурного відомства 70.269 р., на

нагороду за цензуру ріжних видань 45.675 р., на хозяйственні видатки по центральній цензурі 2.618 р., на жалування деяким членам ради міністерства внутрішніх справ і пособія 6.054. Член державної думи Кутлер в промові своїй під час обмірковування державного роспису на 1907 р. констатував, що й тепер, коли цензура скасована, з прибутків „Правительственного Вѣстника“ призначено значну суму на цензурне відомство. Міністерство вн. спр. має капітал „общественного призрѣнія“ в кількості $4\frac{1}{2}$ мил. руб., який складається з 4, 5% облігацій російських залізних доріг; міністерство одбірає проценти по облігаціям золотом, а видає „Приказу общест. призрѣнія“ кредитками. З ріжниць між ціною золота й паперових грошей склався новий капітал, який витрачується зовсім інакше: так із сього капітала було витрачено 21.160 р. на ревізію московського та тверського земств (сен. Штірмером), видано в 1902 р. товар. міністра 3 — у 3000 р., чиновникам хозяйственного департаменту на пособія і нагороди 17.000 р., в 1903 р. 18.500 р. З капітала „общественного призрѣнія“ в 1902—1903 рр. було переписано до „вспомогательной кассы“ курьєрів і сторожів м. вн. спр. 104.967 р. і на користь бідних канцелярських чиновників видано 152,988 р. Недавно підняли були питання про те, щоб передати сей капітал до скарбу, але мін. вн. спр. не згодилося з сим, і так він і зостався в руках м—ства.

Єсть ще капітал 42.000 р., пожертвований для „удешевлення“ хліба в Іркутську. „Охотничій“ капітал складається з тих грошей, які бере поліція за свідчення на право полювання. З сього капіталу напр. в 1902—1903 рр. було витрачено 760.000 руб. на побільшення „прогонних“ сум міністерства вн. справ; в 1903 р. позичили 500.000 руб. на поліпшення телеграфу між Петербургом і Владивостоком; з сього ж таки капіталу витрачено 186.000 р. на будовання дому для саратовського губернатора (тоді губернатором був теперішній премер Столипін). Єсть ще „страховий“ капітал, який складається з грошей, що платять до скарбу закордонні страхові Т-ва від $\frac{1}{2}$ 0/0 до $\frac{1}{15}$ 0/0 буцім то на видатки по контролю і на окремих счетчиків; в дійсности з сього капіталу видавали додаткове жалування гофмейстеру К., бувшому директору хозяйственного департаменту, по 2000 р. на рік. В Бесарабії єсть т. зв. „преклонення имѣнія“, що належать монастирям, гробу Господню і т. и. Бюрократія найшла якісь при-

чини, щоб взяти до своїх рук господарюванне сими маєтностями і почав ділити прибуток від них так: $\frac{1}{5}$ частину лишав собі на видатки господарства, $\frac{2}{5}$ ч. оддавав власникам, а $\frac{2}{5}$ ч. також лишав собі на добродійні діла „по усмотрѣнію“ міністерства закордонних справ. От тобі й „священное право собственности“! Деяким монастирям уряд не давав і тих $\frac{2}{5}$ частин, які сам же призначив, мотивуючи „политическими соображеніями“; з сих $\frac{2}{5}$ ч. набрала ся згодом доволі значна сума, яку вже міністерство роздавало у позичку: єрусалимському патріяхові 400 тис. руб., православному палестинському товариству 500 тис. р., або витрачувало на будованне православних церков: в Букарешті 195 тис. р., в Цетині 125 тис. р., Софії 65 тис. р. і т. д. Державний контроль вимагав, щоб сі суми перенесено з депозиту міністерства у спеціальні кошти, але міністерство закорд. справ висловило ся проти сього, мотивуючи тим, що се „не въ интересахъ политическаго вліянія на православныя церкви за границей“!

Деякі полки під час війни зібрали значні суми грошей, бо ціни на провіант та фураж були визначені високі, а добувало ся усе, що треба було, дешево. Таких „економічеських капіталів“ набрало ся за час війни од 20 до 38 мил. руб. Після війни почала ся боротьба між міністерством фінансів і воєнним з приводу того, що робити з сими капіталами; перше справедливо вимагало, щоб капітали сі передати скарбові як невитрачений лишок державних грошей, а друге признавало їх за премію ощадности і бажало повернути у спеціальні кошти головного штабу та правління козачого війська. Здаєть ся, до останнього часу тільки 10 м. руб. повернуто до скарбу. Цікаво, на що витрачують ся економічеські капітали: на форменне убрання офіцерів, на покриття безнадійних довгів, на учту офіцерам інших полків, на пособія офіцерам, на складання полкової історії, на купівлю грамофонів, „на случай начета со стороны контроля“. Остання рубрика служить якимсь страховим капіталом, що забезпечує від обрахунків державного контролю!

На прикінці наведемо ще кілька прикладів з книжки проф. Озерова, щоб закінчити картину тих порядків, які існують в Росії в такому поважному ділі, як витрачуванне народніх грошей. Ось напр. як державний скарб викупив власну землю. Руське т-во пароходства і торгвлі в 1858 р. одержало у дочасне ко-

ристування від скарбу т. зв. Лазаревське адміралтейство у Севастополі. В 1895 році з'явила ся потреба узяти сей пляц для потреб чорноморської флоти. Комісія, головою якої був Тиртов, оцінила будівлі, що т-во тут збудувало, в 1.222 тис. руб., але т-во вимагало більше 2 мил. руб., рахуючи як ціну будевіль так і плату за саму землю, яку воно мусіло передати скарбови; державний же контроль оцінив будівлі всього в 688 тис. руб. Пішло діло в комітет міністрів і комітет у 1897 р. рішив виплатити т-ву 1.900 тис. руб., себто очевидно 1.222 тис. руб. за будівлі, а решту за землю, яка була й без того власністю держави.

Відомо, що у нас не дуже то заохочують наших рідних винаходців і сим останнім часто приходиться або з голоду вмирати, або шукати заповоги за кордоном; відомий факт, що на війні Японці користували ся „дальноміром“ при пушках, який винайшов офіцер російської армії. Тим часом не можна сказати, щоб бюрократія взагалі нікого з винаходців не заохочувала: знов таки вона має „своїх“ геніїв і винаходців, яким і сипле щедрою рукою заповогу. А чи є від сього користь державі — то инше питання. Ось вам і приклади. Якомусь Безсонову, що обіцяв поставити „опрѣснитель“ (апарат, що робить морську гірко-солону воду гідною для ужитку) було видано чималу суму грошей. Умови були такі: апарат повинен давати в протязі доби 3.000 відер води, але щоб відро коштувало не більше 0,95 коп. Витратив сей винаходець 45.000 руб., але поставив такого апарата, який давав у добу тільки 1.474 відра води по 3,63 коп. за відро. Головний інспектор генерал Новіков, обгледівши сей чудовий „опрѣснитель“, признав, що він тільки псує воду і що його, як річ шкодливу треба знищити. І що, неначе б то на зло комусь, такіж точнісінько апарати почали ставити і в Кронштадті. Другий геній д. М. випросив собі субсідію в 30 тис. руб. для того, щоб збудувати якогось „спиртового двигателя“ для міноносців, і збудував такого апарата, який потребує деревного (не инакше) спірту на одну годину роботи на 3.300 руб., тоді як подібні ж машини потребують камяного вугілля на 51 руб.! От так „машина“. „Як би не була нація богата, іронізує один документ, але для неї не можливо на міноносець, що увесь коштує 500 тис. руб., витрачувати щодня 79 тис. руб., себ то кожної 6,5 доби ходу витрачувати більше, ніж коштує увесь міноносець“. Третій винаходець, інженер Г. також одержав певну суму на збудування нового під-

водного апарату. Він збудував його, але коли діло дійшло до того, щоб поспробувати сей апарат, то д-ій Г. відмовив ся лізти в апарат, цілком резонно заявивши, що він брав ся тільки збудувати, а пробувати — то діло комісії! Дійсно, апарат нездатний був не тільки для того, щоб плавати під водою, але й на воді він перекидав ся, і ніхто з членів комісії не насьмілив ся полізти в апарат, бо се було б, по словам комісії, „явним самогубством“. А гроші таки дали!

Житє наше, пише проф. Озеров, виробило богацько ріжних форм і способів, через які окремі особи або й цілі гурти „власть имущих“ могли впливати на державний скарб собі на користь, а державна скриня у нас дуже легко піддавала ся усяким таким впливам. Крім так сказати чисто легальних способів користування державними коштами, як от ріжного рода привілеї в оподаткуванні, охоронні тарифи, синдикати, норміровки, штучне піднесенне цін на користь нечисленних груп, наше житє утворило силу інших способів збагачення на державний кошт, яких не знають на заході. Особи, які мають спроможність впливати на державну скарбницю, вплутують державу в ріжні непевні операції, поставки, підряди, будовання.

Існує у нас державний контроль, але становище його зо-всім ненормальне, бо хоч він і констатує хибне витрачування народніх грошей, але не має можливости повернути назад витрачені суми. Для сього уставлено таку довгу процедуру і такі правила, що, виконуючи їх, державний контроль за все знаходить ся в руках начальства тієї особи, яка неправдиво витратила гроші. А ще коли особа ся займає більш-менш значну посаду, або коли витрачена велика сума грошей, тоді контроль нічого не може вдіяти. І все своє безсилле державний контроль виявляє в тому, що списує страшенну силу паперу, щоб виправити копійку від тільки незначних урядовців. Державний котроль в протязі 11 років не міг виправити з начальника робіт Усурійської залізниці, який одержує 24.000 р. жалування на рік, 7.643 р. казенних грошей. Ось які, суми державний контроль з успіхом править і вертає до скарбу: 1 р. 13 коп. з інженера К., 95 к. з колежського секретаря Харитонова, 3 р. 9 коп. з земського начальника Оханського повіту, 1 р. 77 к. з другого земського начальника, з іркутського поліцмейстера 35 к., з його помічника 1 р. 38 к. Заводить величезне діло „о взысканіи 113 р.

20 к.“ з матери одного стрілочника, який користувався казенним помешканням і разом одержував гроші на помешкання, за те мати його дурно прала білизну на всю станцію. „Таким робом і тут“ пише проф. Озеров, сотні мільйонів витрачують ся на очах контроля і він не може нічого вдіяти, бо у нього дуже то вже короткі руки.

НАДІЯ КИВАЛЬЧИЧ.

Сьпівки на Івана Купала.

Сестриці дівчата! літа молодії
 Минуть ся, ой швидко минуть ся!
 Минуть ся з весною веселі події
 І вже їм по вік не вернуть ся.
 Минеть ся гуляння, забудуть ся ночі
 І сьпівки із рання до рання.
 Бо згодом за горем, скрізь сльози жіночі
 Забудем ми давне кохання.
 Поки у віночку, то тільки і долі!
 В спокої лягла як і встала!
 Ми човном поплинем, гуляти на волі,
 Питати про щастє в Купала.
 Затягнуть русалки — нема що боятись!
 Не двічі, не двічі вмірати.
 Сьпівати ми будем, веселі, сьміятись,
 Що гарне на сьвітї те й брати.
 Русалці так гарно отут під водою,
 Забувши немиле, й кохане.
 Без сліз і без горя, повік молодою
 Щаслива русалкою стане.
 Чи тож і не щастє? Собі хто не схоче?
 Мов краще старою зігнуть ся!
 Гуляйте дівчата! Минуть ся сї ночі,
 Минуть ся, ой швидко минуть ся!

БЕРНШТЕРНЕ БЕРНЗОН.

М А Р І.

РОМАН.

VII.

С а м а.

(Далі).

Другого дня в ранці Мері заспала. Збудили її спів і гра на фортепяні. Найперше ще в півсні, а потім виразно почула серед повіни споминів голос Єргена Тііса. Він співав при отворенім вікні до фортепяна серед раннього ранку. Його ясний, веселий тенор линув до неї гимнами радости.

Швидко-швидко встала й одягла ся, бо инакше могла би спізнити ся і не відпровадити його на корабель. Звиваючи ся швидко зовсім позбула ся сонности і її думки полинули сильнійше до нього і до його опяняючого щастя. Його глибокою подякою, що поймала душу і змисли і його хвалою хотіла впивати ся з близька. Хотіла бути піднята в гору й несена як цариця його життя. Зі свобідної висшости подарувала йому найвисшу ціну життя. Тепер дістав нагороду за свої довгі муки. Без пересудів і без обмеження. Тепер знала його, знала до найменшої подробиці, як він виглядати-ме, як держати-меть ся, щоб занести її з собою до свого щастя. І її груди горіли, щоб побачити його. Хотіла бути шанованою, хотіла приймати подяку.

В синій ранній одіжи перейшла через малий голяндський кабінет і поклала руку на клямку дверей, що вели до великої музичної кімнати відкритої на море. Але мусіла спинити ся, щоб набрати віддиху, таке сильне було її напруженне. Тимчасом упивала ся його тріумфальним співом. А він так був зайнятий своєю власною грою, що мусіла дуже близько підійти до нього, заки звернув на неї увагу. Поглянув, сяючи, потім устав поволи, тихо, як до сьвята. Не хотів розбивати настрою, простягнув до неї руки, притягнув її до себе, цілував з пошаною її волосє, гладив лице повільними, обережними рухами, хотів закрити і сховати. Хотів їй помогти мужеською добротою в її соромливости, яка її очевидно опанувала. Був на-скрізь ніжний, повний заспокоєння.

„Мусимо швидко снідати,“ шепнув їй приязно і витиснув ще один поцілунок на її гарнім волосю, вдихаючи його запах.

Потім узяв її лагідно, але рішучо за стан. Майже вже коло дверей запитав зі спочутем: „Ти видно добре спала, коли так пізно приходиш?“ Отворив по батьківськи свобідною рукою двері і не чуючи відповіді поглянув зі спочутем на неї. Була дуже бліда і зовсім збентежена. „Моя солодка дівчино,“ шепнув їй.

При столі не було кінця його увазі до неї, особливо тому, що нічого не могла їсти. Але час був короткий, він мусів і за себе самого подбати і не можна було багато говорити. Мері не говорила ні слова. Завважила, що він держить ніж і вилки якимсь зовсім новим, володарським способом, подібним до того, яким говорив з нею і дивився на неї. Очевидно хотів їй додати відваги. Після того, що було вчора. Була-б найрадше вхопила тарілку з усім, що на ній, і кинула йому в лице.

Отже його тріумфальний спів належав до нього самого. Був побідним гимном для його власної заслуги.

На столі стояла карафка з вином, при всіх їдженях. Випив поволи цілу велику склянку, обтер губи і встав, — кажучи поважно: „Перепрашаю“. Опісля в дверях: „Хочу ще поглянути, чи хлопець добре спакував мій куфер“.

За хвилику був знов тут. „Час короткий“. Замкнув за собою двері і підійшов рішучо до Мері, що стояла коло вікна. Тепер потягнув її швидко до себе і почав цілувати. „Досить“, сказала з цілою давньою висшістю і відвернула ся. Вийшла гордо до передпокою, наділа жакет, при чім допомгла їй дівчина, що надбігла, вибрала капелюх, виглянула, яка погода, і взяла парасольку від сонця.

Дівчина отворила входові двері; вона швидко вийшла, він за нею, глибоко ображений. Не почував за собою ніякої вини.

Хвилю йшли мовчки. Але в ній так варило ся, що коли в кінці здогадала ся отворити парасольку, мало її не роздерла.

„Слухай,“ сказала, а се звучало, як коли-б дістала зовсім новий голос, „я не люблю писати листи. А сама навіть не вмію їх писати“.

„Иншими словами, щоб я тобі не писав“? І він дістав новий голос. Вона не відповіла, навіть не поглянула на нього. „А коли-б що стало ся“?.. сказав.

„Ну, тоді, — але тоді маєш паню Дооз“.

І неначе-б сього ще не було досить, додала: „Ти певне також не майстер писати листи, Єрген, так що я втрачу не багато.“

Був би її вибив.

В додатку мусів ще бути на мості в пристані старий, дивний фінський пес з кимсь зі свого подвіря. Як тільки побачив Єргена, почав знов концерт. Скільки його пани не свистали та не кликали, се нічого не помагало. Всі почали оглядати ся на прихожих. Єрген нахилив ся зараз за малим добрим каменем, а Мері почала його тихо просити, щоб не робив сього.

Як-раз причалив корабель, що відвернуло увагу всіх, а також пса. На сю хвилю тільки й ждав Єрген, щоб кинути в нього каменем, аж він голосно завив. Зараз потім обернув ся він до Мері і з найприятнішим усьміхом та з найбільшою подякою за чудовий побут і велику гостинність зняв капелюх.

Для приличности мусіла остати, доки корабель не від'їхав, мусіла навіть знизити ся до кількох рухів парасолькою. З усьміхом і свідомістю побіди прощав її з корабля Єрген, махаючи сильно капелюхом.

Була неначе навіжена. А він також.

Він, що повинен би був кинути ся переді мною в порох і цілувати найнижший край моєї одежі!... — Так їй се видавало ся.

Ще вчора вечером виринуло в ній почуте чогось негарного. Не хотів її пустити. Мусіла вдати ся до хитрощів і в кінці замкнути свої двері. Але тоді вважала все тільки хоробливим наслідком його довгої туги, яка стала просто шаленістю.

Тепер уже не було сумніву. Тільки добре „вправний“ міг се так розуміти. Її одурено. Найгарнійше в ній, оберігане й виховане її найніжнішими інстинктами, заманено в огидну пастку.

Цілий день біла ся й боролася з тими думками. Вважала себе зраженою й опоганеною. Найперше відсувала від себе всю вину. Опісля брала її виключно на себе і проклинала свою нездатність до життя. Але все тільки помиляла ся, тільки зраджувала себе. Раз говорила: він мене знасилував, хоч я свобідно віддала ся. Потім знов казала: се певне сягає багато далі і я не можу в тім визнати ся.

Щасте, що її власна кімната остала неткнена й чиста. До тої рядом не хотіла більше заходити ані її бачити.

З ним самим уже покінчила.

Але чи він мовчати-ме? Так, сього була певна. Сеї поганой

привички в нього не було, бо інакше вже була б щось чула. Але що живе хоч-би тільки один чоловік, який знає... Плакала з обурення й безсильності. Се ломити-ме на все її охоту до життя. Мучити-ме її як важкий привид. І власне тоді, коли чути-меть ся найвисшою.

Його хотіла поцілити. Йому сказати, чим його вважала і чим він був, до кого — думала — йде і до кого прийшла. Нехай не тріумфує. Але для того мусіла-б знати його попереднє жите. Тільки чи мала-б розпитувати, хто знає щось про се?

Коли прокинула ся другого ранку, було їй вже яснійше. Перше — що до того, як має роздобути певні відомости про Єргена; се мусить стати ся зовсім припадково, щоб ніхто нічого не завважив. А також було їй ясно, що стріча і розрив з ним, який хотіла приготувати, мусять бути відсунені, особливо з огляду на обох старих. Але друга, далеко важнійша задача була: збудувати на ново власне жите, вийти з душного повітря, яке заманило її в згубу. І тут була тільки одна дорога: мусіла знов узяти ся до праці, стати пожиточною і з результатів тої праці набирати нової відваги.

Праця і вірність обов'язкам! Випрямила ся на ліктях, неначе хотіла на-зверх символізувати випрямлене в душі. За хвилику встала й почала одягати ся.

Пятьдесят тисяч корон, які її батько дав що-йно недавно дядькови Клявсови і яких не могла знайти в ніякім рахунку, — чи не значать вони, що її батько має ще якийсь фонд в Америці крім братового підприємства? Що проценти, яких він не зужив, лежать там в акціях? І що тих пятьдесят тисяч недавно освободило ся і їх післано сюди? Як тільки Єрген вчора розповів їй про тих пятьдесят тисяч корон, се серед усього иншого не давало їй супокою. Мусить переглянути американську кореспонденцію батька, там се знайде. Але не знаходила такої кореспонденції, аж отворила скринку, засунену під полицю з книжками і до якої ключі знайшла в його портмоне. Знала ту скринку з подорожів, але не знала, що в ній. Тут власне була вся американська кореспонденція, тут знайшла також потрібні рахунки. Як виходило з сього, по смерті її матери батько увесь її маєток і все, що до нього належало, управляв зовсім для себе. Але в таким разі мусіла остати ще значна часть, хоч головне-мільон долярів, пропало. Кинуло її в горячку. Її батько мусів той

лист так зрозуміти, що пропало все, що він мав в Америці. Так розуміли се вони й інші.

Повна в голові тих справ явила ся знов перед батьком. Пояснила се йому докладно і сказала, що хоче зараз їхати до Америки, щоб вияснити діла. Налякав ся, але зрозумів потребу сього і згодив ся.

Пані Дооз не була така легковірна. Завважила зараз, що тут щось стало ся, від чого Мері хоче відвернути свою увагу. Але істота Мері й її оповідання про відкритє мали в собі щось таке сильне, чому не можна було оперти ся. І тому пані Дооз обмежила ся на кілька лагідних уваг: в тій порі року стільки бур на морі!

За три дні Мері з дівчиною, що вміла по англійськи, була вже в дорозі до Америки. Там уже знайде когось, казала, хто їй pomoже. Адже знає там стільки людей.

Все йшло, як собі бажала. За півтора місяця була знов дома. Був се крайній час, бо як-раз мав почати ся процес про те, що Андерс Крог був спільником брата цілим своїм маєтком, коли тимчасом та спілка обмежала ся до суми, яку він вложив у підприємство.

Се могла вона доказати.

Сей успіх додав їй відваги. Чому не мала йти далі? Тепер мала капітал у руці, з яким могла щось робити, і мала велику охоту щось почати. Хоч-би торг деревом. Чи не могла сього вивчити ся так само, як хто инший? Подвійна бухгалтерія? Чи се таке трудне? Зараз почала.

Андерс Крог неначе віджив, від коли вона знов була дома. Сьвідомість, що маєток, який стояв поза конкурсовою масою брата, вратовано, дуже радувала його. Будучність Мері так лежала йому на серці.

За те пані Дооз очевидячки гасла. Неначе сій діяльній, невтомній людині не стало вже сил. Свою кореспонденцію також понехала.

Мері управляла хозяйством спільно з управителем, а маєтком спільно з одним фаховцем. Попри те вчила ся, два рази на тиждень бувала в місті.

Так йшло до подолиста. Андерс Крог дістав лист від одного близького родича в Християнії, багатого чоловіка, якого одначка дочка власне заручила ся. Він просив, чи Мері не могла

би приїхати; в обох великих родинх мало обходити ся багато родинних сьвят.

Мері сама дуже здивувала ся, яка її нараз збрала охота їхати. Старий Адам ще жив. Співала по коридорах і кімнатах, приготовляючи ся до дороги, бажала нового товариства і нових поклонів. Шукала в тім якоїсь регабілітації. Мусіла се сама собі признати.

Ще не була довго в столиці, як Андерс знов дістав лист, у яким найвисшими тонами співано хвалу Мері. Не молода пара наречених, тільки вона була осередком усіх балів, не нареченим, тільки їй віддавали почести і шукали її, — віддавали їй почести і шукали її передовсім самі наречені. Її незрівнана краса, благородна істота, знання, ніжність, все те остане в них незабутнім. Чи не могли-б її ще трохи задержати?

Андерс Крог післав лист до пані Дооз, просячи, щоби швидко відіслала його назад, бо він мусить його ще багато разів читати.

Але день після того, як надійшов лист, Мері була вже дома. Раннім ранком зайшла тихо до батька, який злякав ся побачивши її. Вона сказала, що захорувала, і се було виразно видно по ній. Була не тільки бліда, але аж сіра, очи важко сонні, голос втомлений. Цілувала батька довго й ніжно, не хотіла бачити листа, який він дістав, загалом не хотіла говорити про побут у столиці. Піде тільки на пару хвиль до пані Дооз, а опісля до ліжка випочити.

У пані Дооз не була навіть пів минути й лишила її в найбільшій журі.

Спала цілий день, вечером з'їла щось трошки, спала знов цілу ніч. Вставши, виглядала, як усе, сьвіжа і бодра. Управитель, огородник і хозяйка були в неї з рахунками і вона ходила всюди. Опісля зайшла усміхнена до батька, який був дуже щасливий, що знов бачить її такою.

Прийшла йому сказати, що тепер ніщо не стоїть на перешкодї подружю, тепер мають досить маєтку. Андерс з великим трудом сказав, що він також уже так думав, а його очи й одна рука говорили решту: що він нічого иншого не хотів так радо бачити.

Але коли вона те саме сказала пані Дооз і додала, що найліпше зараз поїде до Штокгольму і зробить йому пропозицію (іме-

ни Єргена не вимовила), пані Дооз відзискала всю свою давню ясність ума, випростувала ся на ліжку й почала голосно плакати. Мері стратила відвагу, кинула ся на ліжку й вищептала: „Так, тітко Ево, так“. Плакала з такою розпукою, як ще ніколи в житю. Але коли через те тільки ріс смуток пані Дооз, Мері підняла голову. „Дорога тітко, коли б так почув нас батько“! Притишили голоси. Пані Дооз запевнила зі сльозами, що се її власна історія. Аж коли її наречений мав її на стільки, пізнала вона, яке се нікчемне індивідуум. „Але тоді мусіли ми вже побрати ся. Бачиш, дитино, які ми, жінки; ми ніколи не маємо розуму“.

„Ах, що ви того чоловіка вплели в моє жите“, жалувала ся Мері. „Мій інстинкт говорив мені, що треба його держати з далека, але ви його заглушили“. — І зараз потім: „Ні, ні, не так, тітко Ево, я не роблю вам закидів. Що допоможуть тепер нарікання? Тут лиш одна дорога: замкнути очі й кинути ся сліпо“.

На се пані Дооз зовсім годила ся з нею. „Опісля зробиш так, як я: коли честь буде уратована, розведеш ся“.

„Ні, сього не зроблю. Опісля мати-мемо те, що нас звяже, — о, мій Боже, мій Боже“. Стогнала, хапала ся за свою стару приятельку і здавлювала вибухи розпуки в подушках. Пані Дооз сиділа безпомічна і тулила її. „Не розумію сього“, сказала. Мері підняла швидко голову: „Не розумієш сього? Зробив се очевидно, щоб мене звязати, він знав мене“. Знов кинула ся на ліжку, хлипаючи з розпуки. Між вибухами чи радше як часть вибухів було чути слова: „Ніякого виходу, ніякого виходу“.

Пані Дооз не мала сили, не мала відваги шукати слів для такого болю.

І він пішов вільним шляхом. Аж доки не охолело обуренне. Пані Дооз чула, як поволи щось нове виринало в Мері. Вона підняла голову, її заплакані очі сипали іскрами ненависти. „Я думала, що віддаю ся джельтменови. А попала на спекулянта“. І підняла ся поволи.

„Скажеш йому се, дитино“?

„Ані слова. Нічого, абсолютно нічого про те. Скажу йому тільки: Мусимо побрати ся“.

Минули чотири дні, коли Єрген Тіс дістав в заграничнім міністерстві лист. Був від Мері. „Зупинила ся в Grand Hotel і жду тебе точно о другій на вулиці перед готелем“.

Зараз зміркував, що се. Спішив ся, бо годинник показував уже три чверти другої. Аж на сходах пригадав собі, що має її зустріти на вулиці. Не хотіла бути з ним сама в кімнаті! Се змінило його плян. Пішов до свого мешкання й увільнив із запертя малого чорного пудля, дивну собачку, яку тресував; була ще молоденька. Все потребував когось, кого міг-би тресувати.

На вулиці була порядна хляпанина і скрізь болото зі снігу та калюжі, через те пес дістав зараз наказ остати ся чемно на тротуарі, де було чисто. По кількох веселих скоках се вдало ся: пес мав страх перед тонкою палицею.

Вже з далека побачив струнку постать Мері. Була звернена до нього плечима і дивила ся на замок. Ані одного прохожого, ані людської душі перед готелем. Його серце било ся голосно; не почував себе дуже відважно.

Завважила його через те, що пес скочив перед нею, зовсім неначе перед старим, добрим приятелем. Любила псів. Тільки по дорожі не давали їй доси держати й собі пса. А сей був такий сьвіжий, так чисто й добре триманий, зовсім по її смаку, що мимоволі схилила ся до нього і в тій самій хвилі побачила Єргена. Зараз випрямила ся знов. „Чи се твій пес?“ сказала неначе-б перед пів годиною розстали ся на сій вулиці.

„Так“, відповів він здіймаючи з пошаною капелюх. Вона нагнула ся знов до пса й почала його гладити. „Яке-ж ти чудове звірятко! Такий гарний песик. Тільки не скакати в гору!“

„Не скакати в гору“, залунало сильнійше з уст Єргена. Вона знов випрямила ся: „Куди йдемо?“ сказала, „я тут ще ніколи не була“.

„Можемо йти далі і там на розі звернути, то дійдемо до пам'ятника Джона Ерікзена“.

„Добре, рада оглянути його“. І пішли.

„Йдеш, чи ні“? закликав Єрген на пса і підняв палицю. Був ображений, що навіть не подала йому руки. Пес підбіг з сумною міною, але зараз знов повеселів, бо Мері говорила до нього і гладила його.

„Я була пару тижнів в Америці“, сказала вона.

„Так, я чув про се“.

„Тих пятьдесять тисяч корон, про які ти говорив, я не могла знайти. Ніде в книгах і се навело мене на думку, що му-сьть бути ще якісь рахунки маєтку в Америці. І се справді так.“

Тоді я вважала потрібним поїхати туди ратувати. Головний капітал пропав“.

„Ну, і що-ж?“

„Всі проценти, яких у тих роках не зужито, привезла я з собою“.

„А були гроші добре уміщені?“

„Думаю, ліпше, як се можливо в Європі“.

Мала перерва. Пес збіг з тротуару на вулицю і дістав пару ударів. Се обурило Мері. „Мій Боже, звірятко не може сього знати“, — сказала вона. „Ні, він знає дуже добре, тільки не навчив ся слухати“.

Йшли далі досить швидко. „По що оповідаєш мені все те, які твої наміри“? запитав Єрген.

„Що можемо зараз побрати ся“.

„Ну, скільки там того?“

„Пара сот тисяч“.

„Долярів?“

„Ні, корон. А до того ще тих пятьдесять тисяч“.

„Не стане“.

„Разом з тим, що ще крім того маємо?“

„Те „крім того“ не приносить на разі майже нічого, ти се знаєш“.

Мері почала почувати себе нещасною. Се він завважив по її голосі, коли сказала: „Адже в разі чого все ще маємо ліс“.

„Який можна рубати аж за три роки. А може аж за чотири, за пять, се залежить від росту“.

Мері знала, що він має рацію; чому навіть згадувала про се?

„Але десять — дванацять тисяч корон річно?“

„На нашім становищі за мало“.

Знов перерва. Тут не було тротуару, тільки велика площа, на якій було велике болото. Обоє забули про пса. Грубий, брудний корабельний пес, також пудель, мав відпустку на сушу з кількома моряками, які як-раз сюди волочили ся. З тим милим товаришем вдав ся пес Єргена. З тяжкою бідою прикликали його, цілого в болоті. Мері кликала його разом з Єргеном, і він надбіг щасливий, але зараз дістав палицею і завив. „Дивна річ“, сказала, „що ти з гарним малим псом не можеш жити в мирі“. Йй прийшов на думку старий фінський пес сусіда її дому,

на якого він також був такий злий. Коли-ж пес ішов покірно за ним і він був його певний, сказав: „Дядько Клявс знає щось про маєток“?

„Не думаю, щоб крім нас хтось знав про се. Чого питаєш?
„Найліпше поговорити отверто з дядьком Клявсом“.

Стала здивована: „З дядьком Клявсом“? спитала.

Єрген також став. Дивили ся одно на другого.

„Так зайдемо ще найдалі“, сказав він.

„В дядька Клявса?“ Дивила ся на нього тупо. Не розуміла його.

„Для чести родини він багато зробить“, сказав Єрген зі швидким поглядом в бік, ідучи далі. Побіліла як крейда, але ще йшла з ним далі. „Маємо звірити ся дядькови Клявсови“? шептала за ним. Дальше вже не могло йти пониженне.

„Тоді вже якось буде“, відповів засохуючи, майже весело, тепер він уже не скаже: ні. Чи се в кінці не лежало в його рахунку?

Приступив до неї ближше: „Але коли дядько Клявс не знати-ме нічого про маєток, то дістанемо більше, розумієш?“

Яке се було все добре обдумане! Хоч як було їй противно, то се імпонувало їй. Єрген певне був більший спекулян, як вона думала. Коли-б міг свої здібности порядно розвинути, певне здивував би неодного.

Вона сама йшла далі і що-раз більше корчила ся, як лист в занадто велику спеку. „Полагодиш се сам з дядьком Клявсом?“

„Іду зараз з тобою до дому, очевидно. Ти не потребувала зовсім приїздити, треба було тільки написати мені“.

Йшла зі спущеною головою і дрожала. Його розвага зовсім її збила і пригнітила до землі, від його поглядів робило ся їй недобре. З нею так було уже раз давніше, що ноги не хотіли ступати. Не могла йти далі. В тім почула голос Єргена: „Сюди, ти малий чорте!“ Знов пес. Брудний товариш знов звів його з дороги обовязку. Голос Єргена був якийсь особливий, коли він приказував, придавлений і все таки гострий.

Пес знав сей голос і поглянув у великім сумніві. Але що мав щасливу легкодушність, то зараз знов кинув ся весело на товариша і почав на ново забаву, неначе нічого не стало ся.

Мері витягла з того науку. Стало ся се перед самим пам'ятником Джона Ерікзена. Дивила ся на твір штуки, дивила ся

в великі, добрі, задумані очі Джона Ерікзена, аж її власні очі наповнилися сльозами. Була така нещаслива.

Тимчасом Ерген возився з псом. Був се його педагогічний принцип, у боротьбі з волею пана не давати псови волі. „Йди сюди, малий лайдаку“, говорив лагідно. Пес поглянув здивований. Пристанув серед забави. „Ходи, ходи, мій маленький“. Пес зробив кілька веселих скоків, в його споминах виринули добрі, веселі хвилі, може тепер знов надійшла така хвиля? Але все таки прийшли сумніви, він закрутився і за хвилику лежав знов між лапами свого брудного товариша, або на хребті.

Пара людей, що проходили, стали, неслухняність пса бавила їх. Се подразнило Ергена. Мері чула се й хотіла ратувати пса. Стояла за Ергеном і вговорювала його тихо по французьки: „Се-ж не гарно манити, а потім бити“. Але Ерген ще більше вперся.

„Ти не розумієшся на тім“, відповів так само по французьки. Почав знов манити.

З короткозорою легковірністю, властивою добродушним молодим псам, пес перервав забаву і поглянув на нього. Ерген підходив ближче з палицею за плечима і манив. Сьміх перехожих доводив його до скажености, але він здавляв її лагідними словами. „Ходи, мій маленький“.

„Не вір йому“, кликав якийсь англійський моряк. Але було пізно. Ерген уже вхопив його за одно з довгих вух. Пес вив. Ерген мусів його вщипнути в вухо. Мері закликала по французьки: „Не бий“. А Ерген ударив. Не дуже твердо, але пес страшно завив, його страх був занадто великий. Ерген ударив ще раз, також не твердо, більше на те, щоб подразнити ціле товариство. Пес скавулів так немилосердно, що Мері не могла довше витерпіти. Стала з очима зверненими міцно на великі, добрі очі Джона Ерікзена, і сказала: „Тепер, Ергене, ти відбив мене від себе“.

Він зараз пустив і випростувався. Її очі горіли, лице було біле, постать випростувана високо і престо против нього. Над нею голова Джона Ерікзена.

Ще хвилька, і вона відвернула ся і пішла швидко, а пес легкими, веселими скоками за нею.

Люде сьміяли ся, англійські моряки з дразливими кпинами. Ерген побіг за нею.

Але коли Мері побачила, що пес біжить за нею, а не за

ним, і що очи пса шукають її очей, щоб в них вичитати, що далі, — весь її жах перейшов у дику веселість. Така була її вдача. Плескала в долоні й бігла, а пес скакав гавкаючи побіч неї. Чари пропали, сором був скинений, „прощай“ йому і всій його істоті.

„Не так, ти малий освободителю?“ Пес гавкав. Оглянула ся за Єргеном. Він задля приличности не сьмів іти швидше.

„Але ми обоз сьміємось, правда?“ Плескала знов у долоні й бігла, а пес біг гавкаючи побіч неї. Опісля звільнила ходу, бавила ся з ним, розмовляла: адже Єрген був так далеко позаду них. „Властиво ти повинен називати ся Liberator, але се за довге імя для такого малого чорного песика, — будеш називати ся Джон. По імени доброго чоловіка, який так на мене дивив ся, що я набрала відваги“. Знов бігла, а пес з нею. „Йдеш зі мною, а не з ним? Добре. Се ти добре зробив. Чоловік, по яким ти маеш імя, зробив так само. Не пішов з тими, що сікли невільників, остав з тими, що принесли свободу“. Тепер були за скрутом. Єргена не було видко.

Коли прийшов до готелю, сказали йому, що її нема дома, хоч добре бачив, як вона входила. Сказав, що дама має його пса. Відповіли, що нічого про те не знають. Мусів іти. Втрапив її і пса. А вона питали пса на горі в своїй кімнаті: „Хочеш бути моїм песиком? Хочеш іти зі мною, малий чорний Джоне?“ Плескала в долоні, щоб він до того гавкав свої веселі „так“. Тим порішено питане власности. Дістала від Єргена лист, мабуть в тій справі. Спалила його не читаючи.

Сподівала ся, що прийде на залізницю, до поїзду до Норвегії і домагатиметь ся свого права. Приїхала зовсім відважно; малий пес побіч неї, чисто вимитий, вичесаний, наперфумований. Але Єрген не явив ся на двірці.

Спала всю ніч, пес коло неї на подорожнім накривалі. Але рано прийшли думки. Тепер була сама. Сама з відвічальністю. Доси гнала себе всею силою в один, одинокий вузкий вихід: побрати ся зараз з Єргеном, підчас подорожі за границею привести на сьвіт дитину й опісля видержати, доки можна. Але побрати ся з чоловіком, якого ненавиділа, тільки на те, щоб позичити собі фігового листка, — яким незрозумілим видавало ся

їй се тепер! Пробувала так зробити, бо в її оточенні так думали, бо вона була в особливій положенні. Ніякої плями не стерпіли-б на її святоточній одіжці. Але тепер казала на се: „Тьфу, тьфу“; зовсім голосно се сказала. А коли пес зараз поглянув на неї, додала: „Се моя песя подорож, чуєш, кінець моєї песької історії“.

Але що тепер? Знала ще одну дорогу. Але в такім разі двоє знало-б її тайну, Єрген і ще одно. А сього за багато. Тоді не могла-б ходити гордо і свобідно.

А мусить могти. Отже що?

Доки їй та „песя подорож“, та „песя історія“ здавала ся наказом, чимось конче потрібним задля чести, доти не думала поважно про останній вихід. Тепер почала про се поважно думати. Сумно дивила ся в вірні очі пса, неначе шукала в них виходу із того. Стрїчала найчистїйшу охоту до життя і вірність. Притиснула голову до шерсті пса і плакала. Адже була ще така молода, не мала охоти вмирати.

Перший раз плакала сама над собою; сама собі спричинила біль. Не розуміла, чим се заслужила. Не могла також зрозуміти, як дійшло до сього. Пес завважив, що вона невесела. Лизав їй руки і дивив ся на неї здивовано. Скавулів, щоб узяти його на лоно і щоб міг її потїшити.

Взяла його на лоно й нахилила ся над ним. Зрозумів се як забаву і шукав за її руками. На се вона пристала. І почала ся найвеселїйша забава, яка тревала дуже довго, бо йому ніколи не було досить; скільки разів вона переставала, він зачинав на ново.

Опісля почала з ним говорити. „Ти малий, Чорний Джоне, пригадуєш мені Негрів, пригадуєш, що твій хресний батько визволив Негрів. Ти мене визволив з неволі. Але бачиш, мій пеську, се було зле визволенє, коли мені не можна жити з тобою. Чи не так? І знов плакала“.

З густо заслоненим лицем їхали через місто з одного двірця на другий; пес коло неї на сидженю. Не бачила ні одного знайомого. Коли-б вони знали...

Ах, засуджена, роздерта ворона тоді, яку Єрген хотїв підняти, а вона втікла перед її видом... Вона зовсім не знала, як докладно бачила її тоді. Роздерта шия, розірваний живіт, порожні очні ями, — червоне м'ясо переслідувало її... Цїлу ту страшну дорогу не могла позбути ся того виду.

На полях перед містом була зима. Від давна не бачила зими. Завмираючі, зівялі краєвиди бачила, але не бачила тої сили зими, що змінює, покриває знищене найбільшою білизною і викликає в лісі і в полі приманчиві зміни. Фйорд ще не подав ся. Вийшов їй на зустріч чорно-сірий, сьмілий, твердий з усіх боків, як потвора, що бажає боротьби.

Їзда через місто налякала її фантазію і вона попала у власть природних сил. Свою безсильність відчувала тут тим глибше. Чи могла зважити ся на боротьбу? Чи могла перебити ся, заки надійде час переміни? Чи не мусіла перед тим кинути ся?

Граючи ся такими думками побачила перед собою лице батька. Як могла жити, не сказавши йому, що з нею? Ніколи, ніколи не могла-б йому сього сказати. Не могла-б йому навіть сказати, що між нею й Єргеном усе скінчило ся. Він не переніс би сього.

Чи замість говорити має радше зараз зникнути? Вічне небо! Се його зараз убило-б. І від сеї хвилі всю дорогу не мала вже страху перед иньшими, ніякого страху перед собою, тільки ще страх перед ним. Така втомлена до смерти, така переповнена душевним страхом приїхала до дому, що побачивши дім почала плакати. Такою важкою дорогою, як отся тепер на гору, певне йшло не багато людей. Навіть веселі скоки, яки робив пес, ставши на тверду землю, не могли її розвеселити. Пішла до своєї кімнати вмити ся й передягнути ся і просила дівчину сказати пані Дооз і батькови, що приїхала. Мала Нанна була при ній і помагала їй; її забава з псом у кожду вільну хвилю була мукою для Мері, але вона не казала нічого.

Виглядала дуже зле. Видно було по ній аж занадто виразно, що плакала. Але може так добре. Годі він побачить відразу, що з нею недобре. Коли-б тільки се видержав. Вона очевидно мусить спішити ся і сказати йому, що дорога була довга й томляча і що Єрген не вважає маєтку досить великим, щоб на їх становищі одружити ся. Мусить ждати дядька Клявса.

Коли-б тільки могла виплакати ся, — а певне зможе, адже вона така втомлена і в розпуці, — то се приготує його на другий раз. Коли-б тільки се видержав!

Але що має зрештою зробити? Коли не піде зараз, він почувати-ме нещастє й затурбуєть ся, а сього він так само не перенесе. Дрожала стоячи коло дверей. Не тільки з боязни за нього, ні, також тому, що не може кинути ся на нього і сказати йому все і виплакати ся коло нього. Яке се все страшне!

Але жите иноді милосерне. Не можна було повідомити його про її приїзд, бо спав. Доглядачка стояла в снігах, щоб сказати се Мері, коли надійде. Чому вона не постукала до Мері і не сказала їй сього крізь двері? Бо такий був її звичай. Але як-раз в хвилі, коли Мері вийшла, доглядачка була не в снігах, а на сходах. Як-раз надійшла дівчина з обідом для хорого і доглядачка, що звичайно сама приносила обід, засоромлена, що нині не може сього зробити, хотіла бодай підійти дівчині на зустріч на сходи і взяти в неї обід.

Як-раз в тій хвилі отворила Мері двері до батькової кімнати. Але зупинила ся в отворених дверех, бо надійшла сестра і шепнула: „Він спить, панно“.

Та пес не журился сим. Був уже в кімнаті, його лапи лежали вже на краю ліжка, голова була при самім обличчю хорого, який як-раз тоді пробудив ся. Пробудив ся й побачив перед собою ту чорну голову з непорушними очима. Його очи розкрилися широко і в жару блудили по просторі, шукаючи, і побачили Мері. Вона стояла в дверех, прибита страхом, бліда як смерть. Повернув голову до неї, й очи впилися в її, її прошиб віщий погляд. Опісля голова впала.

„Він умирає“, крикнула доглядачка за нею. Поставила обід на бік і підбігла до нього.

Мері з початку не хотіла вірити, але коли зрозуміла, кинулася на нього з криком, що розривав серце. На сей крик відповіла з другої кімнати пані Дооз. Коли прибігли до неї, лежала без свідомости. Ще раз прийшла до себе на стільки, що могла рушити язиком. Лепетала слова невиразно по англійськи, яких ніхто не розумів, а лікар сказав, що швидко і з нею буде кінець. Батько був мертвий.

Мері держала кріпко свій розум, неначе б мала його в руках. Тепер, власне тепер тільки не піддавати ся! Не кричати, не думати! Адже вона його не вбила. Ловити й держати міцно те, що інші кажуть, годити ся на їх проекти, покликати батькову сестру. Не дати вибухнути свому болеви, видячи біль тїтки. Так, так! „Поможи мені, поможи мені“, кричала, „щоб я не збожеволіла“. А до лікаря: „Адже я його не вбила, не правда-ж, адже я його не вбила“?

Він заставив її лягти до ліжка, зарядив холодні оклади й не відходив від неї. І він запевнював її, що треба держати ся.

Аж коли другого дня в ранці прийшла до неї мала Нанна з псом і звірятко хотіло до неї до ліжка, надійшов визволяючий плач.

В день було ліпше, бо телефоном напливала до дому така величезна маса телеграм і з ними таке щире, навіть часто глибоко зворушливе спочуте, що від того розтаяв її смуток. Те спочуте, той подив для її батька і та внутрішня потреба потішити її і покріпити, — се допомгло їй. Аж з необережного відпису одної телеграми, які приносив телефон, дізнала ся, що пані Дооз також померла. Не сміли сказати їй того. Але велике, загальне спочуте перенесло її й понад се. Аж тепер зрозуміла те спочуте зовсім. Всі крім неї знали, що втратила обоїх і що тепер остала зовсім сама.

Найбільше зворушила її одна телеграма з Парижа, в якій було: „Моя дорога Мері, чи може в твоїм великім горю потішити тебе сьвідомість, що можеш у мене відпочити, розпоряджати мною? Буду їздити з тобою, приїду до тебе, все, що хочеш. Твоя вірна Аліса“.

Не знала, хто сповістив Алісу.

Телеграфував також Єрген: „Коли б міг тобі бути хоч у чім найменшім корисним або потіхою, зараз приїхав-би. Я знищений і в розпуці“.

Те саме зворушливе й повне пошани почуте виявило ся також на похороні, який був за три дні. Задля Мері заряджено його як мога швидше.

Цьвітів було без кінця, а над всіми вінець від Аліси, норвежські, сьвіжі цьвіти.

Вінець принесено до Мері, хотіла його бачити. Весь дім наповнив ся запахом цьвітів серед твердої зими, подув любови над покійним.

В низ не зійшла; домовин, цьвітів, приготовань не хотіла бачити. В низу в кімнатах приймали тих, що приїхали з далека. Прийшло багато більше людей, як дім міг помістити, а коло каплиці ждала ще більша юрба. Пастор питав, чи можна піти до панни Мері? Вона казала подякувати йому й відповіла: ні. Зараз опісля прийшла мала Нанна й запитала, чи дядько Клявс може бачити її на хвильку? Він прислав їй зворушливу телеграму й запитав, чи не міг би їй чим допомгти? Також його вінець був по опису слуг такий чудовий, що Мері й його казала принести собі на гору, щоб поглянути.

Сказала „так“. — І ввійшов високий, тепер чорно одітий чоловік, немов було йому важко дихати. Ледви побачив Мері, що бліда як слонова кість стояла в чорній одіжи коло ліжка, сів на найблизший столець і вибухнув плачем. Неначе пружина в великім годиннику урветь ся й розкручуєть ся, так звенів плач того чоловіка, який не плакав, від коли був дитиною. Плач, що злякав ся самого себе. Він не дивив ся.

Але він мав їй щось сказати, се вона завважила. Кілька разів збирав ся, але все перемагав його ще сильнійший плач. Тоді махнув рукою: се відносило ся не до неї, тільки до нього самого, не міг. Встав і пішов. Навіть не зачинив за собою дверей; чула, як пішов хлипаючи через сїни і долі сходами. Певне зараз відїде.

Мері була захоплена. Знала, що батько був її найліпший, мабуть одинокий приятель. Але знала, що його сльози відносили ся не тільки до батька, що в них було також безпосередне спочуте і жаль. Инакше був би остав ся в низу коло домовини.

Гарний дзвін капліці почав дзвонити. Пес, що цілий день був у неї в кімнаті й поводив ся дуже неспокійно вискочив на вікно і поклав лапи на рами, щоб виглянути. Мері підійшла також до вікна.

Як-раз побачила, як відїздив дядько Клявс. А в низу в кімнатах почав ся хоральний спів, похорон рушив. Обі домовини несли селяни з околиці. Коли появилася перша домовина, Мері впала на колїна і плакала, мало серце не трїсло. Більше нічого не бачила.

Лежала на ліжку, голос дзвона різав їй тіло, мала вражінє, що він копає в нїм рови. Змисли що-раз більше мугили ся, була тепер зовсім певна, що батько бачив її крізь замкнені двері, як стояла під ними, і від того вмер. Пані Дооз пішла за ним, як звичайно. Він був єдиною великою любовю її житя. Тепер були обое тут у кімнаті. Також її мати, в довгій білій одіжи. „Ти мерзнєш, дитино“. Взяла її на руки, бо Мері була знов зовсім мала, зовсім невинна. Серед таких сонних приви́дів заснула.

Але коли прокинула ся й не чула ані звука з надвору, ані з середни, — весь дім був пустий, — зложила руки і сказала півголосом: „Так було найліпше для нас трьох. Доля була милосердна“.

Оглянула ся за псом, так тужила за спочутем Але хтось мусів його випустити, коли вона спала.

Не треба було більше, щоб знов пустили ся їй сльози. Перла за перлюю спливала з невичерпаного жерела болю на її лице й руки, коли вона лежала і підпирала важку голову.

„Тепер можу почати думати про себе саму. Тепер я сама“.
(Конець буде).

АДА НЕГРІ.

Мій син.

Як що вам у безлюдній пустині,
Чи на площі, у день чи смерком,
Попадець ся нещасний хлопчина
У журбі, з нерозважним чолом, —
Без привіту й захисту свого,
Що ридає він гірко один
Над труною, — до мене такого
Приведіть, і він буде мій син.
З ним розлучить нас тільки могила.
Буду я його ніжно ласкати,
І молитву, що з малку я вчила,
Я навчу і його повторять.
І лишу я йому в материнство
Всю любов, що в душі зберегла,
Оточу його любе дитинство
Усім тим, чим би мати могла.
„Життя — труд, мир в прощенні одному“,
В заповіті йому напишу,
В його ніжному серці святому
Перли чисті душі збережу.
Весь свій розум і все, що міцного,
В його розум величній вдихну,
Кожну мить оддаючи для його,
Я з любовю на віки засну.
І любовю зміцнившись одважно,
Чистий янгол добра й краси,
В світ він піде і сміло й поважно
До нової свободи й мети.
І умру я з святими думками,
Що за працю придбала вінець,
І труну завітчає квітками,
Дорогими обмиє сльозами
Він, мій син, мій герой і боєць!...

Переклав *Олекса Коваленко.*

НОВИНИ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Україна, науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. Рік перший, том I. У Києві 1907 р.

Коли при кінці минулого року рознесла ся вість, що „Кіевская Старина“, заслужений літературно-науковий журнал, докінчивши 25-ліття свого існування, перестане виходити далі і перемінить ся на журнал переважно український і також з характером науково-публіцистичним, ми тішили ся, що новий журнал українською мовою буде продовжати традиції „Кіевской Старини“ і pomoже класти підвалини до вироблення української науки та публіцистики в Росії, публікуючи твори, які б звертали на себе увагу широкої громади і вели її на перед до вироблення ясних понять і культурної сили серед нашої суспільности. Теперішня доба в історії українства в Росії така важна і критична, що вимагала би концентрації всіх інтелігентних сил для того, щоб завоювати йому поважне становище серед російських народів та показати в вільних Українцях ті здібности, ті нові думки й вироблені напрями, які буцім то доси спиняв обух цензури, а які тепер матимуть спромогу і свободу розвернути ся на користь рідному письменству, політичному розвою й освідомленню українських мас і зсолідаризованю українських сил до спільної праці. На жаль більша часть того, що бачимо тепер на літературній ниві в Україні, показує якийсь дивний занепад духа, брак творчої думки й живого запалу, брак ясних думок та навіть звичайної систематичности в думаню, і просто дивно, деж властиво діли ся ті „сковані сили“, які до недавна так голосно стогнали під цензурним обухом.

Д. Єфремов у своїй статі „Відгуки з життя і письменства“, поміщеній у попередній книжці Літ. Наук. Вістника, силкуєть ся з'ясувати психологію тої літературної кризи, яку переживає тепер Україна на перекір усім сподіванкам на волю. Не дуже промовляють мені до душі його докази, що українське письменство й доси не має за собою повної свободи, терпить деякі утиски цензури, мусить бороти ся з байдужністю або якимись язовими пересудами серед самої української публіки. Всі ті докази можна обернути на другий бік і запитати: щож таке дали українські письменники в тих часах кризи й занепаду, що могло б було під-

держати духа публіки, збудити серед неї зацікавлене чи то до спеціальних політичних та громадських, чи до загальніших літературних та наукових питань? Де, в яким напрямі вибігли думкою понад утерті шаблони і підтопані фрази, де здобули ся на сміле слово критики, на ініціативу до чогось такого, що показувало б у них справді нове, свіже розумінє тих справ? Грішний чоловік, я читав і українську публіцистику і те, що виглядало на науку в тім початковім українськім письменстві і не бачив ніде хоч троха якоїсь смілійшої синтези, свіжої думки, нових обсервацій, що не були б повторенєм чужих спостережень або чужих теорій. Ота шаблонність думаня, привичка до утертих формул, дрібнесенька сфера власної обсервації і якась вялість, нерухливість духа у всіх сферах нашого письменства накладає на нього тавро чогось дилетантського, непродуманого й нездібного оживити суспільність. Не бійте ся, ті виємкові річи, що виявляють справжній талант і справжню обсервацію живих фактів, збуджують і тепер велике зацікавлене серед громади. Як іде популярна а при тім справді науково і горячо написана історія України М. Грушевського? З надрукованих 10.000 примірників у самій Галичині розійшла ся протягом двох тижнів повна тисяча, факт нечуваний у нас, де простонароде привикло до майже даром надсиланих йому книжечок місцевих просвітних товариств. Або як ідуть оповіданя Винниченка, навіяні справжнім талантом і огнем житя? Не бійте ся, такі річи не залежать ся і будуть робити своє діло.

Але щож поза тими кількома талановитими людьми дає більшість і дають ті, що ставлять себе на чолі нації і раді би серед неї грати визначну ролю, бути її вчителями і провідниками? Видані доси три книжки „України“, перший том сього місячника, можуть дати нам сяке-такє понятє про духовий рівень тої української інтелігенції, на якій тепер лежить завдання духового проводу нації. Справді плакати хочеть ся читаючи се видання, таке безідейне, слабе, видаване мов за напасть, позбавлене всякого живого духа, так і хочеть ся запитати: „По що воно? Не вже тільки для компромітації українства в очах усіх людей, що привикли тверезо дивити ся на завданя друкованого слова?“

Головне місце з виданих досих трьох книгах „України“ займає статя д. Нечуя-Левіцького „Сьогочасна часописна мова на Україні“, що розтягла ся на цілих 155 сторін, значить заняла

місце порядної дисертації. На чолі її читаємо рекомендацію редактора „України“, д. Науменка, фахового фільольога, що він не цілком поділяє погляди автора, але про те „з великою охотою містить статю шановного автора вже через одно те, що в їй є багато дуже цінних уваг, не кажучи про те, що взагалі варто почути думки наших поважних письменників про таку пекучу справу, як виховання рідної літературної мови. Після того, як надрукується уся стаття, ми залишаємо за собою право висловити і наші думки, а також дуже радо помістимо і другі статі по сьому ж таки питанню, аби вони були на підставі научно-об'єктивній та щоб були написані *sine ira*“.

Ми шануємо також автора статі, д. Нечуя-Левіцького як чоловіка, що подарував нашій літературі такі перлини беллетристики, як Кайдашеву сімю, Хмари, Причепу і т. п. Чи се одначе дає йому право говорити „про виховання рідної літературної мови“ навіть у таких разі, коли він крім своєї беллетристичної практики для говорення про саму мову не має ніякої кваліфікації?

Аджеж щоб говорити про мову, її часові й місцеві переміни, про еволюцію її звуків, флексії та синтакси, треба-ж знати хоч елементи граматичної науки, чого у д. Нечуя нічого і сїнько не бачимо. Щоб судити про мову народу розкиненого на таких просторі, як український, треба насамперед знати ту мову у всіх її відмінах і відтінках, знати її історичні переходи та їх сліди в сучасній мові, бо інакше всякий осуд буде балаканем сліпого про коліри. Отже як раз із кваліфікацією такого сліпого д. Нечуй-Левіцький узяв ся говорити про нашу літературну (не часописну, як стидливо обіцяє титул) мову, взяв ся говорити „*cum ira et invidia*,“ з завзятем і категоричністю, якій дорівнює тільки його ігноранція в справах нашої мови. Булоб дуже цікаво, як би д. Науменко сповнив хоч часть своєї обіцянки і вказав нам ті цінні уваги, які він добачив у статі д. Нечуя, даючи її до друку. Я добачаю лише такі цвітки: „Сливе усі (українські газети за останній рік) пишуть ся галицькою книжньою мовою, буцім-то вже виробляною, та ще й галицьким, не Кулішевим, а Желехівським правописом, котрий чомусь зветь ся фонетичнім неначе всьмішки“. Чим ріжнить ся та галицька „книжна мова“ від української, побачимо зараз, але що таке український правопис Кулішів (Куліш, як відомо, пару разів міняв свій правопис, писав і з ъ-ами і без них і мав ту заслугу, що крім живого язикового чуття, як

артист, не мав ніякої фільольогічної осьвіти, так як Нечуй), сего не бачимо, а ті „всмішки“ то вже справді всмішки такого чоловіка, що смієть ся сам не знаючи чого.

Д. Нечуй кладе собі метою „роздивить ся, з яких елементів склалась книжна галицька мова, і чи варта вона того, щоб занедбавши українську народню мову заводить її в українському письменстві“. Цікаво послухати. Отже: „Галицька книжня мова склалась з двох елементів: з народньої галицької мови та книжньої мови старого Київа“. На якій підставі се сказано — святий знає. Д. Нечуй покликаєть ся на свій побут у Шляхтовій і пригадує, що там і в Закарпатській Русі „мова ще й тепер скидаєть ся на церковно-славянську“. Очевидно він не має ніякого понятя про діалекти, про їх межі і про церковно-славянську мову; у фразі „моя нагаєчка хатою забреніла“ бачить „остачу давнього славянського дательного самостійного падіжа“, хоч се ніякий дательний, а чистісінький *ablativus localis*. Під старою книжною київською мовою д. Нечуй розуміє не мову Святославових зборників, Слова о полку Игоревѣ та слів Єфрема Сирина, а мову Івана Вишенського, Лазаря Барановича та инчих „письменників XVII в.“, очевидно не маючи понятя про те, що Вишенський не Києвлянин а Галичанин, а Лазар Баранович писав найбільше по польськи, децо тим київсько-академічним жаргоном, що за приводом Смотрицького виробив ся в учених Печерської Лаври та вживав ся в писаннях Академії, і де-що (див. листи) писав майже чистою народньою мовою. Д. Нечуй очевидно не читав усіх тих писань і думає, що досить буде на хибив-трафив назвати кілька імен, щоб заімпонувати нетямущим. Д. Нечуй подає приклади деяких галицьких речень, як приклади того „українського новоязичія“, що повстало тут: „ся пісня дістала ся до Драгоманова“ (а мало-б бути: досталася Драгоманову!). Роздивляючи ті варіанти (а мало-б бути: роздивляючись на ті варіанти!). З сказаного до тепер виходило-б (а як має бути?). Заплатити готівкою і т. д. і в своїй наївности приймає се за стародавню синтактику і стародавні форми мови. Його разить уживане приіменника який зам. котрий, хоч се уживане не галицьке, а занесено до нас із України; йому здаєть ся, що не слід казати „сеї думки боронить“, а конче треба сказати: сеї думки держить ся і т. д. Такої казуїстики, що звичайно не має нічого спільного з мовою а може характеризувати чи то просто недбальство в вислові, чи

бути прикметою невідомих д. Нечую місцевих говорів, або навіть занесеним із України фразеологічним матеріалом, він нагромаджує багато, без ніякого ладу й обдумання. Для нього „дуже чудні“ такі слова, як бігчи, паде, окремо, також, кілька кроків і т. и., а чому чудні, сего він не поясняє, хоч вони у нас чисто народні і зовсім не старокиївські.

Та годі перебрати всі баламутства д. Нечуя! Скрізь йому недогода, скрізь він бачить польонізми, навіть у таких словах, що взяті з інтернаціонального засобу термінів (тека, рахунок); галицькі і чернигівські форми: більше, менше, инше вважає застарілими, а нарешті з правдиво комічним запалом накидаєть ся на „на тучі та хмари“ значків, які кладе нова фонетика над ріжними буквами. Все те як кому може бути забавно читати, але вказує тільки на одно, що д. Нечуй не має так само ніякого поняття про розвій нашої правописи, як про розвій самої мови. Все те, що він говорить про її „занечищення“ такими формами, як „від“ зам. од, біля (се українське, а не галицьке), коло, сей, отсе, сю, убрань (gen. plur.), одяг, піль, весіль, мерщій (укр.), хутчій, з'язав (укр.), їсти, про її польонізми (про москалізми не говорить), усе се або плоди його власного нерозуміння, або такі дрібні та нікому нешкідливі похибки, що з розвоєм письменства самі собою мусять обсипати ся. Чи бачив д. Нечуй, як виглядала німецька мова ще в середні XVIII в. в творах Кльопштока, Готшеда та інших, навіть пуристів тогочасних? Яка маса ріжних французьких, латинських, італійських зворотів, гібридних слів, провінціалізмів! І при тім загалом яка вбога, неповертлива мова! Були й педанти, що репетували на упадок мови, чіпляли ся за поєдинчі слова, воювали з немилими їм фразами, а все таки самі писали не краще і впливу на вихованне мови не мали ніякого. Аж коли німецька мова стала ся органом високих ідей і гуманних змагань кінця XVIII в., вона запалала від разу новим блиском і вийшла в кращих творах тої нової доби кращою, більш гармонійною, ніж була коли будь у перед. Мова росте елементарно, разом з душею народа, і мало дбає на граматичні правила. Оттакі самовільні, казуїстичні роздебендювання, якими ущасливив нас д. Нечуй, у тім процесі елементарного росту нашої письменної мови не будуть мати ніякого значіння власне задля того, що автор станувши на тіснім, провінціяльнім становищі своєї білоцерковщини не розуміє того, що мова народна, хоч і яке цінне

надбане, всеж таки не мета письменської праці, а знаряд до ширення думок і ідей та на які він не звертає ніякої уваги. Ми бачимо в такому веденю дискусії не стільки вислов любови до всеї української нації та її мови, скільки вислов тупої та нічим не мотивованої ненависти до того, що не підходить під якісь тісненські шабльони.

Не менше сумне вражінє чогось безцільного, механічно клеєного і зовсім непродуманого робить друга довга стаття, поміщена в трох книжках „України“ і замірена очевидно ще на широкі рами, стаття д. Стешенка „Історія української драми“. Ми не знаємо, що нового автор скаже про українську драму; те, що сказано доси в трьох книжках, до української драми зовсім не належить і являєть ся компіляцією чужих обривків думок і цілих аркушів виписок із книжки Веселовського, і то власне таких виписок (про народні ігри та обряди), які анї у нас, анї нїде в Європі (крім хіба старих Атен) не мали ніякого впливу на витворенє драми. По що власне д. Стешенко навантажив цілу гору виписок неналежних до річи і називає се „Історією української драми“, сего не вмію собі пояснити.

Полишаю тут на боці деякі спеціальні статі, що були-б відповідні в „Кіевской Старинѣ“ та являють ся якимись чужим в Україні (моя про Вія, Шолудивого Буняка та Іюду Іскаріотського, Яковлева про бунт Черкасців і Канівців 1536 р. та Бараца „О библейско агадическомъ Элементѣ въ повѣстяхъ и сказаніяхъ начальной русской лѣтописи“), а зверну увагу ще хіба на відділ критики. І тут бачимо якесь аж дивне недбальство; по за механічні зводи фактів та цитатів ніякої власної думки, а як трапить ся проба чогось ніби власної критики, то така, що хоч святих із хати виноси. Візьміть хоч-би таку дрібницю: в книжці III д. Дорошенко дає огляд діяльності Наук. тов. ім. Шевченка. Нехай і так, що для річевої оцінки наукових праць Товариства д. Дорошенко не дає анї одного слова від себе, не дає нічого такого, з чогоб було видно, що він справді читав ті праці і зацікавив ся ними або й нї; ми вже привикли до того, що наші „критики“ оцінюють їх по обложках, не заглядаючи до середини. Але як вам подобаєть ся така оцінка д. Дорошенка: „В VIII томі Матеріалів до української етнольоґії“ видано матеріал зібраний д. М. Гр—им по Київщині „Дитина в звичаях і віруваннях українського народа“ До сього незвичайно цінного й ориґінального (?)

матеріалу додано уваги З. Кузелі. На жаль уваги З. Кузелі як неспеціаліста по медицині (матеріал торкається в значній мірі питань, що тісно звязані з фізіологією) не мають відповідної наукової вартости". Що се матеріал фольклорний і для нього треба не медика, а фольклориста, який би зумів вказати паралельні деталі у інших народів, і що д. Кузеля зробив се незвичайно широким використанням дотичної літератури і що се належало до наукової програми такого видання, а не жадні акушерські та медичні уваги, на такий догад критичної сили д. Дорошенка не стало.

Я не розумію, пощо задруковувати журнал такою січкою, якої зразки дала нам доси „Україна“. Чи для самої сатисфакції, що ось то й ми маємо свій орган? Слаба сатисфакція, коли не маєть ся щось розумнішого сказати публиці.

Ів. Франко.

ПЕРЕСПІВИ ПАВЛА ГРАВА.

З Мікель Анджельо.

Я не сьміявсь, зневолений мій брате,
З твоїх думок, з нудьги-журби твоєї,
Не кепкував як ситі фарисеї, —
Життя твоє на горі й так багате.

Враги у нас — неправда та кайдани.
В сумних гадках ти, мій далекий друже,
Усе стоїш, — за тебе серце туже:
Чим згоїш сам свої глибокі рани?

Схиляюсь я перед вінцем із терну.
А згинеш ти чи візьмеш перемогу,
Чи хто моливсь, чи ні твому богу, —
Дарма мені про славоньку химерну.

Дарма, кажу, чи шану мати будем
Ми від людей, чи вчуєм дикий галас, —
Люблю тебе: до сьвітла щиро рвалась
Твоя душа та плакала над людом.

МІРІЯМ ГАРРІ.

ЗДОБУТТЄ ЄРУСАЛИМА.

Р О М А Н.

IV.*)

Кілька день згодом вони були запрошені сестрою Шарльотою, ігуменею діяконіс на „чашку кави“ до шпиталю. Гелій радів, що знов побачить свою кімнатку, де він лежав слабкий, і обвиту страстоцьвітом веранду, де пізнав такий надзвичайний ідеал щастя. Але сподівання його не справилились.

В шпиталі було сьвято: радісно й побожно сьвяткували якісь роковини. Внутрішній двір був оздоблений гірляндами штучного моху з нашпиленими на нїм паперовими квітками і прикріпленими до стовпів позолоченими розетами.

У великій спальні нижнього поверха, оберненій в екзамінаційну салю, маленькі арабські дівчатка, переведені з иньшого протестантського закладу, лепетали байки, робили поклони, взагалі викладали всі свої знання вимуштрованих кицьок. Потім читали справозданнє, співали гимни, вислухували промови, після чого дорогі гості підняли ся поверхом вище, де під тінню спаленої сонцем зелени стояли столи. Правдоподібно на знак особливої уваги стіл для почесних гостей уміщав ся як раз против бувшої кімнати Гелія, оберненої для сього випадку в буфет. Дівчатка з числа навернених безперестанно входили і виходили з неї, клопотливо і з шумом несучи звідси блюда з пирогами, чайники для кави, які димлять ся, і чашки зі збитою сметанкою, яка повзла через край.

— Збита сметанка в Палестині! — і гості захоплювали ся.

— Так, і до того зроблена з козячого молока; я її збивала з самого ранку, і вона все не згусала; у мене просто руки віднялись, — жалувала ся сестра Шарльота, у якої на обвислій фіялковій губі красувала ся червона бородавка.

— Вона чудова і нагадує мені дні з'їзду пасторів у мого батька, — заявила Цецілія. — А ти звернув увагу на сей кугельгоф, Гелію? Се спеціальність моєї вітчини, і яке все се приємне після нудних ливанських ласощів.

*) Див. кн. II, III і IV.

— Чорний хліб вітчизни смачніший чужоземного колача, каже арабська приказка, — вирік пан Сімон, швайцарський банкір. Він носив золоті окуляри з видом ученого, а на його ланцюшку від годинника теліпався брелок — „око Єгови.“

Пиріг Гелію здався несмачним, а козяча сметанка бридкою; але особливо його вкололи слова Цецілії. Їй подобається отся гидота більше ніж ливанські тісточки, якими вони ласували в двох. Може їй більш подобається також і се тривіальне зібрання, аніж їх чудова самота під кедрами? Значить, вона вже забула все те, про що він завжди памятає.

— Я сподіваюся, пане Жамене, що ви зробите честь і відвідаєте мене, щоб оглянути мої колекції. Я лише недавно набув за великі гроші нову річ, надзвичайно цікаву, — се одна з Таблиць Закону, знайдена Бедуїном на верхівю гори Небо. Я вже зробив сам кілька транскрипцій, які маю намір оголосити в науковім огляді, — говорив пан Никодим, що був одинокий бакалійник в Єрусалимі і тому присвоїв собі титул „негоціанта.“ Він почав свою кар'єру місіонаром на африканським березі, і злі язички запевняли, що з того часу він завжди змішував поняття: конверсія, т. є. навернення до християнства Негрів, з конверсією ренти.

— Що до мене, то на жаль, я мусів зректися заняття біблійною археологією, — обізвався банкір в золотих окулярах, — щоб цілком віддатися обробленню проєкта, справді, менш вартого, але який все-ж з часом може служити нашій спільній справі. Що ви скажете про залізницю, яка звязувала б Сіон з Середземним морем, себ-то іншими словами, місто Бога нашого з культурним світом?

— Та се геніяльна ідея! — гукнув Фішер. — Тоді ми з Амалією рушимо на сезон морських купань до Яфи. Давно вже ми тішимося сею мрією, але моя пасторша не може виносити сучасних способів подорожі: ледви вилізе на сідло, як, дивись, вже лежить на землі.

— Се не те, що ви, пані Жамен, — вставила з усмішкою пані Нікодем, теж колишня діяконіса. — Ви гарцюєте верхи, як справжня амазонка, та й убрання маєте чудове. Якось сими днями я просто чарувалася вами, навіть прийняла вас за жінку англійського консуля і тільки тому переконалася, що не було поруч турецького паші.

Цецілія почервоніла від сього натяку на її виборність і від

такого ставлення її поруч з особою, яку осуджували за її ексцен-тричність і поведження.

— Ах, не вже ви їх бачили укупі? спитала сестра Шарльота. Пані Нікодем почала щось шептати, схилившись до очіпка ігумені, і видно було, як здригала ся її червона бородавка на фіялковій губі.

— Ну, розумію, як би то була католичка, але одна з наших!..

— Помолимось за тих, хто ніколи не молить ся.

І Фішер підвівши очи до неба і склавши руки прочитав молитву. Подали склянки і карафку з „вифлеємською марсалою.“ Товариство випило за здоровле молодих.

— Діти мої, я для вас приготував несподіванку! Дивіть ся, ось лист, якого отримано лише сьогодні в ранці і написано спеціально для нашого маленького сьвята; лист сей від нашого дорогого пастора Юнга. Я його вам зараз прочитаю.

— Славно, славно! — кричали діяконіси й гості.

— Ах, любий тато, — вимовила стурбовано Цецілія, — про все-то він згадає!

Мужчини закурили цигари, а пані, відсунувши чашки, витягли з своїх мішків плетінне й шитво; пані Жамен розгорнула панчошу, почату ще в Галилеї, для якої Гелій часто розмотував клубок. Клубок був ще сплутаний, і сухе бадилле приставало до вовни. Атмосфера робила ся важкою.

Фішер читав посланіє пастора Юнга до Єрусалимлян. Коли не коли Цецілія опускала своє плетінне на коліна і поклавши руки на край столу, з великою цікавістю слухала новини з побожного пасторського дому. Вона, здавало ся, була захоплена і очевидно гордила ся стилем і мудрістю свого батька, і Гелій, дивлячи ся на неї, подумав про себе з відтінком заздрости: „яке все се чуже для мене і як все отсе її цікавить!“ Він перестав слухати. Напів заплющивши очи, спершись спиною на балюстраду, коло якої він ще так недавно робив хрестики, він силкував ся відновити в пам'яті їх весняну іділлю. З білявими косами, знов закрученими навколо голови, в своїй чорній сукні з білим ковніром вона дуже подібна була до давньої діяконіси, яка з усмішкою на обличчю плела тернові вінки. Тінь від галузки страстоцьвіту снувала на її щоках, наче слід давнього поцілунка, і була хвиля, коли Гелію почули ся на подвірі шпиталю ніжні, переривані звуки сопілки.

А що стало ся з маленьким пастухом з Вифлеєму, якому одрізано ногу і якого ви якою будь ціною хотіли повернути до християнства? — раптом спитав він.

— Він помер, — сухо відповіла сестра Шарльота. І перерване читання тягло ся далі.

Він умер!.. Гелій струсив попіл із своєї погаслої цигари. Маленька сопілка Бедуїна теж умерла, він її більше не почує; умерла і вся та поезія, похована разом з маленьким пастухом. Цецілія, одіта сестрою і захоплена плетенням сих сірих панчо, тепер дратувала його своїм пошлим, зарозуміло побожним видом. Позаду неї в біленькій тихій кімнаті видно було гору посуду, стояли пироги, накриті зеленими, марлевими ковпаками.

Ах, як він жалкував, що прийшов сюди! Як жалкував що змінив поетичну сьвіжість своїх споминів на сю шаблянову дійсність! Його обхопила безвихідна туга, наче його спіткало велике нещастє. Відвернувшись від стола він став дивитись на подвіре. Серед подвіря маленькі арабські дівчатка, яким було наказано веселити ся, тулили ся одна до другої, нужденні, незграбні; вони соромили ся своїх оголених рук і ніг і признавали свою нечупурність. Вони нагадували в своїх узьких сукнях, з низько обрізаним волосем, сумуючих у неволі обскубаних пташків. Гелію стало жалко їх. Йому захотілось зійти на діл, відчинити двері їхньої клітки і сказати їм:

„Летіть, бідні маленькі дикі, пригнічені проповідю нової віри, летіть до первісної простоти, до природи. Поверніть ся до своєї первісної несьвідомости, до своїх оливних часів, на соняшне світло. Ступайте, печіть хлїб в попелі, черпайте воду з бассейну і народжуйте дітий мужови. В сім усе щастє. На жаль, я сам, як і ви, почуваю себе невільником“.

Читання посланія скінчилось. Всі встали. Сестра Шарльота повела своїх гостей в низ, на діл, куди прийшли попрощати ся сироти. Одна з них, струнка й миловида, не вважаючи на гидке вбранне, привісила собі за ухами дві зняті з гірлянд червоні рожі і змайструвала з золотого паперу корону і обручки. Вона не встигла зняти з себе сі оздоби.

— Ах, ледащо, ти знов! Ходи сюди і віддай мені все се! — крикнула ігуменя, зриваючи з неї сі невинні оздоби. — Ах, кокетуванне! Се природженна хиба в Арабів, і особливо у сеї дівчинки! З сим нам доводить ся бороти ся мало не що дня. Мої

пані, як що у вас лишилось хоч маленьке місце в ваших молитвах, я прошу вас уділити його для сеї Айюни. І повернувшнсь до Цецілії, вона почала шептати ся з нею, бородавка з обуреннєм трусила ся на її губі.

— Се плід гріха, дитина кохання!

Гелій подумав: „Коханне — гріх! Хто знає, може любити, шукати щастя в Сіоні найбільше беззаконне“.

V.

Весь тиждень минув в візитах. Робили їх пішки і на ослюках, нанятих на площі Давида, бо Цецілія з причин, яких не вказувала, але про які її муж догадував ся, не хотіла більше сідати на коня.

Вони познайомились з ріжнородними протестантськими сектами, такими численними в Сьвятій Землі, починаючи з мормонів, що живуть на взірець патріархів з жінками, слугами і худобою, і кінчаючи американськими ресурекціоністами, які оселились в домі, збудованім на найвисшій точці Єрусалима, проти Оливної гори, і там беззмінно стоїть на сторожі вартовий, чекаючи Того, Хто сказав: „Не спіть і моліть ся, бо Я з'явлю ся, як тать в ночі“. Вони живуть, дванадцять мужчин, дванадцять женщин і стілько ж учнів, спілкою, в тіснім значінню сього слова. Все спільне, починаючи з маєтку, кожний жертвує собою для всіх, і всі для кожного, але особливо для Нього; Йому завжди готове місце за столом і кімната.

Потім черга дійшла до вілль, збудованих на сучасний зразок, з дахами з черепиці і з зеленими віконницями; кожна носила яке-небудь біблійне назвисько. Універсальний бакалійник мешкав у Вавилонській башті, банкир — в домі Еліма, англійський пастор — в Галилейській лілії, де подруже Жамен застало його за приготуваннєм казання, тоді як пані Браун розливала чай і гаптувала на килимі гебрайські букви. Звідси попрямували вони до хатинки Магдали, до наверненого місіонера Гольдмана. Його жінка була колись співачкою в порт-саїдськім шиночку, нині ж її голос що неділі розлягав ся в славословіях на хорах англіканської церкви; протягом решти днів вона знов обертала ся в „фривольну особу“, бо пані Фішер якось випадково почувала, що вона виспівувала легковажні пісенки, пристукуючи в такт своїми каб-

луками в стилі Людовіка XV. До того у неї в спальні стояла шафа з люстром, і спали вони на спільнім ліжку. Тому Цецілія розважно тримала ся на сторожі; але Гелій, більш ніж звичайно ввічливий, рішив, що жінка далеко не дурна і не лиха, а чоловік — місіонер визначний, з гарною семітською головою, палкий, переконуючо-красномовний, готовий до всіляких жертв, який вносив в свою нову віру всю палку упертість попередньої. В його очах, в його голосі, в його руках блищала радість вірити і переконувати. Поли його сурдута теліпали ся, пейси, які він лишив, як у Жидів, трусили ся, але в нім нічого не було смішного і він був подібний більше на натхненого апостола.

Він оповідав про свої невдачі, перешкоди, успіхи. Він розбивав двері синагог, звалював сувої Тори, для того щоб поставити на їх місце Новий Завіт, і кричав зібранню, скамянілому від подібної наруги з сьвятині: „Геть з вашими марними переказами! Я приношу вам новий закон і живих пророків!“ Кидаючись до стіни Плачу, він кричав несамовито серед літургічного витя: „Діти Ізраїля, Сіон вас слухає, Єгова прислухаєть ся. Ось ваш ратунок, ось ваш Спаситель. Поверніть ся, поверніть ся до Голгофи! Плачте, плачте не від горя, а від щастя; не на руїнах свого неплодного храму, але на „Камні пліднім,“ де під росою ваших сліз зачевріє нива будучого увільнення!“ Сотки разів його переслідували, кидали в нього каміннем, обливали окропом і нечистями.

— І все се вас не розбрує?

— Навпаки. Коли вони мене проклинають, значить, мої слова впливають. І я був такий самий, як вони; я хотів забити місіонера, який перевернув мою душу, але в ту хвилину, коли я підняв руку, сила нелюдська повергла мене в плачу в порох, і від тоді я — служник Месії. І я сподіваю ся, чекаю завжди, що такеж чудо станеть ся з тими, які мене ненавидять. О, уратувати душу від туги й тьми, одним словом дарувати їй спокій, сьвітло, надію. Не має щастя висше сього, не має такого страшного фізичною болю, щоб перемиг таке раюванне! Як би я знав, що своєю смертю викуплю одну душу, з якою-б охотою я віддав своє жите! До того-ж, — додав він з усмішкою, трошки заспокоївшись у своїм схвильованні, — мені нема чого бояти ся, я захищений, дивіть ся швидче.

Він дістав в кутку величезний бліндірований парасоль, потім вивернув штанину підшиту повстиною.

— Се я не для себе, — Бог моя оборона, — се для Кіті, мого любого боягуза. — І Гольдман поклав руку на руку жінки. Кіті ніжно глянула на нього і сказала:

— Так, я дуже боюсь за нього, і коли чую, що він вертаєть ся на своїх власних ногах, серце моє так сильно стучить від радості, що заваджає мені бігти йому на зустріч.

І не вважаючи на той сьміховинний парасоль і сподні, Гелій сумно подумав: „Як мабуть вони люблять одно другого, і який він щасливий, що вірить! Горе, горе мені, яке бідолашне становище: при першім же розчаруванні я втерав свою віру, при найменшій небезпеці — всю свою відвагу!“

Йдучи від Гольдмана Цецілія сказала:

— У неї закручене волосє і мережані панчохи.

— Хиба ти не зробила-б так само, як би я тебе попросив?

— Сподіваюсь, що ти ніколи мене про се не прохатимеш!

— Чому ні? Яж тебе прохав про багато річей, і ти згожувала ся в Ливані, — сказав він, ніжно взявши її за руку.

— Не кажи про се, Гелію, — тихо вимовила вона, — ми помилялись; і потім, бачиш, се була наша шлюбна подорож.

— А тепер?

— Тепер ми серьозні люди.

— Тоді, Цеціліє, серьозні люди не мають права любити одно другого, і хиба шлюбна подорож не може тягнути ся все жите?

Вони вернулись через Дамаську браму, найбільш зловісні з увсіх воріт, які ведуть до мусульманського кварталу. Салдати в якімсь дранті з понурими обличами вправляли ся в стрільбі з луків. Факіри з витєм трясли своїми чотками й списками; а перед огорожою розваленої куби турецькі жєнщини, закутані від стіп до голови, привязували як приношення уривки тканин, пофарбовані кровю чорного півня.

Находив уже вечір, коли вони поринули в узькі заулки, над якими місцями нависли грубі склепління, наче арки суму й темряви. Лилики шуркали від одної стіни до другої з шумом ракети; пси блукали серед купи покидів, які викидали ся невидимими істотами з отворів, що зараз же закривали ся. Все здавалось вимерлим, пригніченим, зруйнованим наче після рабування або морової пошести; і все же таки відчувалось, що за сими замкненими дверима ховаєть ся життє, що нена-

висть не дримає, що фанатизм пильнує в глибині сих хатин, де продавці, бліді й нечулі, при появі Гелія і його жінки оживлялись, зіниці крутилися від гніву, пальці стискали бурштинові чашки, і зівялі губи плювали від обурення. Гелій сказав Цецілії: Се дивно, що в сім вмерлим місті кожний носить в серці вулькан.

Тепер вони посувались наперед майже напомацки. Коли не коли їх зачіпали якісь привиди, які невідомо звідки з'являлися і знов кудись зникали. Скепіння спускались, присмерки робились більш таємничими. В темних заглибленнях чутно було глухе бульканне калянів; то тут, то там блищала сталь оружя або емаль засліплюючо-білих зубів. Погрози й лайка тихо буркотіли навколо них. Цецілія, обхоплена несвідомим жахом, притиснула ся до Гелія, задоволеного сим.

— Так, дорога, довір ся мені, дозволь тебе вести; я люблю сю темряву ради твоєї слабости.

І обнявши її стан, він цілував її волосє. Коли нагло на перехресті Пути Скорботи страшний голос закричав:

— Назад, назад, роде гордий і лукавий! Ви приходите з радістю, але відійдете в тузі. Горе вам, божевільці! Єрусалим — Мольох, він годуєть ся сльозами і кровю!

І вони побачили перед собою „останнього пророка в Єрусалимі,“ з терновим вінцем на голові і хрестом розбійника на спині. Його жовті білки крутили ся під косматими бровами, наче випукле скло маяка, і його страшні кулаки простягали ся рухом проклятя. Гелій відштовхнув божевільця і повів Цецілію, майже безтямну, до християнського кварталу, під відкрите небо. Перед базилікою Гробу Господнього вони зупинились на хвилину, щоби передихнути. По бокам притвору підносились величезні стіни, мов мури Бастилії, а проти, через настіж розчинені половинки церкви, наче з печі виривав ся темними пасмами дим. Зверху сходила ніч, знизу підймала ся туга, бо притвор, покинутий в сей час торговцями релігійних дрібничок, кишів рядами людських постатей, які з плачем повзли на вколішках. Цецілія облишила його руку. Спокійно, не звертаючи уваги на те, що діяло ся, вона почала підніматися по сорока ступеням, які получають Голгофу з висше положеною вулицею християн. Але в Гелія тепер закривав ся неспокій. Нагло ним опанував безпорадний жах, жах перед сим містом, його замками, його вулицями і їх темрявою, перед його церквами і їх стражданнями, перед його мешканцями і їх

фанатизмом. Він подумав: „Правда пророкова; Єрусалим повинен годувати ся кращим, що є в нашім серці“.

VI.

В домі вмерлого сарацина віра Гелія знов підупала, і він з тугою запитував себе: „Чи не тому я вірив, що був щасливий, і чи не тому був щасливий, що любив“? Тому, що любив?.. Одначе він ще любив, але те, що особливо любив, був спомин їхнього кохання.

Спомин! Він думав про се ненастанно, думав в сій оселі, сотвореній для любовної пристрасти. Він шукав його під склепіннями повними тїни, на терасах повних сьвітла. Сей спомин — він відчував його на своїх губах, відзначив його в своїм серці, нарешті уділив йому місце в своїм домі: внизу, в гостиннім покою кімнаті магната, де лежали їх шатра, їхні подорожні ліжка і сідла, і на горі, в його кімнаті, де в скрині з кедрового дерева він уклав усе до найменшої дрібнички, що доторкало ся до їх шлюбної подорожі. І часто в той час як Цецілія йшла в побожних справах, або пані приходили навчати її, як треба пекти пиріг або краяти сорочку для бідного, він розкладав навколо себе її сукні, її шалі, чоботи, блакитний воаль її капелюха, її рукавички й прутик. Іноді він прохав її одіти сі вбрання, сподіваючись знайти колишню ніжність, але тим тяжче було його розчарування, і здивований він запитував себе: „Не вже се вона, моя сирійська принцеса, моя квітка Лівана? Як вона змінила ся“!

Справді Цецілія змінилась, або скоріще вона стала самою собою. Вона знов поринула в діяльність, властиву її душі.

І тоді як Гелій привіз із шлюбної подорожі спомини про їх хвилі екстази й пристрасти, Цецілія очевидно забула все крім своїх євангельських вражіннь в Галилеї. Він з палкою уявою артиста чарував ся поезією свого дому, більше інтензивно відчував приємність жити серед мелянхолійної величі, сього давнього вимерлого кварталу. Але вона з своєю позитивною, міщанською розважністю почувала як раз навпаки несвідому відразу до того, що не було методично, шабльоново. Ся відразу невпинно штовхала її до пошлої, певної себе побожності, як до одної чогось вартої ціли існування в душі християнства. Єрусалимське товариство було так їй до вподоби, що вона навіть не по-

мітила повороту в своїй вдачі, ані пригніченого настрою мужа; до тогож вона не розуміла ні його ентузіязму, ні його запалу.

Раз якось сестра Шарльота застала її в ливанськiм убранні і між иньшим назвала її „романічною панею“; вона проплакала весь вечір, обвинувачуючи мужа, що він любить не її, а її сукні, і заявила, що до подібних „фривольностей“ вона більше не здатна. На другий день Гелій замкнув на замок гостинний покій маґната, витягнув ключа з скрині кедрового дерева і навіть продав кобилу Цецілії, замісь якої купив ослиюка, що вважало ся більше пристойним; а на нього вона сідала не в своїй білій амазонці, але в старій чорній сукні, одягненій поверх міського вбрання. Він знов узяв ся за свої археолоґічні розвідки. Цілі дні перебував за містом, корпав ся в землі, розбирав написи. Але його заходи не мали успіху. Його душа мовчала, але почуте драгувало ся під пекучим небом, під горячим подихом вітру. Часто вечером, коли вертав ся опалений сонцем і обхоплений огнем бажань, він брав Цецілію в свої обійми, дивуючись самому собі, що може задовольняти своє бажанне в пристрасті, на яку не відповідають.

VII.

В такiм стані моральної самітності Гелій був радий з частих зустріч підчас своїх екскурсій з лицарем в чорнім плащи, якого побачив перший раз на верхівю мінарета і якого Фішер назвав божевільцем.

Се був Богемонд, граф д'Іблін де-Куртене, сеньор Аскальона і Арзюра, лицар мальтійського ордена і барон Гроба Господнього. Він належав до одного з найдавнiйших родів заморського вельможного панства, що прибуло до Палестини з Готфрідом Бульонським. Богато з його предків були тамплієрами; один королем Кипра, другий, герцог Тіверіяди й Пальміри, одружив ся з принцесою Лівана. І Мелісанда, кастелянша Сіона і дружина вифлеємського сенешаля, була така сьвята, що при однім погляді на неї невірні ставали христіянами, а прокажені вилічували ся від одного дотику її рук. Після упаду Аморі, здобуття Сен-Жан'д'Акра і розгону тамплієрів, Іблін де-Куртене все ж задержали за собою титул „палестинських володарів“. На знак жалоби вони замінили свій білий плащ на чорний, а в їх гербі кривавий і рівний як меч хрест замінив ся білою зьвіздою.

Викинуті з Сьвятої Землі, фундатори кипрійського, родоського і нарешті мальтійського орденів зробили ся лицарями моря ганяючись на шкунах за корсарями. Потім минули віки без слави і без авантур. Але в Богемонді знов розквітчали ся геройства й містицизм його роду. З'явившись на сьвіт за часів Люї-Филипа, він думав, що вродив ся в епоху середніх віків. Нещаслива любов до одної пані, яка навіть не підозривала про се, примусила його, ще зовсім молодого, одіти волосяницю під кольчугу і оперезати ся мечем. Потім він продав свої маєтки, надів золоті остроги, купив у Марселі корковий шолом і поплив до Палестини.

Висадившись в Яфі, геральдичні знаки якої — кит Йо-ни — були і в його гербі, він був дуже здивований, що паша не явив ся до нього з ключами міста. Він чекав на піску, під промінням південного сонця цілу годину, ледви не дістав апоплексії і рішив нарешті попрямувати до Сіону. Прибувши до Єрусалима він обслідував околиці, знайшов на дорозі до Вефлеема руїни башти, де Танкред збудував свої окопи і де пізнійше виріс замок князів д'Іблін де-Куртене. Він вибудував тут укріплений замок і там серед зброї, требників і трофеїв жив мрією здобути Єрусалим з'усиллями французького вельможного панства. Або осідлавши свого коня гарцював навкола міста, шукаючи туриста шляхотної крови і поривань таких чистих, щоби його можна було узброїти як лицаря його ордену.

Але мало кого не лякало тихе божевілле сього нового Дон-Кіхота. Танкредія не знаходила adeptів, виключаючи хіба лікаря д'Аменже, подобу сухорлявого і скептичного Санхо, який не ганяючись за практикою, цілими днями лежав простягнувшись на рогожі, поринаючи в галюцінації, навіяні гашишем. Одна в нього була пристрасть, все инше його не цікавило. Ніколи він не брав участі в суперечках, і коли часом перемагав свою лїнність, то єдине для того, щоби промимрити голосом людини, що не зовсім проснула ся, змінений ним вираз Соломона: „Суета, все — суета, крім куреня“. Однак за графа д'Ібліна він віддав би навіть свою люльку.

Лицар і лікар були єдині люди з латинського сьвіта, яких одвідував Гелій, бо Богемонд був перед усім християнином, а потім уже католиком. Він стояв вище схизматичних суперечок, вище понад всїяке релігійне недоумство, подібно до того, як замок його височив над дорогою втоптаню прочанами ріжних забобонів

і напрямів. З його погляду світ ділиться на дві частини: ідеалісти з одного боку, позитівісти з другого; і коли він не дуже любив протестантизму, то єдине тому, що дивився на нього як на доктрину прогреса і доброго розуму. Все се вселяло йому такий жах, що він що вечора, перебираючи свої чотки, благав: „Владичице Діво, визволи нас від культури“.

Незабаром тепла приязнь завязала ся між Гелієм і Богемондом мимо ріжниць в роках.

Спорідненне щирих душ і спільна любов до минулих, але великих подій притягали їх один до другого. До того-ж опріч своєї химерної надії на завойованне, граф умів розуміти й почувати, як артист, і ніхто краще його не схоплював величної поезії Сходу, прибитого проклятем і випаленого сонцем. Часто вчений і граф, один одягнений в чорне, другий в біле, прямували в випалені сонцем, яскраво с'яючі, безлюдні поля Юдеї. Вони їхали мовчки, один за другим, краєм фантастичних скель, з яких збігав нескінчений осет кольору скелі і де дрімали салямандри. Іноді вони зупинялись перед чорною пащою печери. Укріпивши поводи камінням, вони запалювали на сонці свічку за помічю люпи і брали ся до огляду печери; йшли майже напомацки, по липкім ґрунті, почувачи над своїми схиленими головами шемранне лиликів, що причепили ся до стелі. Лучало ся, що один з них, підпалений знизу, починав з перестрашу кидати ся, за ним другі. Приятелі посували ся наперед серед волохатих крил, які зачіпали їх обличчя, причіпляли ся до бороди, задували світло. Вони пригадували обстанову спокуси св. Антонія або оповідали легенди про казкові дивогляди і героїв, яких не можна зранити. То тут то там дві фосфоризуючі точки — зіниць шакаля або гієни — пронизували темряву. Їх ноги спотикали ся о кости, і їх уява наївних авантюриків впивала ся приемним почутем страху виображеної небезпеки.

Одного разу вони дістали ся до саду Соломона, — місце, повне свіжости й краси, обсажене плодовими деревами і скроплене струмочками. Сидячи під цвітучим лімоновим деревом вони снідали фіґами й коржем, спеченим в попелі; кілька кроків від них коло криниці арабські жінчини співали й жмикали біле.

Одна молода дівчина, смуглява, здорова, з широким пережком між очима й білими зубами, нахилившись подала їм води з амфори. Її рукави були завязані на шиї і відкривали нервові,

стягнені обручками руки, а із проріза на грудях виходила туга, пружиста шия.

— Сказати-б, маленька Суляміта з Пісні Пісень: „Закрита, як замкнений фонтан, і смуглява, як шатра Кедара“. — Так, вона повинна бути подібною до неї, відповів Богемонд. — Бо-ж тут сей цар, такий мудрий і такий легковажний, „розстелив килим кохання для дів Єрусалиму,“ і навіть запевняють, що саме гарне величання страсти він створив в сім самім саді. Вони замовкли, обхоплені красою давньої поеми. Гелій з тугою в серці думав про Цецілію, про минулі пестоші...

— Я хотів-би бути Рінальдом в Армідиних садах, — сказав граф, простягнувшись і закинувши руки за голову.

— А я бажав-би просто бути ближче до природи. Я бажав би тримати в обіймах жінчину, втішати ся нею без докору з боку мого ближнього, всякого змішання упередженого сумління. Горе! Для чого з любови ми робимо якусь соромну, таємну річ? Не вже щасте завжди буде суперечне з релігією? В Лівані Цецілія любила мене й забула свою Біблію; тут що вечора, сидючи на своїм ліжку з розпущеним по плечах волосем, вона читає розділ до самого кінця, не хотючи поступити ся для мене жадною стрічкою, а коли нарешті з нетерплячкою, запалений я хочу її притулити до свого серця, вона ставить опір, їй соромно. Вона холодна, я-ж справляю вражінне грубого насильника, тоді як сей акт дуже природний і згідний з постановами церкви. А про те я так само вірив, моя душа була переповнена ніжною любовю до Бога й людей, і се не заважало мені любити жінку. Коли мені не дарують пестошів, коли спокій моєї душі лежить в заспокоєнні кохання, і коли в сей час Цецілія не дає мені повного щастя, моя віра так само зменшує ся.

— Мій бідний приятелю, я вам говорив першого дня нашого знайомства: не вірте жінчині! Вони обезличують наші мрії і знесилюють наш героїзм, особливо ті, що бажать і думають таким способом, бо думка їх убога, а бажання вперте. Ах, яке нещасте, що я не знав, що вас покладали в сім шпиталі; я-б вас вирвав силою, я-б вас умістив у лицарській салі, де через відчинені вікна вітер хитає трофеї моїх предків і де з усіх боків ви бачите обрій і просторинь. Ах, я був дуже огірчений, коли дізнав ся про ваш шлюб з сею діяконісою; я вже вас любив. Одначе не думайте, що я проти вашого шлюбу тому, що ви оже-

нились з протестанткою. Мої предки дружили ся з сарацин-ками, були хорі, самотні, розчаровані; потім, в сій безводній країні сонце розпалює мозок, і аромати збуджують кров. Все та-ки ліпше було-б для вас вибрати дівчину — ось дивіть ся, як ся: міцну, безжурну і безсловесну, яка не дошукуючись причин в день пропонувала би свою амфору, в ночі поцілунки. Або при-наймні вчинити як я: носити волосяницю і замість всіх женщин, обожати Діву; або ще як лікар, що дурманить себе гашишем, і володіти в димі наркотика всіма жінками.

— Так, може, він і має рацію, — відповів задумано Гелій — Він певне, щасливіший від нас.

— Ні, — заперечив граф, надіваючи свій шолом і оперізу-ючись шаблею, — він не може бути щасливий, бо він не страж-дає. Він анестезував здатність до життя, не пережив ні бороть-би, ні сумнівів, ні довгих сподівань, ні палких надій. Його мрії здійснюють ся вповні. А я часто себе питаю: чи не в тузі містить ся краса життя, і чи не в неспокою наших мрій ви-міряеть ся наша велич? О, мій друже, ви так само як і я терпи-те від обридливости сього віку; бороніть красу, яка беть ся в вас, не давайте себе заспокоїти пошлыми втіхами, не розмі-нюйте вашої думки на дрібниці. Шляхотна мрія може панувати над сьвітом і перетворювати його; збережемо-ж, мій друже, мрію, що живе в нас. Збережемо красу і навіть наше страждання!
(Далі буде).

ОЛ. МАРИГЧАК.

Ніч.

Чудова ніч. Роскішний чар
Злітає ген в блакити —
Пройшов вже день і денний жар,
І дивно пахнуть цвіти.

Кругом пісні, любовний шал
Пливе в віддаль дріжучий —
А місяць-царь зійшов з за скал
Таємний і могучий.

В таку ніч ворущать грудь
Пречисті, дивні звуки —
Спокій і чар мені кладуть
На душу білі руки.

І світ немов містичний храм
Де шал живе з любовою...
Лиш я один — самотний там
З безмірною тоскою...

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

Вибори в Австрії.

І так Австрія має вже парламент, вибраний на основі загального, безпосереднього, рівного і тайного виборчого права, а в тім парламенті 88 соціально-демократичних послів. Се найзаметніша подія останніх виборів в Австрії, що стурбувала одних, врадувала інших, а всіх здивувала. Соціальна демократія співає тріумфальну пісню перемоги, буржуазні круги організують ся до оборони позицій „старого світа“, сам австрійський цісар, як доносили телеграми, висловив президентови міністрів Бекови своє невдоволенє. При тім усі питають здивовані: звідки се взяло ся? Бо ані соціальна демократія ані її вороги не ждали таких успіхів „червоного диявола“. А президент міністрів каже: В парламенті соціальні демократи поводити-муть ся поважно, не робитимуть трудностей бюджетови взагалі і військовому з окрема. Се одно, а друге — в парламенті буде для всіх державних справ більшість, і то не якась „червона“, але поважна і побожна, з німецькими християнсько-соціальними антисемітами і з католицьким центром як основою, якій додадуть сили консервативно-клерикальні Славяни.

Бо против соціальної демократії стоїть з небогато меншою силою її найбільший ворог, що рекрутуєть ся головно в численній ще в Австрії сфері дрібної і найдрібнішої буржуазії, закидаючи на неї шнурок християнсько-соціального антисемітизму. Говорячи цифрами, здобули вони 67 посольських мандатів. Разом з німецьким католицьким центром, зложеним із 29 послів, утворять вони парламентарний клуб в числі 96 послів, найбільший парламентарний клуб в новім австрійським парламенті, і єдиний клуб, на яким австрійське правительство може оперти свою політику. І так маємо два соціально-політичні центри, боротьба між якими творити-ме в першій мірі зміст парламентарної діяльності: соціальна демократія і християнсько-соціальні. Довкола тих центрів групувати-муть ся інші парламентарні сили, відповідно до потреб хвилі. Яке саме буде те групуване, годі прокувати, але певне сказати можна, що швидше буде постійне противенство між реакцією і поступом, як між буржуазією і соціальною демократією. Бо в на-пів феодальній Австрії поважна

часть буржуазії все таки репрезентує поступ, а соціальна демократія занадто „паважна“, щоб пускати ся на „революційні авантури“.

Але хто сподівав ся, що загальне, безпосередне, рівне і тайне виборче право, висуваючи на перший плян соціально-економічні потреби народніх мас, тим самим усуне національне питанє, той помилив ся. Національне питанє, на скільки воно питанє вдержаня пануваня одної нації над другою, се безперечно головно інтерес буржуазії; але на скільки воно питанє визволення з національного гнету, се наболіла рана найбільш поневоленних народніх мас, бо крім гнету політичного, соціального, економічного врзуєть ся в їх плечі ще й гнет національний. І висуваючи на перший плян потреби широких народніх мас, нове виборче право висунуло між ними також справу визволення з національного гнету. А що й оборонці пануючих націй вийшли ще доволі сильні, то боротьба буде завзята. Але буде боротьба, не буде ще національного мира. Навіть соціальна демократія буде примушена кинути ся в вир тої боротьби. До сього примусить її дбалість за будучність своєї парламентарної сили. Соціально-демократична парламентарна репрезентація складаєть ся з 48 Німців, 26 Чехів, 6 Поляків, 4 Італійців, 2 Українців, 1 Румуна й 1 Словінця. З виїмком одних Німців і по часті Поляків (в Галичині) всі ті нації зазнають меншого або більшого національного гнету і соціальна демократія, коли захоче вдержати ся серед них, мусить їм дати відповідь і на національне питанє. Зрештою буде се не трудно. Хто виробив берненську національну програму, тому буде легко дати вдоволяючу відповідь на національне питанє, коли тільки соціальні демократи з пануючих націй зуміють до краю, не тільки в теорії відказати ся від старих іллюзій.

На найвисший тон в національній справі настроєні чеські соціальні демократи. Вибори в Чехії змінили уклад чеських парламентарних сил радикально. Молодочехи з великого парламентарного клубу, який держав у своїх руках усю чеську національну політику, змаліли до групи 19 послів; за те вибори винесли на перше місце чеських парламентарних сил соціальну демократію з 26 послами. Ставши такою парламентарною силою серед свого народу, чеська соціальна демократія зрозуміла, що мусить взяти в свої руки також боротьбу за національні права, за які

чеський нарід бореться від давна з Німцями, і заповіла в повиборчій маніфесті боротьбу з німецьким національним гнетом за чеську школу, за чеський уряд, за націоналізацію всього громадського життя чеської нації.

Той сам тон звенить у повиборчій маніфесті польських соціально-демократичних послів на Шлеску, де з трьох мандатів, призначених для Поляків, 2 здобули польські соціальні демократи, і де Поляки під національним оглядом стоять гірше від Німців і Чехів.

А навіть українська соціальна демократія починає визволяти ся з під польських впливів і говорити про національне питане самостійно. Пр. в 22 ч. „Землі і Волі“ кличе вона: „Не сьміємо забувати, що між німецьким і чеським, польським і українським націоналізмом є засаднича різниця, бо коли німецький і польський націоналізм хоче вдержати безправне пануванє, чеський і український добуває свої права“. А яку боротьбу приходило ся зводити з українською соціальною демократією за ту тезу, і яка повинь лайки вилляла ся на її оборонників! А тепер се проголошує офіційльний орган української соціальної демократії!..

Причини такої побіди соціальної демократії при виборах легко віднайти. Буржуазні партії опирали ся на кругах, які їм доси давали голоси до парляменту, отже на кругах упривілейованих. Коли ж прийшло ся вибирати послів на основі чотирьочленної формули, ті круги стали меншістю в масі виборців, а перевагу дістав пролетаріят. І пролетаріят вибрав тих, хто працював серед нього, організував його, вів його до боротьби за нове виборче право. І не лише пролетаріят чистої води, але й так звана „дрібна буржуазія“, про яку соціально-демократична теорія говорить з висока, з погордою, але соціально-демократична практика дуже запобігає в неї голосів, до того, що пр. львівський соціально-демократичний „Głos“ величав перед виборами почесним іменем пролетаріяту всіх, крім жмінки справжніх капіталістів, навіть бюрократію, хоч при ийших нагодах навіть справжньому інтелігентному пролетаріятові закидаєть ся, що він не здібний піднести ся на вершини пролетарського сьвітогляду.

А тепер про ті сили, що групувати-муть ся кругом згаданих двох антіподів в австрійськім парляменті.

Німці: 22 послы поступової партії, 24 послы народньої пар-

тії, 21 посол партії аграріїв, 13 послів партії Вольфа, т. зв. вільних Всенімців, 3 послі партії Шенерера, т. зв. Всенімців (Всенімці перед розпадом на ворожі групи Вольфа і Шенерера творили в давнім парляменті поважну групу пангерманських націоналістів, одначе теперішні вибори, а ще перед тим розпад зменшили значіне сеї групи). Народня партія і аграрії утворили вже „німецько національний“ парляментарний бльо́к, до якого мабуть приступить група Вольфа і часть послів з поступової партії.

Чехи: 19 молодочехів, 6 старочехів, 19 чеських католиків, 25 чеських аграріїв, 10 радикалів і 2 реалісти (група проф. Масарика), — всі сі буржуазні групи утворюють парляментарний бльо́к для оборони національних інтересів, полишаючи собі ві всіх інших справах свобідну руку.

Про Поляків і Українців буде мова низше.

Словінці: 23 послі з католицької партії і 3 з ліберальної.

Італійці: 10 послів з католицької партії і 4 з ліберальної.

Хорвати: 10 послів.

Румуни: 5 послів.

Серби: 2 послі.

Жиди-сіоністи: 4 послі; інші жидівські послі не стоять на основі жидівської національної ідеї.

В кінці 6 послів „диких“, себто безпартійних, з ріжних національностей.

Такий результат перших австрійських виборів на основі загального, безпосередного, рівного і тайного виборчого права. Новий парлямент значно ріжнити меть ся від старого, парлямент з загального виборчого права від парлямента привілеїв.

Завдяки виборам на основі загального, безпосередного, рівного і тайного виборчого права відітхнула свобіднійше й Галичина, перший раз за час конституційного житя, особливо - ж українська часть Галичини. Доси пригнітала її важким каменем сумна свідомість, що найбільші виборчі зусилля не придадуть ся ні нащо, вибори все таки вийдуть так, як сього захочуть польсько-шляхетські круги краю. На 78 послів, яких посилала Галичина до австрійського парляменту при куріяльній системі, 60—70 належало все до „Кола Польського“, і тільки дрібна решта мандатів оставалась галицькій народній опозиції, польській демократії і всему українському народови.

Аж тепер сей пригнітаючий стан річий почав зміняти ся. Прийшли вибори — і свіже повітре вступило в ту важку, затухлу політичну атмосферу. Всі побачили що хитаєть ся і починає валити ся та польсько-шляхотська кріпость, яка всевладно панувала над краєм і мала рішаючий вплив на правліне цілої держави, — хитаєть ся й починає валити ся, не вважаючи на всі зусиля, з якими боронено її позицій.

Коли вибори ві всіх інших краях Австрії відбували ся при повній виборчій свободі, — повній очевидно настільки, наскільки се можливо в теперішнім устрою політичної й економічної неволі народніх мас, — то в Галичині при виборах панував нечуваний терор усіх тих, що в їх інтересі лежить дотеперішній шляхотський режім. Виборців з народньої маси тероризували всі, хто мав якусь власть над ними, від найвисших властей аж до останнього урядового посіпаки, від поміщика аж до останнього двірського наставника, — політична власть і ті, що мають економічну власть над народньою масою, подали собі дружно руки, щоб за всяку ціну здавити вільну волю виборців та оборонити польсько-шляхетський режім. При тім вибори в Галичині поділено на три часті, а в кожній часті не кінчали ся вони за першим разом; в міських округах були, як звичайно перші вибори і тісніші (перебаллотировки) а в сільських було звичайно аж по три голосовань. І при кождім новім голосованю виборчий терор збільшав ся. Особливо певне оружие мали польсько-шляхотські круги в тім, що для другого і третього голосованя видавано аж при самій виборчій комісії, яка звичайно не позволяла виборцеві вийти виповнити собі по своїй волі карту голосованя; хто не був сам на стільки письменний, щоб виповнити собі як слід карту, того голос ішов на польсько-шляхотського кандидата, а в найліпším разі пропадав, бо писарі, які з припорученя комісії виповняли карти голосованя, або писали на них імя польсько-шляхетського кандидата, або коли виборець не позволяв на се, писали імя його кандидата так неправильно, що комісія голос признавала неважним. Такою штукою показували виборчі комісії, „чуда“, бо пр. чим иньшим, як не „чудом“ треба вважати те, що польський соціально-демократичний кандидат в краківській окрузі, маючи при першім голосованю найбільше голосів, при третім голосованню мав їх найменше і перепав?!

Всіми тими зусилями вдало ся довести до того, що з кан-

дидатів, які ставали під прапором „Rady Narodowej“ і або вязали ся без застереження вступити до „Кола польського“, вибрано послами 54, значить „Коло польське“ має більшість між послами з Галичини (54 на 106). Але той склад теперішнього „Кола польського“ не такий одноцільний, чисто-шляхотський, як бував давнійше, а є в нїм майже однаково сильні групи консерватистів, католицьких центровців, народових демократів і ріжношерстних т. зв. демократів, — польско-шляхотський режім уратовано по части тільки через те, що шляхта поділила ся мандатами з іншими польськими реакційними партіями.

Загалом беручи, з 78 мандатів, призначених по офіційній статистиці Полякам, здобули: 53 мандати прихильники „кола польського“, 16 мандатів польські людовці, 4 мандати польські соціяльні демократи, 3 мандати жиди-сіоністи і по одному мандатови безпартійний жид-демократ (др. Грос у Кракові) і безпартійний соціяліст (Брайтер у Львові). Крім того „Rada Narodowa“ відвоювала для „кола польського“ один мандат в чисто українським сільським окрузі. Таким чином з 28 мандатів, призначених по тій-же офіційній статистиці для Українців, один попав у польсько-шляхотські руки, а решта дістало ся: 17 українським національним демократам, 3 українським радикалам, 2 українським соціяльним демократам і 5 москвофілам. З тих мандатів, які призначено в сільських округах Східної Галичини для Поляків, Українці при тійснійшій голосованю помогли здобути один польському людовцеві, а два здобули виключно своїми силами для жидів-сіоністів, які ставали до тіснійшого голосованя з кандидатами „Rady Narodowej“.

Значить, поза „Колом польським“ остануть поки-що людовці, які одначе готові злучити ся з ним на певних умовах, а на все польські соціяльні демократи, згадані два безпартійні послы зі Львова і Кракова, Українці і москвофіли, — разом 52 послы, а навіть без людовців ще 36 послів, в порівнаню з давнійшого галицькою опозицією досить поважна парламентарна сила.

Велику невдачу потерпіла при виборах польська соціяльна демократія. В західній — чисто-польській — Галичині не провела вона ані одного посла; навіть краківські мандати вирвано їй з рук завдяки бльокови консерватистів з демократами і великим виборчим надужитям, а в тій боротьбі консервативно-демо-

кратичного бльока з соціальними демократами впав навіть лідер польської соціальної демократії Дашинський. Тільки Східна Галичина дала польській соціальній демократії 4 мандати: 2 у Львові і по одному в Перемишлі і Стрию, — у Львові й Перемишлі завдяки підпомозі жидів і Українців, не лише жидівських та українських соціальних демократів, але й поступових не-соціалістичних кругів, а в Стрию завдяки тому, що до тіснішого голосування ставав блідонький соціальний демократ, урядник міністерства залізниць Морачевський, отже „поляк і католик“ проти жида-сіоніста, так що на нього голосували всі ті, що не хотіли, щоб польський мандат дістався в руки жида-сіоніста.

Тай загалом вибори в міських округах випали для поступових партій куди гірше, як по сільських. Крім 4 польських соціальних демократів та згаданих двох безпартійних послів у Львові і Кракові вийшов ще один жид-сіоніст в Бродах, — разом 7 опозиційних послів на 36 міських мандатів Галичини, при чім на західну Галичину припадає тільки один опозиційний посол з міських округів. Показалося, що між польською суспільністю по містах мають велику перевагу елементи реакційно-шовіністичні, а польські елементи поступові можуть перемогти тільки при помочи елементів чужоплемінних, жидів і Українців. Др. Грос у Кракові вийшов в жидівській округі, решту опозиційних послів з міських округів посилають ріжноплемінні городи Східної Галичини.

Коли з тим результатом виборів у міських округах порівняємо результат виборів у сільських округах, де на 72 мандати 22 мандати здобули українські партії національно-демократична, радикальна і соціально-демократична, 5 мандатів москвофіли, 16 польські людовці і 2 жида-сіоністи, разом 45 опозиційних мандатів на 72, — то побачимо, що поступ, у Галичині репрезентують села, а городи реакцію. Східно-галицькі села повибирали в більшості українських послів, західно-галицькі людовців, а городи повибирали різні ексцеленції, як міністрів Дзедушицького і Коритовського, презеса „Кола польського“ Абрагамовича, повибирали народових демократів, а не мали мандатів для репрезентантів міського пролетаріату, не знайшли мандату для такого бича польської шляхти, як Дашинський. І які неправдиві в освітленю результату виборів виходять слова всіх тих, між ними й соціальної демократії, що, мовляв, городи репрезентують по-

ступ, отже їм належить ся більше мандатів, як селам. На сій власне основі викроено в Галичині 36 міських округів, які тепер показали ся найпевнішою кріпостою польсько-шовіністичної реакції.

Перейдемо до огляду української виборчої роботи. В городах українська людність творить меншість і тут українська виборча робота не мала ніяких виглядів на позитивні результати. Ще найбільше могла би тут зробити сильна українська соціяльна демократія, підперта польською і жидівською соціяльною демократією; коли взяти на увагу, що її при виборах підперли би всі Українці без ріжриці партій за її українство, та просто в інтересі вибору соціяльно-демократичного посла було б класти українського соціяльно демократичного кандидата в тих міських округах, де українська людність значна числом. Але українська соціяльна демократія слаба взагалі, і власне найслабша по містах, де вона доси працювала тільки на користь польської соціяльної демократії. І се на ній помстило ся при сих виборах. У Львові не виставлено кандидатом д. Мик. Ганкевича, чоловіка, найбільше заслуженого для львівського соціяльно демократичного руху, хоч виставлення його кандидатури домагали ся всі робітники без ріжниць національності. Так само не допущено його кандидатури, хоч її те-ж домагали ся робітники, в Стрию, де поставлено урядника міністерства залізниць д. Морачевського. Все те очевидно в тій ціли, щоб „польський“ мандат не дістав ся в українські руки. Заряд польської соціяльно демократичної партії і з окрема Дашинський, які, як довідуємо ся з 22 ч. „Землі і Волі“, органу української соціяльної демократії, відіграли в тім знасилуваню волі робітників головну ролю, вміють, як видно, боронити „польського стану посіданя“ не гірше польської шляхти. Ми незнаємо деталів сеї справи, отже можемо схарактеризувати її тільки словами українського соціяльно-демократичного органу, який називає її фактом, „що чорною краскою буде записаний в історії соціялістичного руху в краю“, а про аргументи заряду польської соціяльної демократії пише: „Тільки тепер, по скінчених виборах, бачимо як на долоні, як нестійні нужденні, ничтожні і сьмішні були аргументи ексукутиви польської соціяльно-демократичної партії проти кандидатури тов. Мих. Ганкевича. Тільки тепер бачимо, що аргументів сих надужито для покриття вузкого егоїзму у противників кандидатури тов. М. Ганкевича, того егоїзму, що каже на першім місці ставити особисті амбіції, хоч-би се було правдивим

ударом і шкодою для соціалізму в Галичині. “ — Справді справа мусіла виглядати дуже негарно, коли і в українській демократії, такої податливої супроти польських товаришів, урвала ся терпелівість!..

В Бережанах і Бучачи поклала українська соціяльна демократія кандидатів самостійно і здобула для них поважне число голосів, а в Бучачи її кандидат (др. Яросевич) був би прийшов навіть до тіснійшого голосованя, коли-б не страшний терор і надужитя виборчі.

Загалом українська соціяльна демократія констатує в „Землі і Волі“, що в виборчій акції не було порозуміння між нею і „найблизшою їй партією, польською соціяльною демократією“, що ся дивила ся на неї підчас виборів, „зовсім пасивно“, — сумне свідство для міжнароднього братерства польської соціяльної демократії.

Українська національна демократія поклала де-куди по городах своїх кандидатів просто для національного принципу, для почислення українських голосів. Вона також здобула декуди чимало голосів, а в Тернополі прийшов її кандидат навіть до тіснійшого голосованя, при яким одначе перепавав. У Львові-ж її кандидат зібрав у всіх округах над 1.800 голосів, значить більше як котрий небудь з тих, що їх вибрано у Львові послами. Де при першій голосованю український кандидат дістав значне число голосів, там при тіснійшим голосованю сі голоси рішали про побіду поступового кандидата. Хто знає, чи без українських голосів був би вийшов соціяльний демократ Діаманд у Львові, сіоніст Штанд у Бродах, а вже певне був би без них перепавав Брайтер у Львові.

В сільських округах Східної Галичини виборчу акцію вели три українські партії: національно-демократична, радикальна і соціяльно-демократична і москвофіли. Виборча акція вела ся без ніякого порозуміння між партіями, кожда партія вела її на свою руку, особливо москвофіли виступали завзято проти всего українства. Результат виборів уже відомий: 17 національних демократів, 3 радикали, 2 соціяльні демократи, 5 москвофілів.

З цілої виборчої акції зазначимо дві характеристичні риси: Перша — се упадок, „правительственного українства“, яке репрезентував доси д. Ол. Барвінський і тов. Він і його одностумець проф. др. Студинський тільки поспробували виставити свої канди-

датури, але не видержали до кінця і позрікали ся їх. І загалом правительственних українських кандидатур зовсім не було. Вся українська виборча акція виступила крайне опозиційно проти польсько-шляхотського режиму в Галичині і державно-австрійських протекторів того режиму.

Друга риса — се упадок москвофільства. Та партія, яка ставила себе на рівні з усім українським національним рухом, яка в виборчих переговорах з національно-демократичною партією домагала ся для себе 14 мандатів і відкинула пропозицію тої-ж партії прийняти 10 мандатів, — у завязтій виборчій боротьбі при тайній помочи польсько-шляхотських кругів, здобула ледви пять мандатів, а її лідер др. Дудикевич, якого вона всіми силами хотіла провести в парламента, на якого вибір збирано окремі фонди, витрачено масу грошей і масу енергії, провалив ся ві всіх трьох округах, в яких кандидував.

Що до організації українських послів в австрійськiм парламента, то українські національно-демократичні і радикальні послы утворять мабуть один український клуб, до якого належати-муть також усі українські послы з Буковини, числом пять, так що український клуб мав би 25 членів; 2 українські соціально-демократичні послы належати-муть до соціально-демократичного клубу; москвофіли, як се виходить зі статей їх органу „Галичина“, не можучи вступити до українського клубу, бо тим самим мусли-би признати українську національну ідею, зложать найпевнійше окремий „Русскій (чи Карпато-Русскій“) Клубъ“.

І так при теперішніх виборах побідила в Галичині українська національна ідея і поступові репрезентанти її — згадані три українські партії. Тільки ж не треба вбивати ся побідою. При виборах побіда, але виборчий закон назначив тій побіді такі межі, що українські репрезентанти задля малого числа не могли-муть бороти ся з успіхом против національно-політичних ворогів українського народу — прихильників історичної Польщі. Се треба все тямити, оцінюючи становище українського народу в Австрії.

Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ.

З російського життя.

Бюджет і міністерство фінансів в його відносинах до думи; помилка кадетської тактики. — Суперечки між думою і міністерством з приводу експертів. — Ухвала законопроекту про контингент рекрутів. — Подорож голови думи в Каноссу і що з того вийшло. — З ким в першу чергу довелося пристосувати ся депутатам. — З'їзд у Москві „об'єдиненого союзу руського народу“. — Троянці ХХ віку.

В жадній державі земельне питання не стоїть в такому тісному, органічному звязку з фінансами і питаннями фінансової політики, як в Росії, де 80% людности працює біля землі, їсть з сії праці хліб; де загальний здобуток за рік на кожну душу виносить не більше 63 карб., а як що мати на увазі лише один хліборобський селянський люд, то не більше 32 карб., а як де то й 15 — 20 карб., де система податків усею своєю вагою лежить на спині бідноти, де з сього злиденного здобутку в казну йде не менше як 20%.

Звичайно, що не через сей міцний органічний звязок між справами земельною та фінансовою в Росії, в думі одночасно з питанням про землю поставлено було на чергу питання про бюджет. Стало ся так цілком випадково. Але ми зазначили сей тісний звязок, щоб підкреслити дуже вигідну позицію, на яку поставила думу сама доля. Для думи випав незвичайно слухний момент використати таку зручну нагоду і зразу розпочати розгляд і обмірковування бюджету на широкому, міцному принципіальному ґрунті. На жаль дума сього не спромогла ся зробити так як слід. Вивести справу розгляду бюджета на принципіальний ґрунт допоміг не хто инший, як сам міністер фінансів д. Коковцев своєю подекуди безтактною, глибоко образливою для народнього заступництва промовою, своїм повним погорди і призирства до думи поведінням, нарешті своєю чисто бюрократичною „легковажністю“, яку він виявив в поглядах на фінансове і економічне становище держави і народа.

З початку своєї промови д. Коковцев остеріг думу, що тільки йому одному належить монополія на повне розумінне бюд-

жетової мудрости і хиба тільки може як *privilegium odiosum* декому з членів думи, для решти ж — се *terra incognita*, хоча, мовляв, при добрій охоті згодом послі чогось і навчать ся. Потому міністер підкреслив, що він вимагає в думи, щоб вона розглянула і обміркувала негайно бюджет „зовсім не через те, що уряд не матиме змоги у свій час зробити потрібні йому видатки, як що не матиме затверженого бюджету, бо, мовляв міністер, „въ распоряженіи правительства имѣются всѣ необходимые законные способы“, щоб сього не трапило ся; міністри-ж треба, щоб дума приняла яко мога швидче бюджет „по соображеніямъ высшаго государственнаго порядка“. Що то за „соображенія“, на які натякнув д. Коковцев, добре відомо кожному: потреба кредиту. Але говорючи думі так зневажливо отверто, що „ти мені, мовляв, потрібна тільки для кредиту“, міністер очевидно не збагнув думкою такої простої речі, що йому треба поводити ся чемніше з народним представництвом хоч би ради-ж того самого кредиту; забув також очевидно і про те, що позичаючи в 1906 р. за кордоном гроші, уряд дав банкірам слово, — як доводить лондонський „Economist“, — що „фінанси Росії підлягатимуть контролі народнього представництва, і що бюджетови даватиме санкцію дума“.

Що-ж до змісту промови міністрової, то „Слово“, орган поміркованого октябриста, бувшого товариша міністра фінансів, д. Федорова, характеризувало її такими словами: се „поверхностный комментарий бухгалтера къ бюджетнымъ цифрамъ“. Бо й справді, в промові міністровій не помітно навіть і натяків на розумінне того, що таке фінансова політика, на надзвичайну трудність кризи, що переживає державне і народне хазяйство і на величезну небезпеку її для першого і другого, на пекучу потребу радикальної зміни всієї фінансової системи і політики і пристосованне їх відповідно до достатків народа, його потреб і нових форм політичного життя. „Фінансова машина, мовляв міністер, стара, негодяща, але колісчата в її сяк-так вертять ся, — ерго топить в її піч треба, не вважаючи на те, що на паливо йде замість чвертки сажень дров, колісчата треба підмазувати, скільки-б мази на їх не йшло, турбувати ся тим, що зараз так скрутно, нічого, бо може Господь пошле врожай, та Бог дасть, що й смуті прийде край, то якось воно та буде; ви, мовляв, тим не турбуйте ся, що тут вам кажуть про „останню ко-

пійку“, бо вже 40 літ тому обвинувачували уряд за те, ніби він горілкою бере з народа останню копійку; тепер же знову кажуть про туж саму „останню копійку“. Колиж нарешті буде справжня „найостанніша“ ?

Як ми уже зазначили попереду, перший бюджетний день в думі пройшов мляво, без гострих дебат і суперечок. По промові міністровій слово мав один з лідерів к.-д. партії, бувший міністер д. Кутлер. Оратор ухилив ся од критики бюджету на принципіальному ґрунті, заявивши з гори, що він не буде „слідовать обычаю иностранных парламентовъ открывать пренія по бюджету оцѣнкой общей политики правительства“.

Таким чином ухиланне к.-д. партії од принципіальної критики фінансової системи на загальному ґрунті політики урядової було умисне, а не випадкове. Можна гадати, що к.-д. партія намірила ся тримати ся такої тактики з двох причин: щоб не гаять часу на розмови, а зразу заходити ся коло практичного діла, — критики самого бюджету; а потім — згори постановивши очевидно прийняти бюджет після внесення де-яких поправок, к.-д. ухилили ся од принципіальної критики, щоб не підкреслювати своєї опозиційности, не сходити з ґрунту конституційности і лояльности, бо не дарма ж другий по д. Кутлерови оратор од к.-д. д. Струве в своїй промові, присвяченій виключно питанню про права, або краще сказати безправе думи що до бюджету, підкреслив фразу, що „ми, мовляв, не будемо чинити безпредметних демонстрацій бюджетових“. Але к.-д. зараз же довело ся каяти ся за свою більш ніж треба пристрасть до „реальної політики“ і бажанне бути лояльними. Не вигравши нічого з свого умисного ухилення од принципіальної критики загальної політики уряду, вони дали змогу міністрови фінансів звести дебати на ґрунт полеміки з приводу дрібниць, дати кілька ефектних реплік і „пожать лаври“ хоч і дешевенькі. Що й казати, що при тих обмежених взагалі правах, які має новорожденний російський парламент, при тих спеціальних обмеженнях бюджетових прав, що вигадала бюрократія, щоб „забронировать“, як висловив ся сам міністер фінансів, бюджет перед народніми представниками, немов перед ворогом, безпосередніх реальних наслідків принципіальна критика бюджета на ґрунті загальної політики уряду ніби і не могла дати. Але се так тільки здаєть ся попервах, на ділі ж воно зовсім инше виходить. Задача думи — боротьба з урядом за право народа; вона вима-

гає, щоб дума користувала ся всіма легальними і моральними способами для здобуття, поширення і углублення прав народа у всіх сферах життя і законодавства. Все се накладає на народніх представників навіть теперішньої думи, обмеженої до краю в своїх правах, не одкидати бюджету без розгляду, а навпаки розглянути його як найуважніше і як найпильніше при світлі принципальної критики. Ось через що треба вважати за велику помилку пропозицію деяких лівих фракцій одкинути бюджет, не обмірковуючи його і не здаючи в комісію. З другого боку думі не слід ані на хвилину забувати про те, що із всіх гострих справ державних жадна не стоїть у такому безпосередньому і міцному звязку з Західною Європою, як справа російського бюджету і взагалі фінансів. Тепер, коли загальна сума довгу Росії зросла до кольосальної цифри 9 мільярдів карб., коли на саму одну лише т. зв. „систему державного кредиту“ приходиться ся на рік витратити 380 міль. карб., або 28% з загального бюджету і 34,8% на систему оборони держави, — тоб-то разом 63% на цілком непродуктивні речі, коли зважить се все, то стане ясно, що Європа, особливо Франція, як щадний кредитор російської бюрократії, не може байдужими очима дивити ся на те, чи дума має тільки декоративне значіння, чи значіння справжнього народнього представництва зо всіма атрибутами, що йому належать ся, а тим паче на те, чи істнітиме вона, чи ні. Се аксіома, що не потребує ніяких доказів. Як тільки в думі почали ся з приводу бюджету т. зв. „великі парламентарні дні“, то в к.-д-ським офіціозі „Ръчь“ надруковано було статю про французький уряд і фінансові справи в Росії з приводу статі якогось „Ami de l'alliance“ у французькій „Revue“ про сеж саме. Автор цієї останньої пише між иншим ось що :

„Тепер ясно видно, що давати у позику на тих же само умовах, що й попереду, — се все одно, що потурати шахрайству і безконтрольності. Одночасно одсього також зменшають ся, а то й зовсім зезають гарантії для тих 15 мільярдів, що російська імперія винна французькому народови. І треба до сього додати, що ніколи ще в фінансовій історії не було питання про таку кольосальну суму і ніколи також доля двох великих країн не залежала в такій мірі од фінансової проблеми“.

Поминаючи, через брак місця, інші вельми цікаві міркування д. Ami de l'alliance, оперті на фактичних данних про фінансові справи в Росії, про думу і бюрократію, ми наводимо тільки ще кілька рядків з його статі, де він радить французькому уря-

дови сказати своєму спільникови й приятелеви — російському урядови, що економічна будучина Росії і Франції вимагають існування російського парламентаризма.“

Трудно зазначити і підкреслити виразніше і яскравіше міжнародне значінне справи російських фінансів. Не відати про се бюрократія не може; не може вона також не розуміти й того, що розгон думи можливий через конфлікт її з урядом на ґрунті десятків і сотень інших справ, цілком неможливий на ґрунті справи фінансової і бюджетової, бо в сій справі західно-європейські кредітори російської бюрократії крєвно заінтересовані і будуть реагувати на її вчинок дуже енергійно, так енергійно, що натиску сього реагування не видержить може і той навіть панцир, яким бюрократія „забронировала“ бюджет перед народніми заступниками, як не видержала полотняна „броня“ на панцерниках російського флоту під натиском Японців. От через що, на нашу думку, дума й в жадній справі не могла не почувати в собі стільки сили, скільки в справі бюджету, не вважаючи на все своє безсилле з показного боку, і вона не тільки мала змогу і право, а і пряму повинність критикувати бюджет на ґрунті загальної політики і фінансової системи як найгостріше, не боючи ся залякування розгоном. От через що промови д.д. Алексинського (с. - д.) та Жуковського (од кола польського) і зробили таке сильне вражіння, от через що на їх дума і не почувала достойної відповіді од міністра фінансів.

По сих кількох яскравих парламентських днях, коли пульс життя не тільки в думі, а і у цілій країні бив ся жвавіше й міцніше, в житті російського парламента почав ся довший ряд сіреньких, буденних днів, весь інтерес яких вертів ся мало не коло одного конфлікту думи з міністерством з приводу питання, — чи має право дума закликати в комісії до помочи експертів, чи не має. Але на сьому конфлікті, в якому „премєр міністер“ поведив ся з думою як губернатор з земськими зборами і ніяк не вмів чи не хотів зрозуміти того, що дума — не земські збори і що „конституційне“ міністерство — не губерська канцелярія з губернатором на чолі, — на сьому ми також не будемо спиняти ся.

Перша половина весняої сесії думи закінчила ся ухвалою дуже важного законороекту про контінгент новобранців. Міністерство внесло в думу сей законопроект дуже пізно і звеліло, щоб

дума розглянула його в закритому засіданні. Дума не мала змоги розглянути і обміркувати його як слід і більшістю 193 проти 126 прийняла його цілком, переживши кілька тривожних днів за свою долю. Через відомий зурабовський інцидент викликаний „правиц“ голова думи купив її даліше існування за дуже дорогу ціну, принісши в жертву саме достоїнство народнього представництва.

Тепер вже після листів депута Зурабова з приводу інцидента, після того, як за місяць, що минув од дня 17 квітня, вспіли утихомирить ся схвильованні почуття, нарешті по тому як виявила ся надалі тактика кадетів і урядова, видко стало, чи було чого президентови думи ходити в Каноссу, чи ні. Провина в нечуваній зневазі народнього представництва всім своїм тягарем повинна впасти на кадетів, котрі показали себе, крайніми сервілістами і тіснозорими політиками. Цілком натуральне і зрозуміле їх бажання, як партії строго конституційної і лояльної, з усіх боків одмахувати ся, одгородити ся од крайніх лівих, зовсім не виправдує їхні некоректні вчинки і поведінне не тільки проти самих лівих, а й проти усеї думи як народнього представництва. Балансуючи увесь час між крайньою лівою і крайньою правою за спиною в якої стоїть уряд, кагети схибнули так дуже на нашу думку через те, що намірили ся привернути до себе міністерство, одіпхнувши крайніх правих назад. Міністерство зрозуміло заміри кадетів і вигадало ловкий маневр, почало вдавати, ніби зрозуміло шкоду, що чинить конституції крайня права і ніби почало робити проти неї заходи.

Як-раз в кінці першої половини квітня міністерство починає то там то там приборкувати потроху організації чорносотенців, а того самого дня, як президент думи робив подорож до Каносси, роблено трус в „главном совѣтѣ союза русскаго народа“ і навіть в самого д-ра Дубровіна і арештовано у Пинську відомого хулігана Гамзея Гамзеїча Тополева; до того-ж пущено було поголоску, що уряд намірив ся не дати дозволу на з'їзд великодними святками організаціям правих. Кадети, бачучи такі конституційні вчинки міністерства, не здержались і спокусились... Міністерський орган „Россія“, дуже тактовно здержавшись од похвальби кадетів, котрих вона завжди перед сим ганьбила і „разоблачала“ і давши змогу проспівати на адресу кадетів замість себе панегірик „Слову“, сама натомісць рушила у поход на союз

русского народа і інші спілки з ним патріотичні елементи. Зроблено було се, очевидно, для того, щоб зміцнити перед очима в кадетів фікцію „конституційних“ замірів і поведіння кабінета. Як пригадують, напевне читачі, „Россія“ з доброго дива, як кажуть, обізвала своїх ще вчорашніх приятелів „провокаторами“ і „разрушителями государственности, або по просту кажучи — революціонерами а не „консерваторами“, за яких вони себе вважають; вона закида черносотенцям наклепи, брехні й погрози, котрими вони дурманяють народ і з свого боку загрожує їм, щоб вони не наважувались називати себе вірними слугами царя, як що вони гадають й надалі проповідувати революцію і загрозувати насильствами“. Натуральна річ, що по такій нагінці, яку зробив пан своїй дикій челяді, партія к.-д. не то що не почувала себе ніяквго після подорожі д. Головіна до Каносси, а ще й навпаки утвердила ся в тій думці, що „ея поведеніє является условіем, sine qua non существованія самой думи“, як писало ся по тому в „Рѣчи“; недивно також, що так таки „Рѣчь“ критику поведіння кадетів з боку лівих органів преси прирівняла до „випадов“ з „Нов. Вр“. та „Россії“ і назвала її „безсмысленой травлей“. А д. Вергежский на шпальтах тієї самої „Рѣчи“, констатувавши факт розколу опозиції думської, заявив од імени партії, що „мы никогда не сможемъ стать съ ними (с.-д.) рядомъ“.

Гучковський „Голос Москви“ од щирого серця привітав поворот „заблудших синів — кадетів, втішившись дуже з того, що „къ ним вернулся государственный смысл временно утраченный в Финляндии вмѣстѣ съ надеждой на министерскіе портфели“...

Ковтнувши немало... солодкого, центр державної думи рушив з Петербургу до дому на великодні свята з почуттями тріумфатора уквітчаного лаврами „Спасителя отечества“. Але ще й лист не зівяв на його вінку, як „конституційне“ міністерство кинуло ся в обійми „союза истинно-русских“, яких не далі ще як вчора міністерська „Россія“ охрестила „провокаторами“ і „революціонерами“, — давши їм дозвіл скликати на великодних святах з'їзд у Москві. Звичайно, що в факті самого дозволу нічого неконституційного немає. Навпаки, справжній конституційний уряд не може і не повинен поводити ся, інакше як тільки по закону. А закони конституційні забезпечують повну волю зборам громадян, особливо підчас вакацій

парляментських. В парламентарних країнах нікому і на думку не спаде ставати стіною між депутатами і народом, коли вони, прибувши на вакації до дому, уряджують збори та віча, щоб скласти перед своїми виборцями звідомленнє про свою діяльність у парламенті, а з другого боку, — щоб одібрати в їх потрібні директиви що до праці в парламенті. В нас же ведеть ся як раз навпаки. Та міністерство ще заздалегідь перед сьвятами розіслало до губернаторів циркуляра з докладною інструкцією для дрібних агентів місцевої власти, як вони повинні організувати догляд за депутатами, щоб ні депутати до народа ні народ до депутатів не насміли й наближати ся; а в департаменті поліції заснувало спеціальне бюро для збирання відомостей про поведінне депутатів дома. Наслідки сих нечуваних способів захищення народа од шкодливого виливу депутатів відомі. За час великодних сьвят багатьох депутатів трушено, арештовано і постягнуто до суду на підставі ріжних артикулів карного кодексу. І от в сей самий час, коли менше обережні або білше відважні депутати лівих партій терпіли усякі неприємности за свої навіть самі скромні справи доступити ся до народу чи до своїх виборців, а депутати фракції с.-д. вкупі з делегатами од с.-д. організації немов ті Троянці блукали по морях шукаючи собі притулку, — в сей саме час „союз истинно-русскихъ“ не тільки мав змогу скликати з'їзд у Москві, а й урядити велике сьвято з маніфестаціями „при весьма благосклонномъ участіи“ і піддержці вищої місцевої цивільної і духовної власти на чолі з генерал-губернатором Гершельманом і московським митрополитом. Правда, з'їзд робив вражінне більш смішне ніж грізне, і москвичі впевнили ся, що переполох їх був даремний. А переполошить ся було чого, бо Грінгмут заздалегідь похваляв ся, що скличе несчислену силу сотень тисяч рот чорносотенців на з'їзд. Але нахвалки Грінгмутові були не що як нахвалки синиці, що нахваляла ся море запалити, і Москва, як сповіщали газети, весело реготала ся, бачучи, як замість несчисленної раті чорносотенців по вулицях московських пройшла невеличка ватага хуліганів, на чолі якої йшов відомий Торопов в костюмі не то арлекіна, не то клоуна з цирку. Суто-комічна, або краще сказати комедіянська зверхня форма зїзду не одповідала цілком серіозним ультра-реакційним завданням його. І з свого боку на його ніяким чином не можна дивити ся тільки як на „комедійне дій

ство“. Демонстраційна участь в сьвяті черносотенців д. Гершельмана, що вітав у себе в хаті депутацію з'їзду не як д. Гершельман, а як генерал-губернатор, як перший і найвищий представник вищої політичної влади в древній столиці царства, свідчить про те, що Москва сподобила ся побачити не саму тільки веселу комедію, а нову спробу зібрати в лави й мобілізувати армію ворожу сил до сьвіжих паростків життя для того, щоб зробити лік сим лавам на случай „посполитого рушення“ на „молоду Росію“, або принаймні хоч для того, щоб до морального залякання народа безправними погрозами розгону парламента додати ще й жаху фізичною силою. Що всі отсі заміри криють ся в тайниках душі в бюрократії, навіть зовсім не в глибоких — се річ остільки очевидна і відома, що доводити її не приходить ся. Як на зайвий хиба доказ тому, можна послати ся на дозвіл, що дала бюрократія на сликанне нового з'їзду суто-реакційних елементів, котрі сплили тепер на верх по земствах. Завдання сього з'їзду, в якому найвидатнішу ролю грає „об'єднанное дворянство“ мало в чім ріжнять ся до завдань „об'єднанного союзу руссаго народа“.

Не тільки не таючись зі своїми симпатіями до ультра - реакційних, руйнуючих елементів послідків громадянства і готовістю підтримувати їх в їх анти - громадянських і анти - державних вчинках і прямуваннях. бюрократія так само отверто йде своїм давнім шляхом анти - конституційних і анти - культурних способів боротьби з тими політичними партіями, що стоять на противулежнім полюсі. Соціал - демократична партія, що має в теперішній думі 65 представників, не мала змоги скликати зїзд у Росії. Мало того, бюрократією доложено рук, щоб сусідні навіть держави. Данія та Норвегія відмовили російським, соціал-демократам гостини. Вчинок сей, що йде на перекір звичаям конституційного ладу, являється величезною образою для всього народа. Уряди конституційних культурних держав схиляють ся не на бік народа, що веде невимовно тяжку боротьбу за нові норми політичного й культурного життя і добірає способу, щоб навіть ся боротьба яко мога швидче набула культурні форми, а на бік уряду, який є тому всему противний. В поведінні Норвегії, а особливо Данії, котра просто вирядила од себе гостей з Росії, ми вбачаємо велику образу не тільки для соціал-демократії, а і для усеї Росії через те, що друга дума в якій соціал-демократи працюють поруч з іншими

представниками на очах усього світа увесь час поступала ся перед урядом всім, чим не тільки можна, а й не слід би було поступати ся, аби тільки знайти шлях до культурних способів розв'язання політичних і соціальних проблем, що так часто стоять в Росії.

Загальний огляд діяльності думи в першій половині весінньої сесії має зараз вже історичне значіння: по волі царя 3 червня думу розпущено і призначено через три місяці нові вибори на підставі нового виборчого закону. Факт розпуску думи не явив ся несподіванкою; дні життя були перелічені од того дня, як тільки вона народила ся. Всі сто й три дні існування думи були тяжкою агонією, боротьбою між життям та смертю народного представництва в неможливій душній атмосфері, в якій воно опинило ся. Народні представники робили героїчні зусилля, щоб не дати увірвати нитку життя другого парламенту, як увірвано було сю саму нитку торік, але праця їх пішла марно: трапило ся те, що й повинно було трапити ся... В історії політичного і громадського життя Росії починаєть ся нова сторінка. Що саме буде вписано в їй, — зараз не вгадати. Одно тільки можна сказати, що яка б ся нова сторінка не була, про те все ж таки загальна нумерація сторінок історії йде наперед, а не назад.

БІБЛІОГРАФІЯ.

М. Павлин, *Михайло Драгоманов і єго роля в розвою України*. Львів 1907, ст. 1 — 91.

Щасливий собі чоловік д. М. Павлик. Заглибивши ся всею душею в писаня Драгоманова, признавши їх за святість, якої не вільно критикувати, за панацею на всі наші хиби і за ключ до всеї нашої будучини, він раз по разу ворушить ті свої скарби і подає їх у нових виданях публиці. Виголосивши в р. 1902 відчит на вечерицях в память смерти Драгоманова, який тоді-ж був надрукований і ні на кого не зробив ніякого вражіння, він тепер признав потрібним предрукувати його з новими додатками, а радше з виписками з писань Драгоманова, що нічогісінько нового не додають до загального образу того діяча. Д. Павлик рад би особливо змалювати як найдокладнійше те, що у Драгоманова було найбільше абстрактне, найменше його власне, власне його погляди на автономію і федерацію, на політичну тактику й національні змагання, що належать до азбуки всяких політичних теорій і де Драгоманов лише добирав і достроював до Росії від віків знані й дискутовані форми. Попробувати поставити себе критично до тих теорій д. Павлику навіть на думку не спаде, так що за драгоманівськими словами в його передачі зовсім не чути того хвилевого, конкретного змісту, який іноді був у них в часі їх проголошення. Д. Павлик засліплений своєю вірою в непохитну догматичність загальників Драгоманова робить із них своїми додатками повні карикатури. Ось прим. як він характеризує „політичний драгоманівський ідеал: се прудонівський ан-архізм або по нашому безначальство, наконецна ціль якого—повна воля особи. Нічого й казати, що тут воля зовсім не те, що сваволя (остатного добра аж надто серед наших земляків, заражених від давної польської шляхти та російської бюрократії), а те, що відносини між людьми мають опирати ся не на примусі виконуваним начальством, але на заснованих на глибокім особистім переконаню, добровільних умовах, які, розуміє ся, треба сповнити найсовіснійше. Ролю певного примусу на особи грали би в безначальній громаді матеріальні інтереси, як і тепер, та публична опінія, яка тоді стала би ще далеко більшою моральною силою, ніж тепер, хоть і тоді, розуміє ся, не обійде ся без оснівних писаних законів, які однако мусли би бути ухвалювані, контрольовані тай пильновані всіми горожанами держави, серед яких почуте справедливої, загально-корисної законности мусли би бути вкорінене дуже широко й глибоко. Таким чином анархізм, се зовсім не розбите людської суспільности на дрібні гуртки й атоми (як думає більшість), а навпаки дуже тісне, хоть і легко розривне звязане людей у менші й більші вільні спілки спілок від місцевих аж до всесвітніх. Не

треба й казати, що такий анархізм не має нічого спільного з т. зв. давнішими „нігілістами“ та теперішними „ан-архістами“, яких діяльність обмежуєть ся майже виключно простим убиванем та руйнованем усякої позитивної праці й організації; Драгоманов чув огиду до таких людей. Анархізм нашого Драгоманова, се найвища ступінь не лише державности, а вседержавности, себ то все-світнього державного ладу“.

На щастє се не цитат із писань Драгоманова, і як би д. Павлик був у силі розібрати реченне за реченнем хочби сей один уступ, то переконав ся б, що тут що реченне, то логічний абсурд і що приписувати Драгоманову таку дику фразеологію, се просто зводити його в ряди політичних анальфабетів. Ні, так Драгоманов не міг думати, се занадто зближене до тісних думок самого д. Павлика.

Як наївно дивить ся д. Павлик не лише на політичні ідеї Драгоманова, але й на теперішні події українського життя, досить буде навести такі його слова, як те, що „теперішній стан України неказано гіркий, майже розпучливий“ (ст. VI), тепер, коли Україні відчинено ворота широкого розвою і лише від неї самої залежить користувати ся всіми можливими шляхами. З наївністю гідною дитини д. Павлик відзиваєть ся про відому студентську бучу з 2 і 3 січня у Львові, що вона „в наслідках потрясла галицько-польською будівлею до самих підвалин“. Ну, вам би лиш всесьвітну історію писати, пане Павлик!

Взагалі мені здаєть ся, що книжечка д. Павлика може далеко більше пошкодити пам'яті Драгоманова, ніж оживити його культ, в якому зрештою я не бачу ніякої потреби. Те що містить ся живе й плодюче в його писаннях, знайде свій ґрунт і принесе свої плоди в Україні, де тепер ніщо не стоїть на перешкодї ширеню його писань у повній формі. Отаке розжвякуване його ідей та механічне, безкритичне прикладане їх до нових подій може тільки утруднити мету, яку кладе собі д. Павлик, певно в найліпшій волі, та в зовсім недостаточнім розуміню річи. *І. Франко.*

Іван Тивонович, Історія заснованя „Ruthenische Revue“.
У Відни 1906 р. 8-ка, ст. 1 — 41.

Історія заснованя „Ruthenische Revue“ не така цікава ані така важна, як представляє д. Тивонович. Віденський радний і багатий промисловець Люціян Бруннер згодив ся покривати кошти друку й адміністрації, поки часопись не буде оплачувати ся і д. Тивонович що до сего пункту не потребує приписувати собі ніякої особливої заслуги, бо д. Бруннер уже кілька разів сам удавав ся (між іншими й до мене) з пропозиціями подібної услуги, і я певний, що він робив се безкорисно, з одиноким наміром допомогти Русинам добити ся більшого впливу в австрійській політиці.

По за тим починаєть ся історія, яку д. Тивонович оповідає дуже трагічно, сиплючи на різні боки докори, лайки, підозріння і не виясняючи нічого есенціонального. Річ була в тім, що д. Ти-

вонович зразу обняв адміністрацію й експедицію „Ruthenische Revue“, не доторкаючи ся до каси, яку вів завідатель друкарні; він дуже трагічно оповідає, як він писав адреси, розписував тисячі листів з просьбою о пренумероване газети, ізлив до Праги й до Галичини, щоб устно інтервеніювати у виднійших людей, аби запомогали часопись. Се були труди, які д. Тивонович узяв на себе зовсім добровільно, ніким не прошений і, коли говорити про його „дорогі поїздки“, то всни зовсім безхосенні, так що за те робити докори кому будь зовсім нема ніякої підстави. Та тут приходиться сук: по кількох місяцях д. Тивонович зрік ся адміністрації, а пок. Сембратович прилюдно зробив йому закид, що він покрав гроші з каси „Ruthenische Revue“ — 300 кор. Закид був глупий і нічим не умотивований, і коли прийшло до процесу, то Сембратович зложив декларацію, що ніякого такого закиду він д. Тивоновичеві не робив і не мав до нього ніякої підстави. Здавалось би, на тім і стане. Та д. Тивонович очевидно чоловік хорий і ще до того знайшов собі у Львові коресподента таксамо хорого, помішаного на тім, що львівські проводирі народовців самі шпіцлі, прислужники Поляків, інтриганти та ошуканці, що чигають лише на роздрапане народного добра і готові все продати за монету. Д. Тивонович передрукував у додатку до своєї брошури всі листи того коресподента, які іноді роблять вражінє чоловіка напів божевільного, що бачить довкола себе самих шпіонів, інтригантів та ошуканців, а про те ані одного дня не може витримати, щоб не стикати ся з ними, не розмовляти і не звірювати ся перед ними.

Справа заснованя „Ruthenische Revue“ має й по зз сими обявами приватної патольогії, які бачимо в брошурі д. Тивоновича, деякі поважнійші сторони, яких ані д. Тивонович, ані його львівський коресподент не бачили. Сама думка — видавати журналік німецькою мовою і при його помочи знайомити ширшу європейську публику з житем, змаганяма та потребама українського народа, була дуже розумна і важна особливо тоді, коли про нас в Європі мало хто знав і мало нами цікавив ся, а факти нашого громадського і духового руху починали звертати на себе більшу увагу і викликали в пресі ріжні суперечні толки. Своім звичаєм Русини прозівали нагоду; треба було заснувати такий журналець в часі баденівських виборів або в часі рільничого страйку. Ну, та годі! Спізнивши ся в пору, коли голос Русинів міг був залунати досить широко, ніколи не було пізно на заснованє органу чисто інформаційного, що знайомив би Европу з нашим житем, з історією, етнографією, літературою та сучасним розвоєм нашого народа, не цураючи ся й політики, та виступаючи твердо, солідно, до європейців промовдяючи по європейськи, без претензій, щоб вони доконче встромляли носа до всіх наших дрібних пересварок та фіктивних „борб“. Для збудженя зацікавленя в Європі треба було вийти понад галицький партійний горізонт і заняти становище

вповні об'єктивне. На жаль, „прасовий комітет“, про якого засноване оповідає дещо д. Тивонович, хоч і недокладно, бо сам він не засідав у ній, бажав мати в „Ruth. Revue“ свій партійний орган, отже присвятити його обороні своєї партійної чи може лише клубової політики. Все інше лишено на боці, про культурне, економічне, літературне, товариське жите не давано або зовсім нічого, або давано такі школярсько-наївні дурниці, що просто сором було читати. Сам редактор Р. Сембратович, відірваний журналізмом від усяких поважніших студій, привикши до фразеології та полеміки замість річового вивчення був при тім круглий невіжа in ukrainicis, не знав ані історії ані літератури, ані взагалі нічого з українського життя і свій розголос у німецьким газетярстві завдячував лише кольпортованю того, що вчитував у руських газетах та перемолочуваню на тисячу ладів російського указу 1876 р. Навіть язика німецького не знав порядно і допускав під своєю редакцією такі скандальні переклади з нашої літератури, що могли на віки осьмішити й ту літературу й саму редакцію. По за тим Revue не давала нічого істинного реального, але намагала ся здобувати собі ґрунт пустою реклямою і крайною нетолерацією до всякого хоч троха критичного осуду.

Інтересно, що всім тим „Ruthenische Revue“ заімпонувала головню Українцям у Росії, які бачили в ній дійсну репрезентантку України перед Европою, а не читаючи її і не маючи поняття про те, чим би повинна бути наша духова репрезентация, піддавали ся на безсоромні поклики панів Яворського та Сембратовича, посилали гроші на запомогу, хоча часопись, як сказано висше, мала матеріальний бит з гори запевнений, а коли Бруннера вигризли, то сам п. Яворський, чоловік заможний, міг би був удержати і в двоє більший журнал. Але дарма, у Русина така вже жебрацька натура, що хоч не потребує, а все мусить простягнути руку.

Бачучи все відразу я дивив ся з недовірем на цілу аферу, не надіючи ся з неї ніякого добра. На запросини Сембратовича до співробітництва в журналі я запитав його про програму часописи і дістав відповідь: А яка програма? Вступні статі, кореспонденції, переклади і хроніка. Розумієть ся, сего мені було мало і я знов запитав Сембратовича, як властиво уявляє він собі задачу, напрям і веденє часописи. Та на се вже не було відповіді, а по якімось часі він написав мені: „Коли вам не подобаєть ся моє веденє, то ходіть самі сюди і ведіть її, або беріть собі до Львова“. Оттак ми й розстали ся. „Ruth. Revue“ так і лишила ся памятою тіснозорого галицького рутенства і не дала Европі ніякого поняття про те, що повинна була дати, тай у безголову політику руського клубу не внесла ніякого сьвітла. *Ів. Франко.*

Самотній і Гамалія. *Перша книга. Збірник писань У Радоми-слі, 1907.* Стор. 120 + 2 оглаву + 1 найбільших друкарських помилок. Ціна 45 коп.

Збірник своїх писань дд. Самотній і Гамалія назвали „Першою книгою“, і через те можна сподівати ся, що вони мають на думці ще й далі випускати свої твори. Коли се справді так, то подати деякі уваги що до сього першого видання буде саме на порі.

Весь збірничок їх писань складається з 59 річей, але про те тут є майже всі роди письменства і з поезії, і з прози. Три прозові речі (два оповідання і песка в двох актах, — усього на 35 останніх стор.) в „Першій книзі“ дд. Самотнього та Гамалії, окрім чистої, щиро народньої української мови не мають більш ніякої вартости, і автори нічого не втратили б, як би і зовсім їх були не друкували. Що ж до поезій, з яких аж 50 підписано Гамалією і тільки 3 Самотнім, то про їх слід сказати, що деякі з їх — правда, дуже мало — написано з теплим чутем та щирістю, і їх можна прочитати залюбки, хоч, звичайно, в змістови своєму вони нічого не мають ані нового, чи свіжого, живого, взагалі оригінального. Більшість же поезій від прози відрізняють ся хиба тільки своїм розміром та невдалою рифмою...

Ще слід дд. Самотньому й Гамалії завважити на правопис у їх „Першій книзі“. Занадто вже в їй деякі слова поперекручувано, почасти на московський манір (в приіменниках часто й густо стрічають ся кінці на *ій*: замість *ий*: *милій*, *широкий*, *високій*, *хиткий* і багато ин., а в дієсловах — на *ця* замість *ть ся*: *рвеця*...), але то певно через те, що сей збірник друковано в глухому провінціальному місті. Тим-то мабуть пояснюється і та страшенна сила друкарських помилок у книзі, яких на прикінці виписано аж на цілу сторінку, хоч ще далеко не всі.

Гр. Трейман.

Василь Пачовський *Українці, як народ*. Чернівці, 1907.

Коли хочемо назвати річ по імені, то мусимо причислити фейлетони, друковані д. Пачовським у черновецькій „Буковині“ та видані особною відбиткою під поданим висше заголовком, до типу т. зв. „лубочної публіцистики“. Читаєш брошурку й дивуєш ся, як з'умів автор на 16 сторінках накопичити стільки абсурдів, виявити стільки неуктва саме з того обсягу, який йому забажало ся трактувати. І все те „без огляду на осуд пережитого табору“! Автор береть ся аналізувати — ні, се за багато сказано! — описати національну вдачу Українців, причіплює до них найсуперечнійші прикмеги, обсипує їх за одну й ту саму прикмету раз найбільшими похвалами, то знов комічними докорами. Ось зразки. „Українці — се від самого почину своїх рухів — наскрізь модерний народ. Ненавиклі до капіталізма і мілітаризма, жите в мгlistих горизонтах думок, всякий протест проти реальної конечности — все, чим брентить стремліне новочасної культури, являєть ся в українській душі як щось рідне“. Се має бути звеличане! Та навіть не здогадуєть ся наш автор, що наведені ним ніби то для укра-

їнського народа та взагалі для новітніх культурних народів прикмети характеристичні тим, що се справді дуже маркантні признаки— Ботокудів, Бушменів і, як вони там називають ся, диких, примітивних племен. Тай далі — в стилу єгипетських сонників: Українець, теоретик (sic!), невідприемчивий, лінєвий а добродушний, м'якої вдачі, під впливом жінки замикаєть ся в своїм кружку родиннім, добрий батько, але яко народня одиниця — ледащо¹. Так, добродію Пачовський, „ледащо як народня одиниця“, бо людина з почутем народньої одвічальности не поважила ся б пускати „в народ“ такі ельокубрації, не попробувавши навіть заглянути до якоїсь антропільогії та соціольогії. Тай редактор якоїсь не-української часописі був би вкинув до коша того рода статтю, а не захвалював її ще своїм читачам. Річ неймовірна, а про те правдива: в цілій брошурі нема ні одного уступу свобідного від абсурдів, суперечностей, повязаних напушисто в якусь дивоглядну цілість. Д-ра Франка розторощує автор ось яким дотепним афоризмом: „Поступ культури народу стоїть вище над монополією і диктаторством“. І добре так Др. Франкови, коли би був не „запечатував книги, що доторкає всіх струн нашого істнованя яко нації“ назвою „абсурду“¹). Ся книга, се карикатурний, величезний віршований „Сон української ночі“ Пачовського.

Але досить сього. Коли так довго зупинились ми на куріозах нашого автора, то тільки тому, що ті куріози, се не відосібнений плід претенціонального ігнорантства, а висловлене мізковань і перешіптувань певних гуртків наших галицьких людей, що віршом і прозою силкують ся того рода „модерну“ ідеольогію вщипити серед нашої, головно молодї суспільности.

Не могу здержати ся, щоб не звернути уваги автора на одну річ. А саме: як вдруге буде писати на тему „Прикмета індивідуалізму“, яким нібито Українець переважає всі иньші народи сьвіта, то хай пригадає собі, що мабуть нема ні одного народа, якого деякі члени на лаяли би або не звеличували би за незрівняний надмір „індивідуалізму“. Наші сусіди Поляки торочать таке про себе, аж нудно. Варто-би також хвилину подумати, що таке той апокаліптичний індивідуалізм? А то виходить у д. Пач., що се мабуть те саме, що сварливість.

Тай ще один марний шматок думки, що ляг в основу мізковань д. Пачовського! Думка про вагу історичної традиції та

¹) Д. Пачовський докоряє мені, що я назвав його книгу абсурдом. Розумієть ея, се неправда. В своїй статі про укр. письменство в рос. лексиконі Брокгауза і Ефрона я згадав про його книгу не вдаючи ся в оцінку її змісту, а тільки сказав, що фантастично-символічну форму краківського поета Вєспянського він допровадив до абсурду. Єсть же, здаєть ся (якась ріжниця між тим, що я сказав, а тим, що з геніальною оншалянсією підсуває мені д. Пачовський. Про його книгу в звязку з усею поезією нашого „непережитого“ нового покоління я ще матиму нагоду поговорити детальнійше.

Ів. Франко.

пошани для своєї минувшини для національного життя — сама в собі слухна. Але по що компромітує її автор таким недоладним мотивованем?

Василь Панейко.

Х. Житловскій. *Соціалізм и національний вопрос.* Київ 1906, ц. 30 к. Стор. 88. Видавництво „Серп“.

Ся книжка спочатку була надрукована німецькою мовою в часописі Пернерсторфера „Deutsche Worte“, а потім видана окремо для агітації серед австрійських соціал-демократів перед брюнським з'їздом партії, на котрому обговорювалося національне питання. Як видно з передмови, книжка присвячена угрунтованню теорії соціалістичного інтернаціоналізма.

Зазначивши, що існує кілька течій національного питання, автор докладніше характеризує кожен з їх. Космополітизм не признає жадного культурно-поступового значіння за національним елементом і гадає, що в будучности всі народности зіллються в одну цілість, й людськість буде простим конгломератом осіб. Націоналізм виходить з факта існування окремих народностей і обстоює їх право на самостійне існування. Інтернаціоналізм в своїй основі однаково протилежний як націоналізмови, так і космополітизмови. Ідеалом космополітизма являється знищення всіх національних окремішностей, тоді як принцип міжнародности оснований на думці про братерство народів, з чого абсолютно не випливає, щоб один брат, як дві краплі води був подібний до другого. Більш того, інтернаціоналізм має з націоналізмом однаковий основний принцип: право народів на самоозначення. Ріжниця, й глибока ріжниця, між їми та, що націоналізм розглядає кожний народ як самостійну, замкнену цілість, котра повинна виступати щодо інших народів як не залежна одиниця; свої відносини до інших народів кожний народ може влаштовувати маючи на увазі тільки свою волю, свої інтереси, а се веде тільки до фактичного панування дужого над слабим.

Цілком инакше дивиться на справу інтернаціоналізм. Для нього людськість являється тісною, братерською сімєю народів, в котрій кожний народ є повноправним членом, права котрого йдуть лише до тих меж, котрі не позбавляють прав інших. Се не виключає, але навпаки припускає, що окремі особи, котрі складають народ, повинні перейняти ся свідомістю своєї належности до нього, свідомістю своєї національної окремішности від всіх інших.

В другому розділі автор вияснює свій погляд на те, що таке національність. „Національність, — каже він, — се група осіб, котра протягом багатьох століть жила для себе, при чому деякі питання розв'язувала инакше, ніж се робили інші групи людей, з котрими вона стикала ся, від чого в неї виробились особливі національні „форми творчости“.

Щоб розв'язати питання, який з трьох вище схарактеризованих принципів найбільше відповідає соціалістичним принципам, ав-

тор збиває важніші наукові докази, котрі виставляє космополітизм та націоналізм в обрроні своїх поглядів, а в четвертому зозділі доводить, що найбільше відповідають соціалізови принципи положені в основу інтернаціоналізма. По думці д. Житловського соціалізм цілком не може потерпіти від того націоналізма, котрий входить законним елементом в принцип інтернаціоналізма, й з другого боку сей елемент націоналізма лише тоді може здійснити ся й цілком увійти до життя, коли буде опирати ся на соціалізм і йтиме поруч з ім.

Книжка, не дивлячи ся на свій невеличкий обем, визначаєть ся цікавістю й багатством змісту; захоплено дуже широкий круг питань і подано багато, хоч і немногословно виложеного матеріялу. Кожний, хто цікавить ся національним питанем, повинен звернути на неї увагу.

Микола Залізник.

В. Медемь. *Соціалдемократія и національний вопросъ. Съ приложеніемъ статьи Каутскаго: „О національномъ вопросъ въ Россіи“.* Видавництво „Трибуна“, видання друге. СПб. 1906, ціна 12 коп.

В справі досліду національного питання соціалдемократія дала безумовно меньше, ніж се питанне заслугоє. В той час, як в розслідах учених, політиків та журналістів иньших напрямів національна проблема породила величезну літературу, соціалдемократична преса займалась і займаєть ся нею в значно меншій мірі і налічує лише дуже обмежену кількість праць, які далеко не вичерпують складного та важного питання. Таке нехтуванне соціалдемократією національного питання дає свої дуже сумні наслідки. Часто-густо в соціалдемократичній літературі доводить ся натикатись на такі перлини темної темноти, на такі зразки чисто-буржуазної идеології, що не знаєш, чому більше дивуватись: чи вражаючій темноті дд. публіцистів, чи тій упертості, з якою вони обстоюють свої помилки.

Праця д. Медема — щасливий виняток із цього майже загального правила. Написана строго-науково, з повним знанням справи, вона заслугоє бути зазначеною всіма прихильниками справедливої розвязки національного питання.

Визнаючи, що від вірної постанови питання залежить та чи инша його розвязка, автор дбає про те, щоб очистити національне питанне від усієї жужелиці, від усіх чужих елементів, які внесли в нього буржуазні і quasi-пролетарські идеології. Однаково енергійно протестує він проти асиміляторства, як і проти шовіністичного націоналізму і ось як формулує суть національного питання: „З огляду на те, що національний гніт згубно вплива на становище пролетаріяту, гальмує його розвиток і перешкаджає його клясовій боротьбі, необхідно, оскільки се можливо в межах капіталістичного ладу, захистити від сього гніту кожную націю. Необхідно утворити гарантії, які б забезпечували кожній нації повну волю культурного розвою, які б усунули все те, що неволить і нівечить його“ (ст. 27).

З соціалдемократичної точки погляду така постанова пи-

тання вповні вірна і поступова. Яко партія клясової боротьби пролетаріату, соціалдемократія до усіх прояв громадського та політичного життя, до всіх завдань, які висовує життя, до всіх засобів, які пропонують ся за-для розв'язки сих завдань повинна прикладати єдину крітерію: інтереси широкого розвою пролетарської клясової боротьби. І коли якась життєва проява (в данному разі — національний гніт) перешкаджає розвоеві сієї боротьби, то її треба усунути.

Конкретні заходи, які автор пропонує за-для усунення не тільки існування, а й можливости національного гніту, зводять ся до до т. з. „культурно-національної“ автономії¹⁾. „Для керування своїми культурними справами — каже він — і тільки для цього кожна нація склада із себе юридичну колективну цілість. Необхідні для функціонування сієї „юридичної особи“ органи вона обирає на демократичних підставах шляхом загального виборчого права“ (ст. 54).

Не можна не бачити, що сього за мало. Коли єврейський пролетаріат, дякуючи особливим умовам, мусить задовольнитись такою формою автономії, то для пролетарів інших націй, які населяють Росію — Українців, Поляків, Латишів — культурно-національна автономія в своїм чистім виді цілком нездатна. Існує безліч форм національного гніту, яких культурно-національна автономія не тільки не усуває, а навіть не торкається. Вкажемо для прикладу на паралізування пануючою російською буржуазією розвою національних типів капіталізму або на фіскальну експлуатацію „окраїн“ центром і т. и. Єдиною формою самоурядування, яка цілком задовольняє всі вимоги, являється — по загальному визнанню — автономія ноціонально-територіальна або в іншій разі комбінація обох форм автономії: національно-територіальної та культурно-національної.

Але автор чомусь стоїть негативно до територіальної автономії. Ми кажемо „чомусь“, бо автор торкається сього питання в дуже „ескізній“ формі і нічим не угрунтовує сього погляду, коли не рахувати поверховно кинуті фрази, що „ні одна нація (принаймні із „недержавних“) не заселяє своєї території суспіль, не лишаючи місця для других“ (ст. 56).

Можна так чи інакше судити про методу автора і де-які окремі його погляди, але „Національний вопросъ и соціалдемократія“ досі лишається в російській соціалдемократичній літературі єдиною працею, що силкується добросовісно розібратись в пекучій національній питанні. Вже се одно надає творови д. Медема велику вартість і цікавість.

Книжку видано чепурно і ціну — 12 коп. — треба вважати за дуже дешево.

М. Гехтер.

---

¹⁾ Між іншим така сама форма автономії фігурує і в програмі Єврейської Робочої Партії („Бунд“), тезетиком якої являється д. Медем.

Книжки надіслані до редакції.

Еміль Золя. *Гроші* (Літературний додаток до „Діла“. Бібліотека найзнаменитших повістей. Том LXXIII — IV). Переклад з французького. Львів, 1906. Т. I. Ст. 298; Т. II. Ст. 234; 8⁰. Ц. (за оба томи) 3 кор.

В. Щурат. *Пісня про поход Гюря Св'ятославича*. Поема XII в. Львів, 1907. Ст. 33+XIV, 8⁰. Ц. 1 кор.

Іван Кревецький. *Помічні дні*. Причинки до історії панщини в Галичині в XIX в. (Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“, т. LXXVI). У Львові, 1907. Ст. 13, 8⁰

Богдан Бучинський. *Кілька причинків до часів вел. князя Свиршайла (1430 — 1433)* Відбитка (з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“, т. LXXVI). У Львові, 1907. Ст. 26, 8⁰.

Н. Стеценко. „Луна“ збірник пісень для сім'ї і школи з передмовою Олекси Коваленка. Київ, 1907. Ст. 32, 8⁰.

Зоря нового життя. *Комедія на 4 одміни А. Ф. Кащенко*. Полтава, 1907. Ст. 84, 16. Ціна 30 коп.

Василь Пачовський. *Українці як народ*. Чернівці, 1907. Ст. 16, 8⁰.

Тарасові поминки. Видавництво Товариства „Просьвіта“ ч. 323. Львів, 1907. Ст. 47+1, 8⁰.

Леся Мартович. *Війт. Смертельна справа*. (Бібліотека Громадського Голосу ч. 4) Львів, 1907, ст. 30, 16⁰.

В. Левинський, *Що таке соціалізм*. (Боротьба ч. 3) Львів, 1907. Ст. 32, 8⁰ (Брошуру сю австрійська цензура сконфіскувала).

Іосиф Танчаковський. *Руські диктати для народних шкіл і до приватної науки*. У Львові, 1907. Ст. 54, 8⁰. Ціна 70 гел.

Михайло Лободовський. *Лысть до хлиборобивъ про гоїньня скотынячої хворобы ящура або слынивкы. Про сїйбу ярыны та збериганьня веснянои вохкосты на нывахъ*. Харьковъ, 1907. Ст. 8, 8⁰. Ц. 5 коп.

Е. Ярошинська. *Заповіт*. Збірка оповідань для дітей. Видане Руского Товариства Педагогічного, ч. 127. У Львові, 1907. Ст. 48, 8. Ціна 30 сот.

Перед виборами. У Львові, 1907. Ст. 16, 8⁰.

С. Черкасенко. *В старім мизді*. Драматичний нарис в 4-х діях. Полтава, 1907. Ц. 25 коп.

Іванъ Вороньківський. *Вириш*. Черниговъ, 1907. Ст. 32.

С. Черкасенко. *Весною*. Оповідання. Відбитка з „Рідного Краю“. Полтава, 1907. Ст. 15. Ц. 5 коп.

Генрік Ібзен: *Підпори громадянства*, комедія на 4 дії, перекл. М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Києві, 1907. Ст. 116. Ц. 30 коп.

Іван Федорченко. *Хиба?!* Київ, 1907. Ст. 12, 8⁰.

Петро Селянинъ. *Выгоды хоторською хозяйства*. Москва, 1907. Ст. 21, 8⁰. Ц. 10 коп.

